

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Helsingør Kommunes Museer

Årbog 2001

Helsingør Kommunes Museer

2001

Restaureringen af Helsingør Domkirke 2000-2001
og undersøgelserne af de borgerlige begravelser

Helsingør 2002

Redaktion: Lone Hvass, Torben Bill-Jessen, Lars Bjørn Madsen,
Per Rysgaard Jensen, Kirsten Aagaard

Grafisk tilrettelæggelse: Lars Bjørn Madsen

Fotografier: Når intet andet er nævnt, er fotografierne optaget af
Torben Bill-Jessen, Helsingør Kommunes Museer.

Udgivet 2002 af Helsingør Kommunes Museer ©

Oplag 1000 eksemplarer

ISSN 0108-0393

Bogens forfattere er alene ansvarlige for deres bidrag. Aftryk i referat af bogens artikler er tilladt, når bogen angives som kilde og et eksemplar af aftrykket sendes til Helsingør Kommunes Museer. Ved aftryk i større omfang må forfatterens tilladelse opnås gennem museerne.

Et særtryk af denne årbog er udgivet for
Skt. Olai Kirke, Helsingør.

*Illustration på titelblad: Collage af høvlspåner, blomster, frugter og blade, samt en mus fundet i gravkældrenes kister.
Carsten Møller fot.*

Omslag: Kirkerummet set fra øst efter at alt inventar og gulvbrædder er fjernet. Roberto Fortuna fot. 2000.

Indhold

Forord	side 5
<i>Søren Larsen, arkitekt MAA, Erik Møllers Tegnestue :</i> Den restaurerede kirke	side 7
<i>Verner Thomsen, Stephanie Noerbel, Karen Stemann Petersen og Hans Christian Frederiksen, Nationalmuseets Bevaringsafdeling:</i> Restaureringen af kirkens inventar	side 19
<i>Ole Kongsted, dr. phil.:</i> Codex Rattus Helsingorensis	side 27
<i>Per Rysgaard Jensen, domprovst ved Skt. Olai Kirke:</i> Salmebog i en rotterede	side 35
<i>Torben Bill-Jessen, kirketjener ved Skt. Olai Kirke :</i> Borgerne og deres kirke	side 41
<i>Lone Hvass, museumsinspektør, Helsingør Bymuseum:</i> Borgernes begravelse	side 69
<i>Kirsten Aagaard, registrator, Helsingør Bymuseum:</i> Det havde de på	side 99
<i>Charlotte S.H. Jensen, redaktør, Siden Saxo:</i> Nok til både en og to	side 121
<i>Sabine Karg, museumsinspektør, Nationalmuseet, naturvidenskabelige undersøgelser:</i> Blomster til de døde	side 133
<i>Pia Bennike, forskningslektor, Antropologisk Laboratorium, Kbhvs. Univ.:</i> Antropologiske studier af de døde	side 143
Navneregister	side 153
Beretning for året 2001	side 157

Forord

Den første søndag i advent 2. december 2001 vil stå som en milepæl for alle, som arbejder i og med Helsingør Domkirke. Det være sig præster, medarbejdere og menighedsråd – både nuværende og forrige – samt alle i sognet og stiftet, der holder af at komme i vores gamle Skt. Olai kirke.

Det nye kirkeårs første søndag bliver genåbningsdagen for kirken, der har været lukket for restaurering i næsten to år som den sidste fase af de omfattende vedligeholdelsesarbejder, der tog deres begyndelse i 1986/87.

På det tidspunkt var det blevet strengt nødvendigt at sikre tårnets fundament samt udbedre tagene på det søndre sideskib og våbenhuset på grund af store fugtskader.

Revnedannelser i kirkens mure og hvælv viste imidlertid, at en gennemgribende restaurering var påkrævet til sikring af de bærende konstruktioner og gulve og til fornyelse af varmeanlæg m.m.

Et samlet skitseprojekt for en etapevis restaurering blev udarbejdet af arkitekt, kgl. bygningsinspektør Jens Fredslund og godkendt 1991. Facader og tage på kirkens nordside blev istandsat 1992. Samme år tog man fat på den indvendige istandsættelse af Oxernes kapel bl.a. for svampeangreb.

Fugtindtrængning samt mangel på toiletforhold gjorde det nødvendigt at renovere og nyindrette det oprindelige våbenhus. Dette arbejde blev fuldført i 1995, hvorefter resterende skader på tårn og lofter fulgte i 1996.

For at skaffe plads til et tiltrængt øverum for Domkirkens Dreng- og Mandskor, der hidtil

havde anvendt det gamle våbenhus, planlagde man en tilbygning til kirken på eget areal mod syd. Dette projekt fik imidlertid ikke myndighedernes godkendelse, hvorfor det er blevet nødvendigt at inddrage Oxernes kapel til koret.

Grundet denne ændring i planlægningen kunne kirken først lukkes 3. januar 2000 for den indvendige restaurering af kirkerummet og dets inventar bl.a. altertavlen, prædikestolen og dåbskapellet. Denne afsluttende fase er forestået af Erik Møllers Tegnestue A/S ved arkitekterne kgl. bygningsinspektør Jens Fredslund og Søren Larsen.

Vore gode naboer i Sct. Mariæ kirke har givet os og stiftet husly for vore gudstjenester, kirkelige handlinger og Landemode. Ydermere har vi efter aftale med Slots- og Ejendomsstyrelsen holdt vore morgensangstjenester i sommertiden i Kronborg Slotskirke.

En restaurering som denne er i sagens natur meget kostbar og kan kun gennemføres ved prioritering og sparsommelighed i det fælles kirkelige ligningsområde og ved hjælp af gode lånemuligheder. Helsingør stiftsøvrighed har bevilliget de nødvendige lån i stiftsmidlerne. Vi er ikke uvidende om, at denne sidste del af restaureringen, som beløber sig til 43 mio. kr., belastar lånemulighederne også for andre sogne i stiftet.

Vi kan blot sige, at vi er dybt taknemmelige også for den håndsækning, vi har fået gennem den samarbejdsaftale, der er oprettet mellem stiftets provstiudvalg, og som har gjort det muligt for menighedsråd i stiftet at hjælpe til med at afvikle det store lån i stiftsmidlerne, og at vi

nu alle kan glæde os over, at vor fælles domkirke i Helsingør stift fremtræder så smukt og værdigt.

Vi har ydermere haft den ære og glæde at modtage bidrag fra Dronning Margrethes og Prins Henriks Fond til hjælp til restaureringen af vor prægtige altertavle samt fra Augustinus Fonden til restaurering af Domkirkens enestående dåbskapel.

En stor tak til arkitekter, håndværkere, Nationalmuseet, Helsingør Bymuseum, kirkelige og kommunale myndigheder samt til vor kirketjener Torben Bill-Jessen, der har udført et stort registreringsarbejde.

Med deres hjælp er det nu muligt at åbne Hel-

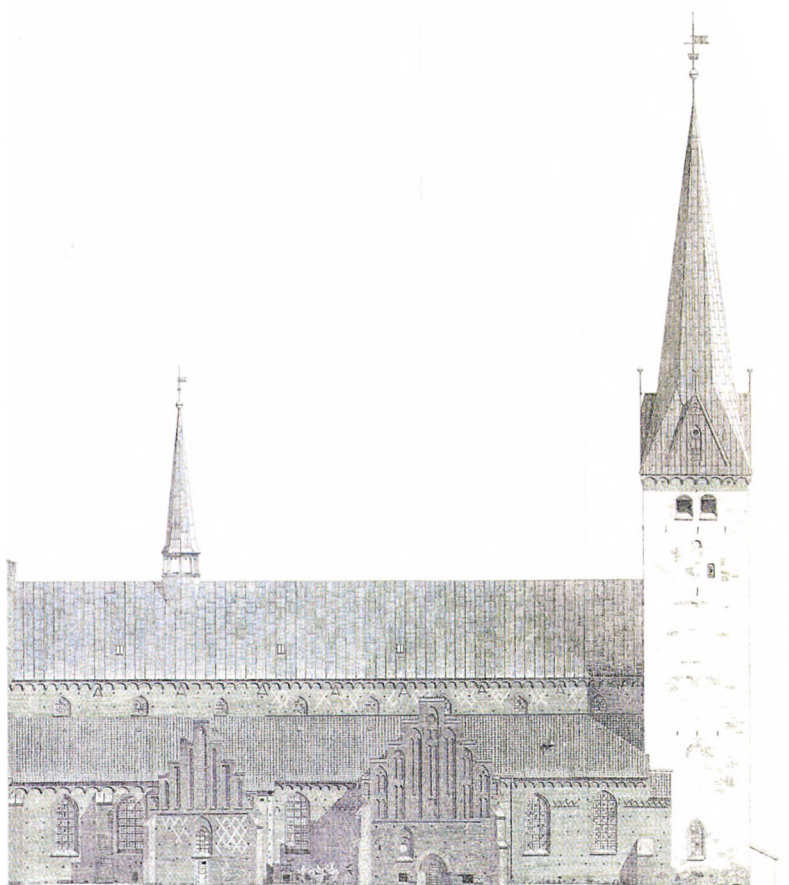
singør Domkirke Skt. Olai – så smuk som nogensinde. Og det sker tilmed omkring 800-året for den oprindelige kirke på stedet, som dateres til begyndelsen af 1200-tallet, og af hvilken murværk endnu står tilbage som en del af den nuværende kirkebygning nordvæg.

*Menighedsrådet ved
Helsingør Domkirke Skt. Olai
den 1. november 2001*

*Randi Abildgaard-Jensen
formand*

Den restaurerede domkirke

af Søren Larsen

Skt. Olai Kirke er en gammel kirke. Den ældste bygning i Helsingør. Navnet kommer af det latinske Olaus, og betyder Skt. Olavs kirke. Kirken er indviet til den norske konge Olav den Hellige, der faldt i slaget ved Stiklestad 1030. Hans helgendag er den 29. juli.

Hvis man vil opleve Domkirkens bygningshistorie, skal man stille sig ved nordsiden af kirken som vender mod Sct. Olaigade. Her kan murværket fremvise byens ældste teglstensmur og mere end 300 års byggeaktivitet. Ganske tydeligt ses 1200-årenes kirke med den romanske frise i hele sin længde, samt 1400-årenes gotiske forlængelse mod vest. Trefoldighedskapellet, eller som det også kaldes Oxes kapel,

byggedes omkring 1460-70.

Kirkens store kor blev bygget kort før reformationen og indviet af Roskilde-bispen Lave Urne i 1521. Indvielsesbrevet gav de bodfærdige 40 dages aflad, hvis de skænkede kirken prydelser og andet, eller gik omkring de døde grave på kirkegården og bad for freden og de døde sjæle, eller andre lignende øvelser eller gerninger. Våbenhuset blev bygget 1578, men blev helt ødelagt ved spirets fald under en orkan i 1737 og atter genopbygget 10 år efter.

Selve spiret, kaldet »Helsingørs Jomfru«, var kommet til i 1613 under Christian IV og var et kendt sømærke, bygget så højt, som man turde på det eksisterende murværk. Efter spirets fald stod tårnet kullet, indtil man i 1897 langt om længe kunne rejse et spir i en ny og mere sikker form, og sådan har kirken stået stort set uforandret indtil i dag. I 1961 blev Skt. Olai kirke landets yngste domkirke med det største stift under sig.

Restaureringen påbegyndes

Projekteringen af den indvendige istandsættelse af kirkerummet blev igangsat januar 1999. Foruden den meget påkrævede sikring af fundamenter, gulve og murværk, omfattede byg-

*Det nye teglgulv lægges i sildebensforbandt i hydraulisk mørtel med knasfuge, så tæt som muligt.
(Søren Larsen fot.)*

geprogrammet en almindelig tiltrængt istandsættelse af kirkerum, tårnrum og sakristi. Der til kom ønsket om en række funktionsforbedringer, herunder en mere fleksibel fordeling af kirkerummets 500 pladser.

Flytningen af kirkens hovedindgang tilbage til våbenhuset betød, at kirkerummets korsgang mellem våbenhuset og Oxes kapel skulle reableres. Som følge af våbenhusets genvundne status, var istandsættelse af søndre kirkeplads et stort ønske for menighedsrådet.

Det endelige projektforslag forelå i maj, og efter de kirkelige myndigheders godkendelse, kunne hovedprojektet udbydes i licitation november 1999.

Arbejdet blev opdelt i en hovedentreprise (storentreprise) og en række mindre fagentrepriser, herunder kalkning, snedker- og malerarbejde, smedearbejde, gørtlerarbejde og lyd-anlæg. Hertil kom den store »konservatoren-

treprise« som omhandlede kirkens historiske inventar. Projektet for istandsættelse af kirkepladsen blev til i samarbejde med Helsingør kommune og udbudt særskilt i sommeren 2001.

Byggearbejdernes gennemførelse

Byggearbejderne blev igangsat med start den 3. januar 2000, med en forventet byggetid på 22 måneder. De store bygningsmæssige indgreb nødvendiggjorde, at kirkens inventar med undtagelse af orgel, albertavle og de 9 store epitafier måtte transporteres til respektive værksteder og depoter i byggeperioden. For at reducere byggetiden mest muligt, blev der efter optagningen af trægulvene etableret en støvvæg mellem koret og kirkerummet. Dette muliggjorde, at konservatorarbejdet på omkring 2000 timer alene på albertavlen, kunne påbegyndes samtidigt med udgravninger og forstærkning af fundamenter. Epitafierne blev afdækket med plast, orglet og senere albertavlen blev inddækket af støvtætte kasser med fugtstyring.

Forløbet i den indvendige istandsættelse af kirkerummet var efter de indledende arbejder opdelt i 3 afsnit. »Jord- og betonfasen« med forstærkning af fundamenter, støbning af gulve samtidig med rensning af altertavlen. Herefter »stilladsfasen« med kalkning og istandsættelse af kalkmalerierne. I denne fase lå arbejdet med altertavlen stille. Sidste fase omfattede lægning af teglgulve, genopbygning af inventar og installationer, samt færdiggørelse af altertavle.

30 håndværkere og konservatorer har i knap 2 år arbejdet med kirkens istandsættelse, heraf halvdelen på byggepladsen inde i kirken og den anden halvdel på værksteder uden for kirken.

Arbejdet, omregnet til omkring 60 mandeår, svarer til tidsforbruget, da kirkens altertavle i 1664 blev bygget af Lorentz Jørgensen.

Fundamenter og gulve

Allerede i 1826 blev det konstateret, at kirkerummets gulve var nedsunkne på grund af de mange begravelser som fandt sted frem til 1805. Gulvene var farlige at færdes på og tilmed meget kolde. Først i 1837-38 tog man fat på problemet. I midtskibet og i søndre sideskib

Gravkrypt nr. 11 foran trappen til koret, under frilægning af gulvet. (Søren Larsen fot.)

Nordre arkadepille nr. 6., fundamentforstærkning udføres ved fjernelse af løst sand og fugning mellem stenene med hydraulisk mørtel. (Søren Larsen fot.)

blev lagt trægulve, opklodset på det gamle teglgulv og i 1846 fulgte gulvene i resten af kirkerummet. Gulvene i tårnrum og våbenhus blev belagt med tildannede gravsten. En del af trægulvene blev lagt om og fornyet i forbindelse med udskiftningen af stolestader i midtskibet og fremføringen af rør til det nye centralvarmeanlæg i 1938. Under projekteringen blev det besluttet at genskabe gulvet bestående af teglsten og i mindre omfang gravsten, som måtte være bevaret under trægulvene. Efter aftagning af trægulve og udgravning af sand mellem gulvstrøerne, så det gamle teglgulv igen dagens lys i marts år 2000.

Resterne af gulvet fremstod med betydelige sætninger. Teglstenene var meget slidte og ikke anvendelige til genbrug. Gulvene var flere steder omlagt. Med landinspektørbistand blev rester af teglbelæggninger og gravsten opmålt, og samtidig kunne kirkerummets 19 gravkrypter lokaliseres nøjere. Det blev klart, at selv om gulvet skulle fornyes, måtte det autentiske præg bevares.

På grund af produktionstiden på nye gulvtegl skulle der allerede på dette tidspunkt tages stilling til stentype og format. Der blev fremstillet et lille parti gulvtegl i format som de gamle sten på 13 x 26 cm. Af hensyn til slidstyrken skul-

Gravsten år 1618 over Christian Hansen, flyttes fra gulvet foran altersranken til nordvæg i koret, hvorfra Hans Rostgaards sten nu er flyttet tilbage til midtergangen. (Søren Larsen fot.)

le gulvteglene være hårdtbrændte og af hensyn til rengøringen blev stenene »strøget til gulv«, det vil sige afformet, så der ikke dannedes grater på kanterne. Stenene skulle lægges med knasfuge i sildebensforbandt som det gamle gulv, men i stedet for løst sand, fuges med mørtel (se fotografi side 8). Der blev udført gulvprøver med oliebehandling og sæbebehandling som færdig overflade. Smudsprøver med kaffe, vin og stearin viste, at den kun sæbebehandlede overflade var mindst modtagelig for pletter og denne gulvprøve blev således model for det færdige gulv.

De mange gravsten, der var kommet til syne,

indgik i det nye gulv som de blev fundet. Det viste sig, at stenenes orden og nummerering i det væsentlige var i overensstemmelse med fortegnelsen fra 1757. Inden opbygningen af den ny gulvkonstruktion skulle der afgraves adskillige containere med sand og de mange gravsten på mellem 1 og 2 ton (en enkelt på 3 ton) måtte med håndkraft flyttes uden for kirken i byggeperioden. Under gravearbejdet foretog Nationalmuseet antikvariske registreringer og opmålinger af bygningsmæssige spor. Efterhånden som gravkrypterne blev frilagt og tilgængelige, foretog Helsingør Bymuseum en meget omfattende registrering.

Under arbejdet med forstærkning af arkadepillernes pyramideformede kampestensfundamenter kunne det konstateres, at fundamentstenene i flere tilfælde var flyttet for at få plads til jordbegravelserne. Efter et meget møjsommeligt gravearbejde i indtil 3 meters dybde, er fundamentterne nu genopbygget og sikret med hydraulisk mørtel imellem stenene på murpillerne 5-7 nærmest tårnet (se fotografi side 9).

I forbindelse med genopbygningen af nye gulve blev de mange containere med sand genbrugt som »kirkebeton«, det vil sige blandet med hydraulisk kalk 1:4, hvilket gav en sprød, men stabil bund for det overliggende støbte gulv med rustfri armering. Hvor krypterne var overmuret med hvælv, blev disse bevaret. Over de åbne krypter blev det støbte dæk forsynet med optagelige fliser på 80 x 80 cm, så eftertiden ikke helt er forment adgang. Det nye gulv blev lagt med sildebensmønster, svarende til kirkens oprindelige teglgulv. Under færdiggørelse af gulvet blev det besluttet at etablere en rampe ved den genåbnede syddør, som den bedst mulige løsning på forbedret tilgængelighed til koret.

Efter stenhuggerreparationer og konservatorbistand til gravsten med »overfladeknusning«, blev de mange gravsten lagt på plads.

Gulvet i fontelukkelsen adskiller sig fra det øvrige gulv i kirkerummet. Nogle få glaserede gulvtegl som blev fundet ved pille 5 i søndre sideskib, har dannet form for fremstilling af nye gulvfliser i klar og grøn glasur. Fliserne har affasede kanter til lægning med knasfuge i skaktern.

Kalkning af kirkerum, sakristi og tårnrum

Siden opmuringen af hvælvene i koret 1559, og dermed færdiggørelsen af kirkerummet i dets nuværende form, er de indvendige overflader kalket med skiftende intervaller. Det har formentlig været algevækst, støv og sod samt skiftende tiders økonomi, der har betinget intervallerne. Ved restaureringen blev kalkningsarbejdet tilrettelagt på baggrund af forundersøgelser

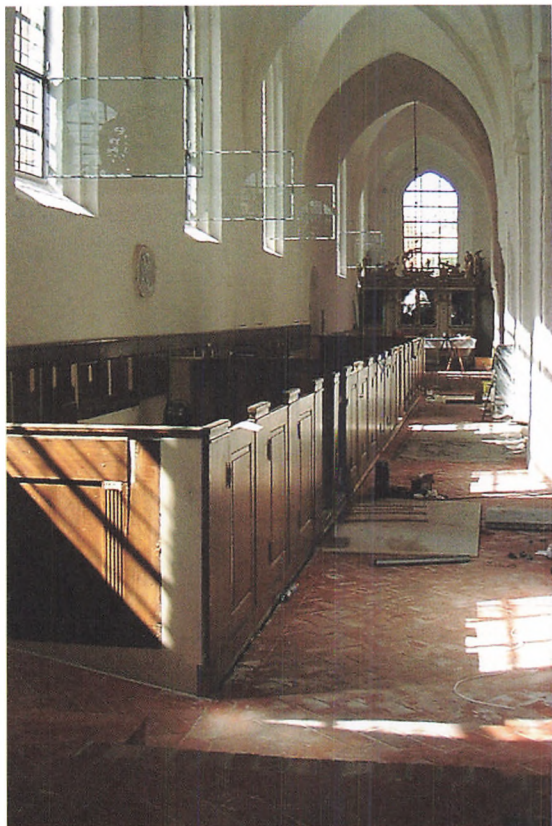

udført i samarbejde med Nationalmuseets konservatorer. Søgespor i kalklagene viste, at der i alt var 8 lag kalk - i god overensstemmelse med arkivoplysningerne (Danmarks Kirker s. 92). Kirkerummet blev sidst kalket i 1968 i forbindelse med ombygningen af pulpituret og udskiftning af orglet. I forbindelse med restaureringsarbejder i 1938, da centralvarmeanlæg og stole i midtskibet blev fornyet, viste det sig, at »kirken under opbrydning af de gamle gulve blev snavset i en sådan grad, at en hvidtning var absolut nødvendig, hvilket beløb sig til 6.700,00 kr.« De nyere kalklag viste sig at indeholde hhv. PVC-binder og kridt, som måtte afrensnes inden nykalkning kunne udføres.

På baggrund af de gode erfaringer fra Århus Domkirke med aftræk af kalklag med gaze og lim, blev det besluttet at anvende samme behandling i Skt. Olai Kirke. Der blev udført et enkelt aftræk med bomuldslerred og perlelim, hvorved mindst 2 kalklag blev fjernet. Herefter fulgte afrensning med vandstøvsuger og manuel afrensning til fast bund. Kriteriet her var, at bunden skulle modstå let »tryk med en tommelfingernegl«. Efter registrering af evt. farvespor og reparation af revner i murværk, blev der herefter grundet med kalkvand (med forstøver), kalket 2 gange med sandkalk og færdigkalket med kalkmælk.

Den færdige overflade fremstår nu med en lukket, men forholdsvis ru overflade, som kan bære de næste hundrede års kalkning. En væsentlig del af arbejdet med at kalke, er den store opbygning af stilladser i 6 etager med rullestilladser øverst imellem hvælvene. Under kalkningsarbejdet kunne det registreres, at skvalderhuller i bunden af hvælvenes kapper bærer spor efter ophæng af tovværk - muligvis til stilladsbomme i forbindelse med tidligere kalkninger. Denne teknik er formentlig gået tabt under hensyn til sikkerhed på arbejdspladsen. Det kalkede areal udgør i alt 6.000 m² og arbejdet forløb over i alt 8 måneder.

Aftagning af de yderste kalklag med 6000 m² lagenlærred og varm perlelim. (Søren Larsen fot.)

Renovering af kirkebænkene

Kirkebænkene repræsenterer med hensyn til udformning og alder forskellige perioder af kirkens historie. De sidst tilkomne bænke i midtskibet er fra 1938, tegnet af Helsingør-arkitekten Volmar Drosted, og snedkermester Svend Kryger i Sct. Olaigade kan endnu fortælle om arbejdet med at fremstille bænkene.

Ved renoveringen er 2 rækker bænke fjernet og der er udført nye paneler til afgrænsning af den nye korsgang mellem våbenhus og Oxes kapel. Foran koret er de langsgående bænke forkortet. Gavlstykkerne, som har indlagte relieffer fra kirkens ældste stolesæt fra o. 1560, er »flyttet« 5 gavle mod vest i indbyrdes samme rækkefølge. Bænkenes tidligere behandling med mørk lakbejdse er nu afrenset og erstattet med en sæbebehandling, der bevarer træets lyse karakter.

Stolestaderne i søndre gang er forøget med 30 cm for at forøge afstanden mellem langbænkene. Ådringen er bevaret mest muligt med partielle malerreparationer. Nye forsatsvinduer er monteret. (Søren Larsen fot.)

Stolestaderne i søndre sideskib repræsenterer kirkens stolesæt fra den store nyindretning i 1838, med vægpaneler overvejende fra 1860. Ved renoveringen er langbænkene mod koret blevet afkortet for at give plads til den genåbnede syddør. 1700-tals panelet, som før stod på hovedet og var gemt bag en radiator, er nu retvendt og danner afslutning mod den murede rampe. For at forbedre langsædernes komfort, er sædedybden forøget med 5 cm og rækkeafstanden er forøget med yderligere 10 cm. Den bageste række, der før havde vægpanelerne som rygstøtte, har nu ryglæn og alle klapsæder har med en lille kile på undersiden fået hældning bagud, hvilket forøger komforten væsentligt. Stolestaderne i nordre sideskib er sammenstykkede fra tidligere tiders møbleringer fra sidste halvdel af 1500- til begyndelsen af 1600-tallet. De ældste gavle er fra kirkens tidligste stoleværk.

De tværstillede bænke, med undtagelse af dobbelte degnestole længst mod øst, er blevet ombygget for at forbedre bænkenes komfort. I de enkelte stolestader er sædet mod vest forøget i sædedybden og sædet har fået hældning bagud. På tværpanelet er monteret rygstøtte over sædet. På det modstående panel mod øst er det tidligere smalle sæde fjernet og i stedet er opsat en salmebogshylde.

Stolestaderne med langbænke »skriftestole« i nordre sideskibs østlige del er bevaret uændret og den tidligere læderpolstring er udskiftet med hestehårsbetræk. Det tilhørende vægpanel, som svarer til degnestolens vægpanel, er fremdraget under renovering fra våbenhusets loft. 5 gavle og 2 døre med numrene 79-80 er bragt tilbage til kirken fra Bymuseets depot (DK s. 180). Gavlene 1-8, som dateres af »præstekvindernes stol« 1594, danner en sammenhængende helhed og de nedtagne renæssancelåger vil engang indgå i kirkens museums-samling (se side 45).

Langbænke fra 1838 i søndre gang med vippesæder og krydsbånd i ryggen.

Sædehøjde og -hældning er justeret, sædedybde er forøget med 5 cm og rækkeafstand med 10 cm. Bagerste række var før uden ryg monteret direkte mod vægpanelet.

(Søren Larsen fot.)

I forbindelse med renoveringen af sideskibenes stolestader er egetræsådringen fra 1883 bevaret i videst muligt omfang og suppleret med bemaling i samme teknik, hvor det for helhedsopfattelsen har været nødvendigt. De fritstående langbænke fra 1838 er på samme måde eftergået malermæssigt med egetræsådring. I søndre sideskib er stolestadernes gulvbrædder så vidt muligt bevaret, men suppleret på grund af den forøgede afstand mellem bænkerne. I midtskibet og nordre sideskib er trægulvene fornyet. Alle trægulve er behandlet med pibeler og sæbebehandling.

Alterbord og -skranke

I forbindelse med renoveringen var det, på grund af gulvarbejderne, nødvendigt at nedtage alterskranken fra 1958. Da den ovale form har vist sig at være den bedst mulige med hensyn til pladsudnyttelse, er rækværk og håndliste blevet genmonteret. Det tidligere træpodie foran alterbordet er nu erstattet af en forhøjning

i teglgulvet, hvorpå knæfaldets nye hynder er monteret på trinforkanten.

Det murede alterbord, som fik sin form i 1664 med det karakteristiske tøndehvælv, er istandsat og kalket. De senere tilkomne paneler er nu nedtaget, så symbolikken i den åbne og forladte grav som motiv kommer til udtryk. Opgaven med at tilvirke et nyt

smukt antependium står endnu tilbage.

De gamle døre ved altertavlen, som siden 1958 har henligget på kirkeloftet, er nu genanvendt til det lille aflukke bag altertavlen (se fotografi side 14).

Rumklima og varmeanlæg

Med sin udsatte beliggenhed har Skt. Olai Kirke formentlig altid haft problemer med opvarmningen. Med det gamle centralvarmeanlæg fra 1938 var det stadig muligt på gulvet i nordre sideskib at fryse vand til is, når vinteren var værst. For at formindske varmetabet og udtørringen af det historiske inventar i vintermånederne, er der nu i kirkerummet udført indvendige forsatsvinduer i oplukkelige jernrammer. Det nye varmeanlæg med automatisk varmestyring er baseret på gulvvarme i teglgulvene og midtskibets trægulve. I sideskibene har det fortsat været nødvendigt at opstille radiatorer for at sikre varmekapaciteten og for at hindre kuldenedfald fra ydervægge og vinduer.

Lydanlæg, akustik og orgel

Den vigtigste lydtekniske ændring ved renoveringen af kirkerummet er, at trægulvet med tæppebelægning nu er erstattet af hårdtbrændte teglsten lagt med knasfuge. Denne ændring har medført, at efterklangstiden primært ved høje frekvenser er forøget væsentligt til gavn for orgelmusikken. En acceptabel taleforståelighed kræver fortsat anvendelse af højttaleranlæg, baseret på søjlehøjttalere og teleslynge der gengiver tale fra alter, prædikestol, døbefont og fontelukkelse, dels fra faste mikrofoner og dels trådløse.

På grund af kirkens ændrede klangforhold er der foretaget justeringer af orglet i overensstemmelse hermed. Hovedorglets principal er udbygget med et ekstra kor i hovedværket. I pedalværket er indbygget en ny fagot 16' og en ny basun 32'. Af hensyn til kirkerummets akustik er hynder, som er begrænset til midtskibets bænke, udført af hair-lock materiale. Time-slagsklokkerne fra 1621 som oprindeligt var

Alterbordet er ommuret 1664. Altersranken fra 1958 er tilpasset det nye gulv. Dørene bag altertavlen lå før renoveringen på kirkeloftet, bemalingen fra ca. 1820 er bevaret. (Søren Larsen fot.)

Kirkekroner og lysarme hos gørtleren. Prøve på lysepibe med ny elinstallation. (Søren Larsen fot.)

placeret ved orglet med trækstænger til tårnets urværk, blev i 1968 placeret i korets nordvæg. Klokkerne er i forbindelse med renoveringen blevet forsynet med elektrisk ringemekanik som gave fra byggeriets entreprenører.

Kirkens belysning og installationer

De antikvariske kirkekroner og lysarme er, efter renovering af gørtleren, forsynet med nye ledninger, fatninger og kærtelys af porcelæn. En lille 1700-tals lysarm, som var nedtaget, er renoveret og nu opsat i sakristiet. En 5-armet krone fra 1900-tallet, der henlå på våbenhusets loft, er renoveret og ophængt i tårnrummet.

Lysforholdene i koret og ved dåb foran koret er forbedret med spots på lysskinner. Der er endvidere udført svagstrømsinstallationer for belysning i midtskibets bænkgavle.

Samtlige elektriske installationer i kirken, som ikke allerede var fornyet i forbindelse med istandsættelsen af våbenhus og Oxes kapel, er udskiftet. Der er etableret nye føringsveje, be-

stående af rustfrie føringsrør som er indbygget i gulve med adgang fra gulvenes trælemme. Nye svagstrømsanlæg omfatter indbrudsalarm anlæg, automatisk brandmeldeanlæg, telefon- og internt TV-anlæg, signalanlæg og varmestyring.

Kirkepladsen

Renoveringen af den søndre kirkeplads er en virkeliggørelse af lokalplanen fra 1987, hvor kirkepladsen friholdes for parkering. Flytningen af kirkens hovedindgang til våbenhuset var en anledning til at realisere planen.

De 3 gamle lindetræer fra midten af 1800-

Renovering af kirkepladsen oktober 2001, under udførelse i samarbejde med Helsingør Kommune. (Søren Larsen fot.)

tallet blev fældet og Helsingør kommune gik med stor velvilje ind i projekt og økonomi som ejer af den del af kirkepladsen, der ikke hører til Skt. Olai Kirke. Park- og Vejafdelingen forestod udarbejdelse af projekt og belysning for hele arealet med den »grønne plads« - tidligere kirkegård - som inspiration. På hver side af våbenhuset er der nu på kirkens grund en lav beplantning af taks. Den midlertidige grusbeklægning vil med tiden, når økonomien gør det muligt, blive erstattet med chaussebelægning.

*Tærskelstenen til den tidligere kvindedør i nordre sideskib, der afløstes af tårnindgangen i forbindelse med opførelsen af Oxes kapel. Den befinder sig under den nuværende indgang fra kirken til Oxes kapel.
(Søren Larsen fot.)*

Konservatorarbejdet

Under restaureringsarbejdet har Nationalmuseet forestået den omfattende istandsættelse af historisk inventar, dels på Bevaringsafdelingens værksteder i Brede og dels under vanskelige betingelser på byggepladsen.

Ud over arbejdet med de store inventardele og kalkmalerier, som er beskrevet efterfølgende, har arbejdet omfattet istandsættelse af de 2 nederlandske altertavler i koret, istandsættelse af korgitter samt maleriet over våbenhusets dør »Den gældbundne tjener«. Undervejs blev der truffet beslutning om istandsættelse af korbue-

krucifikset, som viste kraftige opskalninger. Endvidere viste det sig at være nødvendigt at foretage en istandsættelse af epitaf nr. 8 over Jørgen v. Veelen, 5 fag i nordre sideskib samt sikring af epitaf nr. 7 over David Melvin.

Byggeriets navne:

Byggeudvalget:

Stig Jægerlund (formand),
Randi Abildgaard Jensen (formand for menighedsrådet),
Inger Vestergaard (tidl. formand for menighedsrådet),
Aage Møller Pedersen/Britt Thordal (formand for kirkeudvalget),
domprovst Per Rysgaard Jensen.

Tekniske rådgivere:

Arkitekt: Erik Møllers Tegnestue AS,
Jens Fredslund, Søren Larsen, Ole Drachmann,
Hans Henrik Høilund.
Ingeniør, konstruktioner: Andreas Albers,
Ingeniør, VVS: Svend Damgaard,
Ingeniør, el: K.O. Engelsholm,

Ingeniører, akustik: E.A. Wiuff,
Arkitekt, landskab: Bente Mørch, Helsingør kommune

Nationalmuseet, Bevaringsafdelingen

Sektionsledere:

Malersektionen: Verner Thomsen,
Snedkersektionen: Jan Brøndsted,
Kalkning og kalkmalerier: Kirsten Trampedach og
Ole Alkær sig

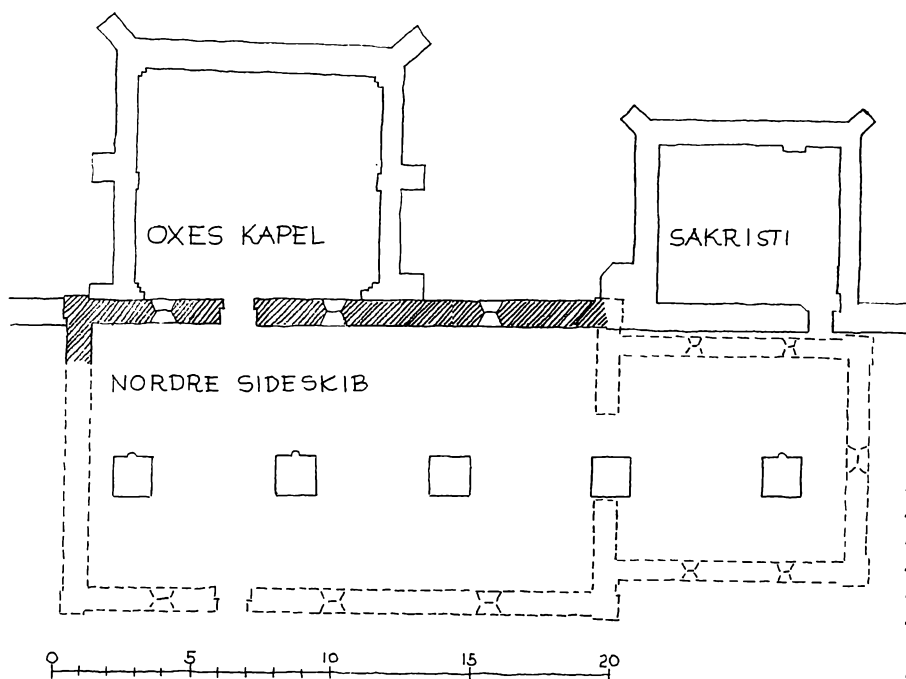
Entreprenører:

Storeentreprise: Entreprenørfirmaet Einar Kornerup AS,
Kalkning: Entreprenørfirmaet Einar Kornerup AS,
Snedker: Hamlet ApS

Maler: Johannes Katstrup,
Smed: Emil Niensens Smedeværksted AS,
Stenhugger: Raadvad Stenhuggeri,
Gørtler: Scan-metal,
Lydanlæg: Logia AS,
Orgel: P.G. Andersen & Bruhn,
Brolægning: P. Brehm AS.

*Søndre dør: den lille kirkeport, er kirkens ældste indgang
fra kirkegården til koret i begyndelsen af 1500-tallet. Før
renoveringen tilmuret indvendig, nu genåbnet.*

Den tidligere romanske teglstenskirke har sikkert oprindelig kun bestået af kor og skib. Skitsen viser denne kirke, hvor den nordre sideskibsmur (vist ved skravering) er påvist i den nuværende kirkes murværk. (Morten Aaman Sørensen tegn.)

Nationalmuseets antikvariske registrering

Af den tidligere romanske teglstenskirke, der sikkert oprindelig kun har bestået af kor og skib, er der nu bevaret skibets nordmur, som er inkorporeret i den nuværende senmiddelalderlige kirkes nordre sideskibsmur. Ved den omfattende restaurering i år 2000, hvor også kirkens gulv blev fornyet, kom de nederste tre til fire skifter af et lille stykke af den nordligste del af vestmuren for dagen, hvorved skibets indvendige nordvesthjørne kunne fastlægges. Alle andre rester af den oprindelige bygning var helt fjernet og ødelagt af de meget omfattende efterreformatoriske begravelser. I en afstand af 4,60 m fra vestmurens inderside blev

den vestre fals af den oprindelige norddør konstateret. Der blev ikke fundet rester af den romanske kirkes gulv, men dette må have været beliggende ca. 0,35 m lavere end det nuværende gulv. Den romanske teglstenskirke blev omkring 1400 forlænget mod vest med to fag og et tårn, og omkring 1460-70 opførtes Oxes kapel op mod det oprindelige skibs nordmur. 1475 påbegyndtes opførelsen af den nuværende kirke, begyndende med de tre østlige fag. Indvielsen af kirken skete i 1521, men byggearbejderne var først afsluttet i 1559.

Morten Aaman Sørensen

Restaurering af kirkens kalkmalerier og inventar

af Verner Thomsen,
Stephanie Noerbel,
Karen Stemann Petersen og
Hans Chr. Frederiksen

Altartavlen

Altartavlen, som er udført af billedskæreren Lorentz Jørgensen, Holbæk i 1664 er udskåret i egetræ, og den er en værdig repræsentant for den såkaldte bruskarokke stil med et mylder af billedskårne relieffer, figurer og ornamentter, som var på mode i midten af 1600-tallet.

I tavlens midterakse skildres Kristi liv og lidelse. Øverst står en engel, der rækker oblater og vinkalk ud til menigheden. Det gamle testamente er symboliseret ved fritstående figurer af Adam og Eva, samt profeten Moses. Fra det nye testamente findes Johannes Døberen og evangelisterne.

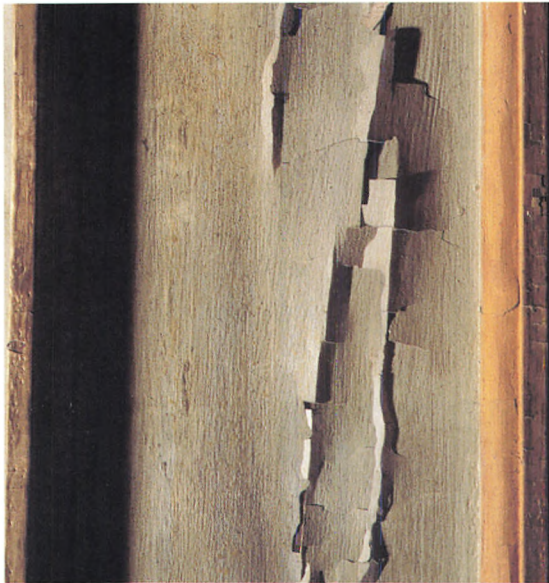
Oprindelig har altartavlen stået med en brunlig bejdsset overflade. Senere i 1755 har den fået sin nuværende forgyldning og bemaling.

Den gamle forgyldning, hvortil der oprindeligt er anvendt ægte bladguld, er anlagt på et tykt kridtgrundslag, som er påstrøget tyktflydende flere gange med pensel og derefter slebet glat for at udjævne træets struktur. Kirkens opvarmede, tørre rumklima, og den almindelige forurening har med tiden sat sine spor på altartavlen, og det har bl.a. medført, at træet er svundet ind, således at kridtgrunden var skallet op i tusindvis af små blærer uden vedhæftning til træet.

Næste stadie i nedbrydningen ville have været den totale afskalning af kridtgrund og forgyldning, hvis ikke der havde været grebet ind nu. I mindre omfang var nedbrydningen allerede så fremskreden, at sådanne afskalninger havde fundet sted. Derfor har den nu afslutte-

I lang tid har kirkens mægtige altartavle været godt gemt bag stilladser. (Roberto Fortuna fot.)

de konservering været absolut nødvendig for at bevare altertavlens nuværende udtryk fra 1700-tallet. Det mere eller mindre naturlige, overfladiske slid, som også forekommer på altertavlens forgyldning, virker ikke synderlig generende for helhedsopfattelsen. Derfor har Nationalmuseets konservatorer i første række koncentreret sig om at konservere den løse kridtgrund. Dette gøres ved at indføre tyndtflydende lime ind under kridtgrunden for at genetablere kridtgrundens, farvelagets og forgyldningens oprindelige kontakt til træet.

Samtidig er der foretaget en overfladerensning af altertavlen, som blandt andet har bevirket, at forgyldningen er kommet til at fremstå mere strålende og bemalingen noget lysere. Reparation af farve og forgyldning hvor tidens tand har gnavet, er kun blevet udført i begræn-

Herover: Opskalninger i altertavlens farvelag.

T.h.: Detalje af engel med renseprøve før konservering. På fotografiet side 22 ses det færdige resultat.

På hosstående side ses altertavlen efter den afsluttede konservering. (Roberto Fortuna fot.)

Altertavlen. Den på side 20 viste engel efter restaurering. (Roberto Fortuna fot.)

set omfang, med skyldig respekt for altertavlens autentiske helhed.

I forbindelse med dette store farvemæssige konserveringsarbejde er mange af altertavlens mere eller mindre løse snitværker blevet fæstnet, således at altertavlens træværkskonstruktion er blevet mere stabil.

Fontelukkelsen

Fontelukkelsen fra 1655-56 står i kirkens sydvestlige hjørne. Ligesom altertavlen er den skåret i egetræ i bruskarok stil og har oprindeligt været ubemalet. Bemalingen i guld og hvid er blevet påført i 1756, og i 1899 blev den igen opmalet og opforyldt.

Fontelukkelsen består af to udskårne, fritstående panelvægge med fløjddøre, der er rigt udsmykkede med relieffer og et væld af skårne ornamentter og fritstående figurer samt messingbalustre. Billedskæreren, der har udført dette overdådige arbejde er ukendt. Messing-

Fontelukkelsens figurer var revnet i træet og forgyldningen afslidt på klædedragtens folder. (Pascal Faudot fot.)

balustrene er skænket af helsingørborgere, i de små børns navne. Indersiden står i dag med en dominerende grøn farve fra 1899 og er dekoreret med malerier af Joachim Skovgaard. Fontelukkelsen omslutter en pragtfuld messingdøbefont med fontehimmel fra 1579 skænket af Frantz Lauritzen Skriver og hustru.

På grund af en mindre rådskaide i vægpanelerne forårsaget af fugt i murværket, måtte hele fontelukkelsen tages ned og bringes til værkstederne på Nationalmuseets Bevaringsafdeling i Brede.

Træværket trængte til en omfattende, men skånsom snedkermæssig behandling: Stabilisering af sokler, lukning af åbne fuger, fastgørelse af løse dele samt udbedring og erstatning af stærkt nedbrudt træ.

Bemalingen havde utallige mindre skader, tegn efter naturlig slitage og mange års rengøring. Den farvemæssige istand-

sættelse sigtede mod en bevaring af naturligt slid, almindelig brug og ælde. Generende spor efter rengøring blev udbedret med farve. Andre skader blev kittet og retoucheret. Bemalingen på fontelukkelsens inderside var på grund af sollysets direkte indfald lokalt blegnet og bindemidlet nedbrudt. Farvelaget blev derfor tilført nyt bindemiddel for at give farven dens intensitet tilbage.

Messingbalustre, døbefont og fontehimmel blev demonteret og sendt til pudsning og lakering hos gørtlerfirma for at undgå hyppig håndpudsning. Arbejdet blev gennemført med konsulentbistand fra Nationalmuseets Bevaringsafdeling. Under rensningen af fontehimmelen opdagede man på den smukt bemalede indersides nederste profilled en hidtil ukendt indskrift, der blev fremdraget på Bevaringsafdelingen:

»CIT NOMEN DOMINI BENEDICTUM ANNO NATIVITATIS CHRISTI 1579« og F. Lauritzen Skrivers bomærke.

Detaille af fontehimlens underside med dekorationer og indskrift. (Roberto Fortuna fot.)

Herunder: Fontelukkelsens panel var angrebet af svamp, hvilket ses her ved sprækkerne på tværs af træets årer. (Pascal Faudot fot.)

Kalkmalerierne

Iagttagelser under istandsættelsen af vægge og hvælv i Skt. Olai Kirke.

En af Nationalmuseets konservatorer i færd med rensning af kalkmaleriet over prædikestolen.

Under den indvendige istandsættelse af domkirken er de i forvejen synlige kalkmalerier blevet istandsat. I midterskibet er den hvælvkappe og den tilhørende vægdekoration, som Harald Borre i 1932 afdækkede, blevet genrestaureret, og i koret er sket en genrestaurering af østvæggens malerier. Det er ikke originalbemalingen, som er synlig her, men en opmaling af H. C. Rosendahl fra 1730. Hvor originalmaleriet blev undersøgt, var det temmelig skadet,

så der har formentlig været en god grund til opmalingen, og det er denne der er blevet istandsat. En undtagelse herfra er dog sket ved indskriften under kronen øverst oppe (herunder). Den stod efter flere kalkninger »op til« stort set ulæselig, fordi den efterhånden var blevet tildækket. Ved afdækningen af øverste linie, som er Christian III's valgsprog UNICA SPES MEA CHRISTUS (Kristus er mit eneste håb), er originalbunden fremdraget. Indskriften er Rosendahls, og den ser næsten ud til at være identisk med originalen. Anden og tredje linie er frilagt ind til original bund og bemaling. I den anden linie sker indholdsmæssigt ingen ændringer. Det gør der derimod i tredje linie, hvor indskriften senest har været »Fredericus ii R.D«, som den også har været i 1738, hvor Peder Ørsløf har lavet en afskrift af denne. Den originale indskrift her viser sig at være 29. Maj. Christian III dør 1. januar 1559, så man skulle umiddelbart tro, at Frederik II's navn skulle være nævnt, når det er i hans regeringstid maleriet er malet, og når hans våbenskjold også er malet nedenunder. At decorationen er malet og færdiggjort på dette tidspunkt er meget sandsynligt, idet Jørgen Maler af Landskrona og hans svend ifølge kirkeværgens meget omhyggelige og udførlige regnskaber bliver betalt for deres

(Roberto Fortuna fot.)

Senmiddelalderlig graffiti vest for døren til det tidligere orgelpulpir. (Hans Chr. Frederiksen fot.)

arbejde den 30. maj 1559. Man kunne tænke sig, at datoen skulle stå der som en markering af tidspunktet for fuldendelsen af det store byggeri. Det er i hvert fald en mulig forklaring.

Ved murerens arbejde med fjernelse af et binderholdigt kalklag fra væg og hvælv er fremkommet adskillige kalkmalede dekorationer. Hovedparten af disse er baggrundsdekorationer for epitafier, men i midterskibets 3. og 4. fag, hvor der tidligere på nordvæggen har været anbragt et orgelpulpir, ses på begge sider af den daværende dør til pulpituret hvad man må kalde middelalderlig graffiti. Folk har skrevet deres navne, deres initialer eller lavet en skitse. Blandt andet ses et våbenskjold, og man kunne forestille sig, at »kunstneren« er blevet inspireret af den våbenfrise på sydvæggen, som på det tidspunkt må have stået fremme, og »værket« er tilmed signeret. Det har dog indtil nu ikke været muligt at bestemme, hvem det tegnede våbenskjold tilhører.

De dele af dekorationen, som er fremkommet under arbejdet, er beskrevet og dokumenteret inden de igen er blevet tildækket.

Prædikestolen

Prædikestolen, der er i renæssancestil, er konserveret på Nationalmuseets Bevaringsafdeling i Brede. Den er udført af Jesper Snedker i 1567 og har tilføjelser i barok- og regencestil fra henholdsvis 1624 og 1736. Både stol, lydhimmel og opgangspanel er udført i egetræ som er malet i forskellige farver og forgyldt.

De barokke tilføjelser er jævnt fordelt hen over hele renæssanceprædikestolens grundkonstruktion, således, at blandingen af de to forskellige stilarter udgør den helhed, som er så karakteristisk for lige netop denne prædikestol. De oprindelige farver er igennem tiderne delvis malet over.

Renæssancens stramme profilerede rammeværker og fyldinger med cartoucheværker veksler med svulmende barokke hermer og udskårne bruskværker i lydhimlens og opgangspanelets topstykker.

Lydhimlen er forneden forsynet med en tilføjelse i form af en vandretliggende træplade

Prædikestolen med lydhimlens senere tilføjede bundplade med malede dekorationer. (Peter Danstrøm fot.)

*Lydhimlen er her fotograferet på Nationalmuseets værksted i Brede. Her ses den ældste dekoration, der ellers er skjult bag den senere tilføjede træplade.
(Peter Danstrøm fot.)*

med påmalet regenceornamentik, der vel nok har skullet bidrage til forøgelse af volumen sammen med alle de barokke tilføjelser.

Oppe over træpladen fandt man i forbindelse med konserveringen af prædikestolen et pragtfuldt eksempel på, hvordan lydhimlens ældre dekorationer og farver har været på det gamle loft. Farverne, der kom til syne i forbindelse med lydhimlens adskillelse, har været godt beskyttet mod slitage og senere overmalinger, hvilket er årsagen til, at disse farver er så enestående velbevaret. Umiddelbart kunne det have været fristende, at lade lydhimlens ældre dekorationer stå fremme i stedet for den senere tilføjelse. Dette lod sig imidlertid ikke gøre, uden at det ville få en negativ indflydelse på hele prædikestolens æstetiske balance samtidig med, at man kan finde det historisk ukorrekt at vælge og vrage imellem hvad man i nutiden finder pænt og mindre pænt blandt

enkeltelementer i de forskellige stilarter.

Årsagen til at prædikestolen trængte til konservering, var udtørring i træværk og farvelag, som havde medført løse limfuger og farvelag samt begyndende afskalninger i farvelaget. På grund af ustabilitet og ubalance i træværket havde prædikestolen tillige sat sig så meget, at den var helt skæv, og at der på længere sigt kunne være fare for nedstyrtning.

De løse limfuger er nu blevet rensed og limet sammen igen, og der er indsat stabiliserende konstruktioner, hvor det har været nødvendigt for at opnå tilstrækkelig stabilitet. Farvelaget er blevet fastlimet til træet, farver og forgyldning er rensed og retoucheret, således at prædikestolens nuværende udtryk i store træk er bevaret i respekten for prædikestolens mangeartede historiske værdier.

Efter restaureringen fremtræder prædikestolen meget mere stabil, hvilket kommer til udtryk i renere og fastere former i stolens træværk, ligesom konserveringen af stolens farver og forgyldning medvirker til en meget renere og veldefineret farveklang. Hovedsigtet med denne konservering har været, så nænsomt som muligt at bevare en smuk og spændende historisk profil.

*Prædikestol og lydhimmel efter konserveringen.
(Roberto Fortuna fot.)*

Codex Rattus Helsingorensis! -eller gefundenes Fressen i Skt. Olai

af Ole Kongsted

Et spektakulært fund har set dagens lys som følge af renoveringsarbejderne i Helsingør Domkirke 2000-2001: en mere end 300 år gammel rotterede! Rotten - en ordentlig krabat at dømme efter størrelsen af reden - indrettede engang i midten af 1600-tallet sit domicil i en lydthimmel fra 1567. En lydthimmel - eller bare en »himmel« - er den baldakin, der i kirkerne sidder over prædikestolen. Den er som oftest af træ, og den har som lydreflektor til formål at dirigere lyden i en bestemt retning - in casu ned til menigheden - således, at de pastorale formaninger ikke forsvinder i hvælvingerne¹. Rottereden kunne således umiddelbart dateres: post 1567; som det fremgår af det følgende, skulle det imidlertid lykkes at nå frem til en mere præcis datering.

Rottereden med »indmad« - diverse materialia til foring af reden - er ganske velbevaret; den udstilles på Helsingør Bymuseum. Den blev fundet af konserveringstekniker Vibe Edinger, Bevaringsafdelingen, Nationalmuseet, i forbindelse med nedtagningen af prædikestol og lydthimmel. Den forekom ved en første besigtigelse som sagt undertegnede at være temmelig stor: Cirkelformet, ca. 34 cm i diameter og bygget af smågrene og kviste. En forespørgsel hos Statens Skadedyrlaboratorium har med sikkerhed fastslået, at der er tale om en rotterede. En senere henvendelse fra nærværende forfatter til Thomas Niebuhr på Zoologisk

Rottereden fotograferet i 2000 af konserveringstekniker Vibe Edinger, Bevaringsafdelingen, Nationalmuseet.

Museum under Københavns Universitet afslørede, at det kirkeligt interesserede eksemplar af rottefamilien formentlig har været en *rattus rattus* (den sorte rotte eller skibsrotten), idet *rattus norvegicus* (den brune rotte eller vandrerotten, som jo altså alligevel må have været en slags skibsrotte, eftersom den i overensstemmelse med sit latinske navn ikke kan have »vandret« hele vejen) først kendes i Danmark fra begyndelsen af 1700-tallet. Ved samme lejlighed blev undertegnede fornemmelst af redestørrelsen som værende ekstraordinært stor aflivet: en sort skibsrotte med en corpusstørrelse på mellem 16-23 cm *extra codam* har

brug for god plads til både foring af reden - hvilken proces normalt foretages ved hjælp af papir, tøj, plantedele eller lignende - og naturligvis til afkommet. Størrelsen synes sålunde at være meget normal.

Fundet af en intakt omkring 350 år gammel rotterede er naturligvis i sig selv interessant for en zoolog. Hvad der imidlertid var mere interessant for undertegnede, var det faktum, at rottereden netop var foret - i dette tilfælde med diverse papirfragmenter. Museumsinspektør Lone Hvass, Helsingør Bymuseum, sendte aftryk af to papirfragmenter med nodeskrift (se fotografierne på denne side) samt et fragment af et brev til Musikhistorisk Museum i december 2000 med henblik på en nærmere undersøgelse.

En umiddelbar fornemmelse baseret på nodeskriftens udformning og musikkens stil gav dateringen: omkring 1630 - næppe meget tidligere, måske lidt senere. Det ene nodefragment - ca. 20,0 cm x ca. 2,3 cm - består af fem node-linier tegnet frit i hånden samt de indledende

De to papirfragmenter med nodeskrifter ses her. Øverst den ca. 20 x 2,3 cm lange strimmel og derunder det mindre (ca. 7,5 x 9,9 cm), der er beskrevet på begge sider:

fem noder til en ikke på dette grundlag identificerbar Discantus-stemme i lange nodeværdier og tredelt takt; dette fragment har ingen interesse. Det andet nodefragment - ca. 7,5 cm x 9,9 cm, beskrevet på både forside og bagside

med mørkebrunt/sort blæk - er nogle stumper af to latinske motetter med tekstfragmenter, der burde give materiale nok til at identificere både tekst og musik, nota bene: hvis det drejer sig om i forvejen kendte tekster og musik. Papirfragmentet stammer fra, hvad der må have været en ganske lille Discantus-stemmebog med en sidestørrelse, der efter alt at dømme har været ca. 8 cm x ca. 11 cm; på begge sider begynder respektive afslutter en rød gennemgående blækstreg de tre systemer ca. 1,4 cm fra papirkanten. De bevarede tekstrester til de to motetter lyder:

[recto, motet 1, formentlig hypodorisk toneart]: »*manuum opera recolite enim omnia largiter suppeditat, largiter nobis suppeditat, ut nil un*

[verso, motet 1] *nobis [de]ficiat, Ei ergo sint laudes, Ei sint laudes quis non dicat,*

[verso, motet 2, toneart kan ikke bestemmes] *Grates cunctis visceribus*«

Hvad der kunne være et spor i forbindelse med det videre detektivarbejde, er det forhold, at nodeskriften ligner en af skriverhænderne i to af de bekendte Herlufsholm-manuskripter i Odense Universitetsbibliotek [R147 og R148]; særlig fanen på ottendedele med nedadgående hals har en meget karakteristisk h-form. Ingen af fragmenterne bærer angivelse af komponist eller skriver. For nærværende forfatter intet at se, der umiddelbart kunne modsige ovennævnte datering.

Et andet spor kunne være følgende: Musikken er fundet i Sankt Olai Kirke, hvilket efter alt at dømme betyder, at rotten har gjort sit fund i kirken; enten på orgelpulpituret - den »svale-rede«, som sad skråt oven for prædikestolen og som eksisterede indtil 1726.² Da der er tale om latinsk kirkemusik, kan det naturligtvis være musik, der har været anvendt i kirken - måske endda musik, der er komponeret af en datidig kirkemusiker ved Sankt Olai. Set i relation til ovennævnte datering falder tanken naturligt på kirkens organist fra 1609-1630: Christian Hunnius (ca. 1571-1630). Vi ved, at han kompone-

rede; et værk af hans tilvirkning blev udgivet i Erfurt i 1624: »Trias melodiarum sacrarum ...« for 5, 8 og 10 stemmer. Dette værk - som vist nævnes første gang i J. G. Walthers »Musikalisches Lexicon« fra 1732 - er desværre gået tabt.³ Er de rester, rotten har levnet, en bid af diskantbogen i Christian Hunnius' manuskript-autograf? - eller er der måske tale om et andet af hans værker?

Et efterfølgende besøg på »gerningsstedet« blev gennemført den 13. januar 2001 med deltagelse af domorganist Bo Grønbech, organist-assistent Lene Rasmussen samt kirketjener Torben Bill-Jessen. Ved denne lejlighed, hvor de enkelte dele kunne tages i nøjere øjesyn, blev det afsløret, at fundet omfatter en række små papirfragmenter uden vandmærker: Papirstykker med penneprøver, skriveøvelser, et stykke af, hvad der synes at være en huspostil, samt nogle stumper af et par trykte bøger - bl.a. en bog om Oliver Cromwell (1599-1658) - som jeg ikke skal behandle nærmere; hertil resterne af et brev, som rotten desværre har gnavet altfor flittigt i. Brevet - som i virkeligheden ikke er andet end en kortfattet note på ca. 8,6 cm x 19,9 cm - blev skrevet i Helsingør af en unavngiven fader til hans »kierre Sønn Diderich«.

Så vidt så godt. Brevet, som er skrevet med - senere - let falmet sort blæk, er udateret og usigneret; det indeholder for en umiddelbar betragtning absolut intet af interesse. Neden for angives, hvad der kan læses i en forholdsvis let læselig håndskrift, der ganske afgjort stammer fra 1600-tallet (se side 30); prikkerne skyldes »rottefressen«:

»[?] oss

Kierre Sønn Diderich herhoss P de 2
[med horisontal streg over tallet: tvende]

N[?]ye Bencker och [overskrevet] it St_ckk
Kiød oc Simmeler,

Spare Mottern er iche f[?] igh.. ..u Jegh
sende i Torsdags forl..... ..k til

.in Stue .er hoss Ge... ..

ofuer, Paa Mandag til Om det er
god Verlig Jeg/:p:/kommer

t[i]l dig«

Som det ses: en forholdsvis uinteressant note - formentlig også selv om vor sorte gnaver skulle have undladt at fortære de manglende 20-25% af dokumentet... men: flere forhold i forbindelse med indholdet af noten får den berømte klokke til at ringe: Er det pro primo sandsynligt, at en rotte ville stjæle et brev fra et af de omliggende huse, der trods alt - dengang som nu - ligger mindst 30-35 skridt fra de forskellige indgange til kirken; herefter slæbe det over kirkepladsen, ind i kirken, hen til prædikestolen, op ad trappen og de mere end 4 meter op ad muren bag et træpanel for afslutningsvis af "lande" i den ældste del af lydhimlen, hvor den brugte brevet som lagen? Eller kunne man pro secundo forestille, at noten blev affattet i selve kirken, og at vejen til reden med tyvekosterne derfor ikke var så lang?

Naturligvis snarest det sidste: Hvorved vi er ved det centrale spørgsmål i forbindelse med dokumentet: Hvilken fader i 1600-tallets Helsingør havde dels en søn ved navn Diderich, dels mulighed for at skrive breve i selve Sankt Olai Kirke? En ansat ved kirken naturligvis, og - - - nu kan afsløringen af autor vist ikke trækkes længere - her kan man jo ikke undgå at

Den forholdsvis uinteressante note er ikke så uinteressant endda. Rotter har gjort det af med frygtelig mange arkivalier gennem tiderne, men her må vi trods alt glædes over vor rottes begrænsede kulinariske interesse for netop dette stykke papir, selv om lidt mere gerne kunne have været levnet.

komme i tanke om Hans Jensen Buxtehude! Buxtehude senior (1602-1674) var fra 1642 til 1671 organist ved Sankt Olai Kirke, medens den "kære søn Diderich" (ca. 1637-1707) som bekendt var organist ved Sct. Mariæ i Helsingør 1660-1668, i hvilket sidste år han drog til Lübeck. Sin første stilling havde junior ved Sankt Mariae i Helsingborg 1657-1660.

Skal man forsøge et kvalificeret bud på en datering af brevet - og dermed også af rottereden - må det bedste bud naturligvis være 1. maj 1657 - 1. april 1660, den periode, i hvilken Diderich Buxtehude var ansat som organist i Helsingborg. En fader skriver ikke beskeder af denne slags til sin søn, hvis de bor under samme tag - Sct. Annagade nr. 6, 1. sal, hvor junior boede både før og efter ansættelsen i Helsingborg - endsige forfatter en note på orgelbænken i Sankt Olai til aflevering pr. bud hos sønnike,

Hans Jensen Buxtehudes håndskrift i en kvittering fra d. 14. september 1667 vedrørende kul til orglet. Efter Niels Friis: Helsingør Domkirke Skt. Olai Kirkes Orgel.

der samtidig spiller på orglet i Sankt Mariæ få skridt fra svaleredepulpitoret; eller - hvis man skulle forestille sig, at noten skulle være skrevet efter 1668 - meddeler, at han sender kød og rundstykker til Lübeck og i øvrigt selv kommer på mandag, hvis vejret er godt! Der kan ikke herske tvivl om, at brevskriveren er Hans Jensen Buxtehude; man kan anstille en sammenligning imellem noten (side 30) og et af de få bevarede dokumenter fra Buxtehude seniors hånd (herover).⁴ Ej heller om - som følge heraf - at kun perioden 1657-1660 kommer i betragtning.

Så uinteressant skrivelsen kan forekomme ved første øjekast, giver den dog anledning til at opstille et par hypoteser og drage et par konklusioner - af hvilke i hvert fald én ikke er uinteressant; endvidere sætter noten naturligvis fantasien i sving. - Danske og tyske musikforskere har i generationer diskuteret problemet: Buxtehudes nationalitet. Der har været lanceret adskillige mulige - og også et par umulige - teorier i forbindelse med spørgsmålet om Buxtehudes fødeby; som om det havde nogen afgørende betydning for forståelsen af hans musik og dens musikhistoriske placering, om han nu var født i Oldesloe, Helsingborg eller Helsingør - hans biografi i øvrigt taget i betragtning. Han levede lidt mindre end halvdelen af sit liv i Helsingør/Helsingborg, lidt mere end halvdelen af sit liv i Lübeck. Han »lærte« så at sige i Danmark, og lærdommen udmøntedes først og fremmest i Hansestaden.

At dømme efter de af forskningen hidtil præsenterede dokumenter må man sige, at det klart er mest sandsynligt, at han blev født i Helsingborg i eller omkring 1637; det kendte udsagn vedrørende anerkendelsen af Danmark som

fædrelandet, der blev bragt i forbindelse med meddelelsen om dødsfaldet: »Patriam agnoscit Daniam«, er set i dette lys klart og umisforståeligt.⁵ Hvad der naturligvis er mest interessant i forbindelse med noten, er det forhold, at senior skriver til junior på dansk; så måske skal den seneste kvalificerede forsknings konstatering af, at senior »preferred to write in German« tages med et gran salt.⁶ Man kan naturligvis hævde, at senior og junior ved andre lejligheder kunne have korresponderet på tysk, et sprog de begge beherskede, og, at noten er en enlig svale. Men faktisk er noten - takket være rotten - den eneste »svale«, vi har; endvidere skrev Diderich kun dansk, mens han var i Helsingør og først tysk efter flytningen til Lübeck. Man kan kun være enig i den seneste forsknings antagelse af, at Diderich var tosproget, men man kan på nuværende tidspunkt ikke se væk fra, at fundet af dette dokument mere end antyder, at familiens omgangssprog var dansk. Dette forekommer endvidere sandsynligt set i lyset af, at moderen Helle Jespersdatter formentlig var dansk.⁷

A propos Helle Jespersdatter: Forskellige indførsler i Helsingør bys skifteprotokoller fra 1650'erne antyder, at Helle Jespersdatter skaffede familien indtægter ved selvstændig erhversvirksomhed. I forbindelse med to skifteregistreringer i 1655 og 1659 vurderer hun sammen med en anden kvinde disse boers »linklæder« og »bænkeklæder« - det vil sige tæpper og hynder, som blev brugt til at lægge på bænkene.⁸ Da hører ved latinskolen Hendrich Hansen døde, ses hun her ved skifteregistreringen i februar 1667 at have et beløb til gode.⁹ Også Hans Jensen Buxtehude har af og til udestående fordringer: I et bo fra 1654 får han ud-

lagt »3 gamle Bænkehyster«[!] og ved en senere lejlighed har han hos afdøde Maren Jensdatter 3 Daler til gode »for Victualier«, forærede under afdødes sygdom; hertil et beløb til traktementet, »medens hun stod Lig«. ¹⁰ Kort sagt: var Helle Jespersdatter syerske og kogekone? - og skal bemærkningerne i noten om »Bencker ... Kiød og Simmeler« ses i denne sammenhæng? - forstået på den måde, at noten ikke blot er et udtryk for, at en moder tager sig af sin søn, men at Helle Jespersdatter havde let ved at drage omsorg for, at netop de i brevet omtalte ting blev fremsendt, fordi hun var »professionek«? - Når det nu er således, at noten - foruden madvarerne - netop omtaler »Bencker«, kunne man fristes til tentativt at foreslå en datering, der ligger i den tidlige ende af ovennævnte periode - - på et tidspunkt, hvor junior endnu var ved at indrette sig i organistboligen i Helsingborg.

Som oftest bander man som forsker rotter langt ned i Helvede for, hvad de har ædt; i dette tilfælde må man - i betragtning af rottens kun delvis kulinariske interesse i papirerne - være glad for, at den faktisk har levnet nok til dels, at endnu en musikalsk »hånd« fra dansk senrenaissance/tidlig barok er tilvejebragt, dels at man kan få et - nok så lille og ubetydeligt - indblik i intimsfæren hos en stor dansk-tysk musiker,

Rotten kravlede rundt i himlen og hørte kanonerens torden, da svenskerne lagde beslag på Kronborg i september 1658. Her er kampen skildret på et samtidigt kobberstik af Pufendorf.

hvis privatliv vi så godt som intet kender til, nemlig dette: At Diderich som aleneboende ungkarl i tyverne formentlig var glad for mors frikadeller og hjemmelavede boller, som farmand sørgede for blev transporteret »hinsidan« med de risici, som både krigstiden og den i dårligt vejr ikke ufarlige sejlads over Sundet i sig selv indebar. Samtidig med at rotten puslede rundt i Sankt Olai, fik svenskerne nemlig bank på Københavns volde, hvorefter de - blandt så meget andet - tyvstjal fontænerne i slotsgårdene på Frederiksborg og Kronborg og fragtede dem til Sverige.

Rotten oplevede ubetvivleligt et par af de mere dramatiske år i Helsingørs historie. Den kravlede rundt i himlen, da helsingørborgerne oplevede hin forsmædelige 6. september 1658: Ved en krigslist af de dummere - eller fikserne, som man nu ser på det! - fik den svenske armé bildt de forsvarende danskere på Kronborg ind, at København var faldet, hvilket som bekendt var løgn, hvorefter man ulykkeligvis på slottet

overgav sig til den svenske general Wrangel. Rotten kunne fra det høje se ned på den lille duknakkede, skrutryggede og gråhårede provst David Christensen med det bedrøvelige udseende, hvis prædikener ofte handlede om livets forkrænkelighed, medens han personlig åbenbart trøstede sig med skriftstedet Job 19,25; eller den overordentlig svære herr Peder Nielsen med den usædvanligt smukke pibekrave, som man ikke skulle tiltro meddelagtighed i forbindelse med et befrielsesforsøg af Kronborg i sommeren 1659.¹¹ Har rotten levet længe nok, har den måske endda oplevet herr Peders eftermand, herr Henrik Henriksen Godske; muligvis har den ligeledes været tvunget til at lytte til den begavede og handlekraftige pastor Hans Hansen Seidelin - endnu en sort herre med hvid krave, der havde en finger med i spillet i forbindelse med kampen mod svenskerne - måske har rotten endda fra sin himmel overværet hans bryllup med den »brave, fornuftige og raffinerede [sic!] Matrone« Sophia, ovennævnte David Christensens datter - - - men så skal den altså være blevet gammel; det var nemlig d. 19. maj 1661 i Sankt Olai.

Har rotten måttet døje med prædikener søndag efter søndag i samfulde to til tre rotteår, eller har den vidst, at når den sorte mand står og råber under duen heneden, så kan man lige så vel drage på excursion og skaffe sig og familien noget at spise? Eller har den evindelige snakken på prædikestolen fået rottemor til at forlade sit opholdssted i himlen og indrette sig på jorden? Et faktum er det i hvert fald, at både hun og afkommet efterlod »corpus delicti« i reden og forlod deres rotteliv andetsteds. Når man tænker på den hastighed med hvilken rotter dengang som nu formerer sig, så kan det være svært at forestille sig, at de herrer pastores - mens de læste helsingørborgerne teksten under prædiken - ikke skulle være ble-

vet klar over, at det puslede »in excelsis Deo«, - hvilket vil sige en meters penge eller så over deres hoveder. I sig selv naturligvis en ganske fornøjelig tanke, at de Olai-præster i knap 350 år har haft »rotter på loftet«.

Konstateringen af at noten entydigt er forfattet af Hans Jensen Buxtehude, var naturligvis en tilskyndelse til at se på nodefragmentet endnu en gang. Følgende spørgsmål trængte sig naturligt på: Kunne fragmentet eventuelt være skrevet af senior - eller måske endda af junior? Svaret lyder: Nodeskriften kan ikke være Diderichs, og vi har ingen eksempler på Hans Jensen Buxtehudes nodeskrift. Sammenligner man seniors »hånd« fra noten med håndskriften (d.v.s. teksten) under noderne, synes der afgjort ikke at være tale om den samme hånd; men man skriver mindre og anderledes under noder, end

man skriver »normalt« i et brev. En kommende undersøgelse bør dog naturligvis begynde med Hunnius; Claus Feiter, som var organist til 1642 - imellem Hunnius og Buxtehude senior - kunne ligeledes være en mulighed; vi kender imidlertid ikke til kompositorisk virksomhed fra hans side. Men endelig behøver der jo ikke være tale om en komposition af en musiker ved kir-

ken; der kan f.eks. være tale om en afskrift af et trykt værk af en anden komponist.

Materialet til foring af reden kan være »hugget« dels i præsteværelset, dels på orgelpulpituret, dels måske i det rum, hvor bælgene til orglet var placeret - et rum, som kan have fungeret som »organistværelse«. Disse steder har formentlig været de eneste lokaliteter i kirken, der var opvarmede, og hvor man kunne finde på at sætte sig for at skrive breve. Selve pulpituret var på Hans Jensen Buxtehudes tid indrettet som en såkaldt »svalerede«, der var placeret på væggen under hvælvingerne.¹² Da der i dette tilfælde er tale om mange slags papir,

note og noder, har den sorte rotte muligvis både været i præsteværelset og på orgelpulpituret/i bælgkammeret. Noten skulle formentlig følge med stoffet og madvarerne til Diderich. Og hvis ikke Hans Jensen Buxtehude har efterladt sin skrivelse i kirken fra den ene dag til den næste - i hvilket tilfælde rotten har haft let spil ved et uforstyrret natligt tyveri - har den måske set sit snit til at gafle noten, mens Buxtehude senior spillede postludium!

Hans Jensen må have undret sig over, hvor beskeden til sønnike blev af. Om han har skrevet en ny, får vi af gode grunde aldrig at vide, men mon ikke? - En sikker konklusion må vel i hvert fald være denne: Diderich fik aldrig noten - - - og han var ikke vegetar!

Noter og kildehenvisninger

Undertegnede skylder efternævnte en varm tak for hjælp i denne sammenhæng: museumsinspektør Lone Hvass, Helsingør Bymuseum, domorganist Bo Grønbech og kirketjener Torben Bill-Jessen, begge Sankt Olai Kirke, samt konserveringstekniker Vibe Edinger, Bevaringsafdelingen, Nationalmuseet.

- 1) Lydhimlen blev bygget 1567 af Jesper Snedker, som også stod for prædikestolens udformning; han blev senere ansat som kongens snedker på Kronborg. Stolen var i begyndelsen af 1600-tallet noget forfalden, og i 1624 blev den fornyet. Herved blev de oprindelige dele af den gamle himmel skjult af en ny bruskbarok "oppudsning"; den blev helt dækket af et nyt stort barokloft med polygonfelt og stjerneudstrålende lister med barokfyldinger. Et hulrum i den gamle lydhimmel er mellem 9-10 cm højt; her var reden placeret helt ude ved kanten - set fra prædikestolen og præstens næse ("kl. 12"): "kl. 3".
- 2) Se Niels Friis: Helsingør Domkirke Skt. Olai Kirkes Orgel 1559-1969, Helsingør 1969, s. 21f.
- 3) Se S.A.E. Hagen: Diderik Buxtehude (o. 1637-1707) hans Familie og lidet kjendte Ungdom, inden han kom til Lübeck 1668, en arkivalisk Studie, København 1920, s. 24f, 33, 70f. Se videre V. Hostrup-Schultz: Helsingørs Embeds- og Bestillingsmænd, København 1904-06, listen over organister ved Skt. Olai Kirke, nr. 8, s. 98. I Ernst Ludwig Gerber: Neues historisch-biographisches Lexikon der Tonkünstler, 2. Del, Leipzig 1812, sp. 747, anføres det, at Hunnius var "ein Komponist zu Cronenburg in Dänemark ... war geb.[oren] zu

Herbsleben, im sächsischen Antheile Thüringens". - Vi får endvidere her den komplette latinske titel på værket: "Trias melodiarum sacrarum, sive Cationum sacrarum 5, 8 et 10 vocum, tum vivae voci, tum omnibus instrumentis musicis accommodatae, cum adjecto contrapuncto, ad musici artificii normam composita ..."; endelig meddeler Gerber, at værket bærer dedikation til hertug Friedrich Ulrich af Braunschweig, der regerede fra 1613-1634; dette kan selvsagt være et spor i forbindelse med spørgsmålet om, hvor Hunnius slog sine folder, før han i 1609 blev ansat ved Sankt Olai Kirke.

- 4) Se f.eks. Niels Friis: op.cit., s. 21.
- 5) Forklaringen på dette forhold hos Kerala J. Snyder: Dieterich Buxtehude. Organist in Lübeck, London 1987, s. 6, forekommer noget søgt: "It might be thought that the phrase 'patria agnoscit Daniam' in Dieterich Buxtehudes obituary would shed some light on the question of his birthplace; unfortunately, it does not. The word 'patria' can mean native land, but it does not necessarily; it is derived from pater, father, and no matter where he was actually born, Dieterich Buxtehude would have considered Denmark - the place where his father was employed and where he grew up - as his homeland. Furthermore, the meaning of the word Dania could also be understood to include Oldesloe, for the King of Denmark was at that time also the Duke of Holstein. Although the duchy of Holstein lay within the boundaries of the Holy Roman Empire and was thus actually part of Dania, some contemporary maps do show it that way. Johannes Buxtehude, however, wrote that he had come from Holsatia."
- 6) Se Kerala J. Snyder: op. cit., s. 9 og 11.
- 7) Forskningens jagt på en Jesper/Jasper i forsøget på at forklare Helle Jespersdatters mulige afstamning fra Oldesloe forekommer mildt sagt problematisk. Når det nu er således, at vi ikke ved, hvor Helle Jespersdatter blev født, er hendes danske afstamning unægtelig mest sandsynlig. Se Kerala J. Snyder: op.cit. s. 10f.
- 8) Se S.A.E. Hagen: op.cit. s. 20; de i noten nævnte "Bencker" er formentlig sådanne bænkehynder.
- 9) Se S.A.E. Hagen: op.cit., s. 21.
- 10) Se S.A.E. Hagen: op.cit., s. 24.
- 11) Malerier i kirken, gengivet i K. Th. Tofte: Guds Ords Tjenere ved St. Olai, Helsingør 1959, s. 267 og 271.
- 12) I forbindelse med renoveringsarbejderne opdagede man graffiti på muren, hvor det gamle svaleredepulpitur var placeret. Forskellige signaturer og tegninger var malet/tegnet på muren til venstre for udgangen fra trappen til pulpituret: fornavnene Hans (Hans Jensen Buxtehude?), Johan (orgelbyggeren Johan Lorentz?), Daniel samt et efternavn Runck/Runch/Strunck/Strunch; hertil et våbenskjold med to skråstilte bjælker, trallehjul med vesselhorn og en overstillet femtakket stjerne samt ordene: SVECUS ILLE MAFI [?]

Psalmebog i en rotterede

af Per Rysgaard Jensen

Det blev ikke blot en ejendommelig kuriositet at finde en rotterede i det hulrum, som var opstået, da man i 1624 »moderniserede« Skt. Olai kirkes renæssanceprædikestol fra 1567 og bl.a. forsynede lydhimmelen med en ekstra bund i barokstil. Men rottereden viste sig jo at gemme på højst interessante fund. Rotten havde, som det også fremgår af den foregående artikel, indrettet sig eksklusivt og foret sin rede med papirstumper, bl.a. af et brev fra kirkens organist (1642 – 1671) Hans Jensen Buxtehude til hans senere så berømte søn Dietrich Buxtehude (1637 – 1707). Der var også afbidte og flåede rester af et nodeblad og af en historisk artikel.

Men der var også stumper af et blad fra en salmebog, som jeg har prøvet at studere lidt på. Selvom halvdelen er »bidt« ud og mangler, så kan man tydeligt genkende 6 vers i dansk oversættelse af Martin Luthers store reformations-salme fra 1523: »Nu frewt euch lieben Christen gmeyn und last uns frolich springen«. Vi finder 7 af den oprindelige salmes 10 vers i en næsten ordret oversættelse i vor nuværende danske salmebogs nr. 435: »Nu fryde sig hver kristen mand og springe højt af glæde!«. Af de 6 vers på rottens løse salmebogsblads forside og bagside genfinder vi som vist de 3 første i vor nuværende salmebogs udgaves vers 5–7. De 2 sidste vers kan henføres til oversættelser

fra Luthers originale tyske salme, men det første vers på bagsiden af rottens blad må være digtet til i en af de første danske oversættelser ca. 1528.

Rotten havde fundet sig godt tilrette i det hulrum, der var opstået, da man i 1624 gav prædikestolen en mere tidsvarende lydhimmel i barokstil. (Vibe Edinger fot.)

Bladets størrelse ca. 7 x 10 cm og nummereringen 25 giver et spor at gå efter, når man prøver at finde den salmebog, det kan stamme fra, selvom rotten næppe selv har slået op og udvalgt sig denne reformatoriske kernesalme, som stadig hører til de væsentligste også i vores nuværende salmebog. Bladet kan jo have ligget løst – faldet ud af en slidt og brøstfældig salmebog og gemt og glemt i bænkeværket? – eller på orgelpulpituret, som var placeret oppe i prædikkestolens nærhed? – eller faldet ned i lydhimmelen fra pulpituret?

Salmebøgerne

Der blev fra ca. 1600 til den forordnede Nye Kirke-Psalmebog 1699 udgivet nogle små salmebøger i samme »lommeformat« som rottens løse blad. Man formoder, at Hans Christensen Sthen benyttede det samme format, da han i 1589 udgav »En liden Vandrebogs«; den ældste

*En udgave fra 1659 af Hans Christensen Sthens »En liden Vandrebog«. Lommeformatet ca. 7 x 10 cm gjorde det muligt at have bogen med sig. Vandrebogen indeholder bl.a. »nogle trøstelige Sange«, blandt hvilke vi også finder Luthers kernesalme »Nv frewt euch, lieben Christen gmeyn« fra 1523 i en tidlig dansk oversættelse, hvor det første vers er omdigtet til en lovsang for den hellige treenighed »Gvd Fader oc Søn og hellig Aand, Hannem bør oss prjse oc ære«. Suppleringen omstående af de manglende dele af rotteredens blad fra salmebogen »Udkaarne Psalmer« er sket efter en udgave af Vandrebogen, hvor de om- og tildigtede vers også findes.
(Det Kongelige Bibliotek fot.)*

bevarede udgave fra o. 1612 har i alle tilfælde lommeformatet, og det var jo netop meningen med en vandrebog, at man kunne stikke den i lommen og tage den med på rejse. Det var også det hensigtsmæssige i de små salmebogsudgaver fra begyndelsen af 1600-tallet. Man kunne have dem ved hånden i skolestuen, og når man holdt andagt derhjemme, og man kunne have dem med sig, når man gik i kirke. Den første officielle danske salmebog, som Hans Thomissøn havde redigeret og udgivet 1569 var et stort og kostbart værk i oktav-format med noder og liturgiske tekster foruden salmer. Den blev ikke hver mands eje.

Derfor var der både et behov og et marked for mindre og billigere udgaver. Den situation

udnyttede bogtrykkerne. De begyndte at udgive deres egne »piratudgaver«. De valgte frit de mest populære salmer ud og trykte dem af med og uden stavefejl og føjede efterhånden nye til efter personligt forgodtbefindende. Man trykte også af efter hinanden uden at angive sine kilder og nogle gange også uden at røbe sit trykkeri. Rottens salmeblade er indrammet med en smuk æggestavsramme. Sådan kunne man jo også gøre sig bemærket frem for andre trykkerier.

Næsten fælles for disse forskellige udgaver er lommeformatet ca. 7 x 10 cm og titel:

*Vdkaarne Psalmer
At siunge i den
Christne Menigheds
Forsamling*

og klummetitel over et opslags to sider: Aandelige Psalmer.

Der findes på Det kgl. Bibliotek og Universitetsbiblioteket i København samt Karen Brahes Bibliotek i Odense enkelte udgaver af disse salmebøger fra 1600 (?), 1620, 1625, 1632, 1642 og 1653. Mange er defekte og nogle mangler titelblad og dermed nøjagtig datering. Løse blade ligger der også uden at kunne henføres til nogen bestemt udgave. Men udviklingen kan følges i udgivelserne. Nogle titelblade reklamerer med, at en ny udgave er forbedret og udvidet med f.eks. Davids salmer og »nogle Gudelige udvalde Psalmer« og bønner til morgen og aften og til hver dag i ugen og »merckelige sentenzer aff Biblen«. Fælles er naturligvis de salmer som indgik som faste led i den danske gudstjeneste efter reformationen og de reformatoriske kernesalmer. Men fra middelalderens katolske tid hentes også fra Hans Thomissøns salmebog de populære »Leiser« og julesalmer – de sidste dog med behørig omtolkning af jomfru Maria!

Fra udgave til udgave kan man også følge en vis systematisering. Der redigeres med henblik på kirkeårets højtider for at ende i forsøg på at sætte salmerne i en vis orden efter kirkeårets søndage. En af de sidste udgaver prøver også

med en alfabetisk opstilling.

Svagheden i disse private udgivelser er naturligvis, at Hans Thomissøns forsøg i 1569 på at bringe orden i reformationstidens spontane og begejstrede oversættelser og nydigtninger og udgivelser i hefter og bøger og give den danske kirke en fælles salmebog – også uden kætterier og sværmerier – går tabt og først genoprettes med enevælden og dens bestræbelser for at skabe orden. Slutningen for de private udgivelser af uens og efterhånden redaktionelt og skødesløst trykte »Udkaarne Salmer« kommer med Kingo og »Den forordnede Nye Kirke-Psalmebog« 1699. Men at der gik et århundrede med de udkårne salmers frie spil vidner måske også om deres popularitet.

Rottens salmeblad

Det er desværre ikke lykkedes mig at henføre rottens salmeblad til en bestemt udgave. Men sidetallet 25 og æggestavsrammen giver mig en anelse om, at bladet stammer fra en udgave fra Salomon Sators bogtrykkeri i København 1620 – 1632. Rotten huserer efter Buxtehude-brevet at dømme formodentlig først i prædikestolens lydhimmel efter 1657. Men der går vel også nogle årtier, før en salmebog er slidt op og faldet skilt ad, og et løst blad kan have ligget et ubemærket sted, før rotten fandt det.

Eet står dog fast: Der er i den første halvdel af 1600-tallet blevet sunget i Skt. Olai af »Udkaarne Psalmer«. Og det er mere, end vi vidste før. For bortset fra de forordnede faste salmer i den efterreformatoriske gudstjeneste, så ved vi ikke meget om menighedssangen i kirkerne på den tid ud over Hans Thomissøns salmebog.

At rotten valgte at fore sin rede netop med det fundne blad, kunne som de andre efterladenskaber vidne om en ikke blot litterær men også teologisk sans! For Luthers salme »Nu fryde sig hver kristen mand« er egentlig reformationens hovedsalme. Som hans måske første egentlige salme fra 1523 og fra hans personlige og kirkelige brydningsår er den enestående. Han er afklaret i sin teologi og hviler i sin tro på Guds nåde i Jesus Kristus. Den retfærdige

skal ikke leve af sine utilstrækkelige gerninger og i den fortvivlede frygt for ikke at have gjort nok - men af sin tro. Han er netop nået frem til et kristent menneskes frihed. Og det får han sagt i sin salme, uden at det bliver en teologisk belæring. Hans disposition er klar fra fortvivlelsen til glæden. Ordene falder som personlig tale – som et personligt vidnesbyrd og et inderligt anliggende. Han siger: »jeg« og »mig« og »min«, og det er svært at finde et eneste overflødig ord. Det gælder liv og død, at Guds søn siger: »Kom hid til mig, jeg vil mig over dig forbarme. Jeg tålte den bitre død for dig, dermed du Himmerig skal arve. Nu er jeg din og du er min, og hvor jeg er der skal du være, den fjende skal os ej adskille«.

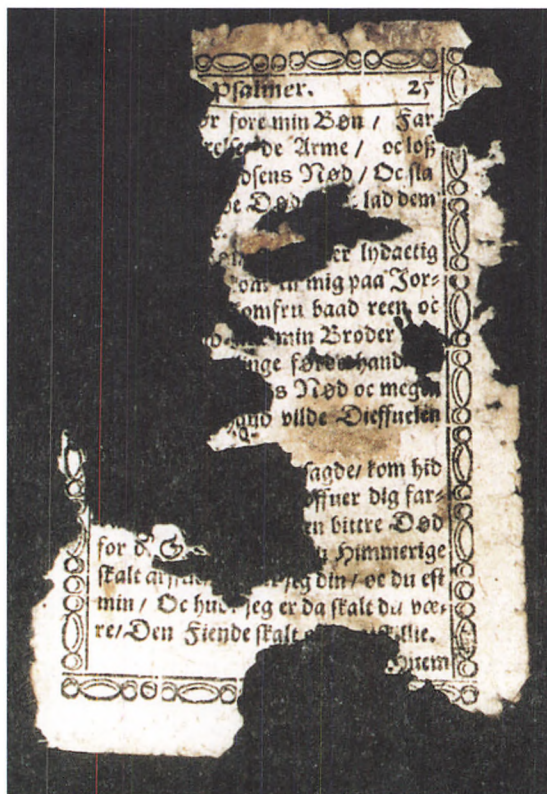
Teksten på side 25 recto (forside, foto t.h.):

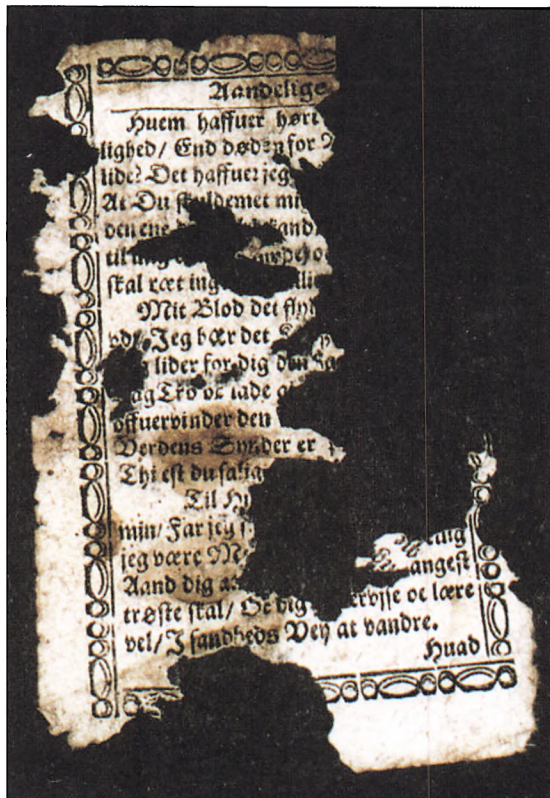
*(Hand taledet til sin kiere Søn,
Det er nu tid at forbarme / Du)
skalt det gjøre for min Bøn / Far
heden oc frels de Arme / oc los
dem udaff syndsens Nød / Oc sla
ihiel den haarde død / Oc lad dem
met dig leffue.*

Guds Søn sin Fader lydactig
vaar / Hand kom til mig paa Jor=
den / Aff en Jomfru baad reen oc
klar / Hand vilde min Broder vor=
de / Saa lønlige førde hand sin
Stat / Leed alskens Nød oc megen
Platz / For hand vilde Dieffuelen
fange.

Guds Søn hand sagde / kom hid
til mig / Jeg vil mig offuer dig for=
barme / Jeg taalde den bittre død
for dig / Der met du Himmerige
skalt arffue / Nu er jeg din oc du est
min / Oc huor jeg er der skalt du væ=
re / Den Fiende skalt oss ey atskillie.

Huem

Teksten på side 25 verso (bagside, foto t.v.):

Huem hafuer hørt større Kierlig=
hed / End døden for wuenner at
lide? Det haffuer jeg ene giort for dig /
At du skulde met mig bliffue / Jeg er
den ene der hielpe kand / thi kommer
til mig baade Quinde oc Mand / Oss
skal ræt ingen atskillie

Mit Blod det flyder på Jorden
ud / Jeg bær det Kaars met møde /
Jeg lider for dig den haarde død /
Tag Tro oc lad dig døbe / Mit Liff
offervinder den død met mact / All
Verdens synd er paa mig lagt /
Thi est du salig vorden.

Til Himmels igien til Fader
min / Far jeg fra dette Elende / Der vil
jeg være Mester din / Den Hellig
Aand dig at sende / Som dig i angst
trøste skal / Oc dig undervise oc lære
vel / I Sandheds Vey at vandre.

Huad

Det første vers på denne side har ikke grundlag i Luthers originale salme fra 1523. Men det findes i de første danske oversættelser, som kendes fra Claus Mortensøns udgivelse i Malmø 1528.

De to sidste vers på salmebogsbladet i rottereden har grundlag i Luthers originale salme og findes også i de tidligste danske salmebøger 1528 og 1569.

Den danske salmebog

435 1 Nu fryde sig hver kristen mand
og springe højt af glæde!
Ja, lad os alle trindt om land
med liv og lyst nu kvæde!
For Gud, så god som han er stærk,
har gjort et herligt underværk,
betalt i dyre domme.

2 I Djævlens fængsel var jeg sat,
jeg var fordømt til døde,
min synd mig knugede dag og nat
med megen angst og møde;
jeg altid dybere sank ned,
der var ej vej til salighed,
i synden var jeg fangen.

3 Min dyd og gerning hjalp mig ej
den død at overvinde;
den stærke Djævel sagde nej,
han lod sig ikke binde;
jeg givet var i fjendens vold,
han trued mig med syndens sold
og dom til evig pine.

4 Da ynked Gud i evighed
min jammer og elende,
han tænkte på barmhjertighed
og ville hjælp mig sende;
sit hjerte vendte han til mig
og kostede derpå faderlig
det kæreste, han havde.

5 Han talte til sin kære Søn:
Nu vil jeg mig forbarme;
drag ud, mit hjertes krone skøn,
vær frelser for den arme;
gå, hjælp ham ud af syndens nød,
og drøb for ham den bitre død,
og lad med dig ham leve!

6 Guds Søn sin Fader lydige var,
han kom til os på jorden,
født af en jomfru ren og klar,
han er min broder vorden;
så lønlig førte han sin magt,
bar alskens nød og liden pragt
for Djævelen at fange.

7 Nu siger han: Kom hid til mig,
tag evigt liv til gave!
Jeg led den bitre død for dig,
at du den arv skal have;
nu er jeg din, og du er min,
min bolig skal og være din,
os skal ej fjenden skille.

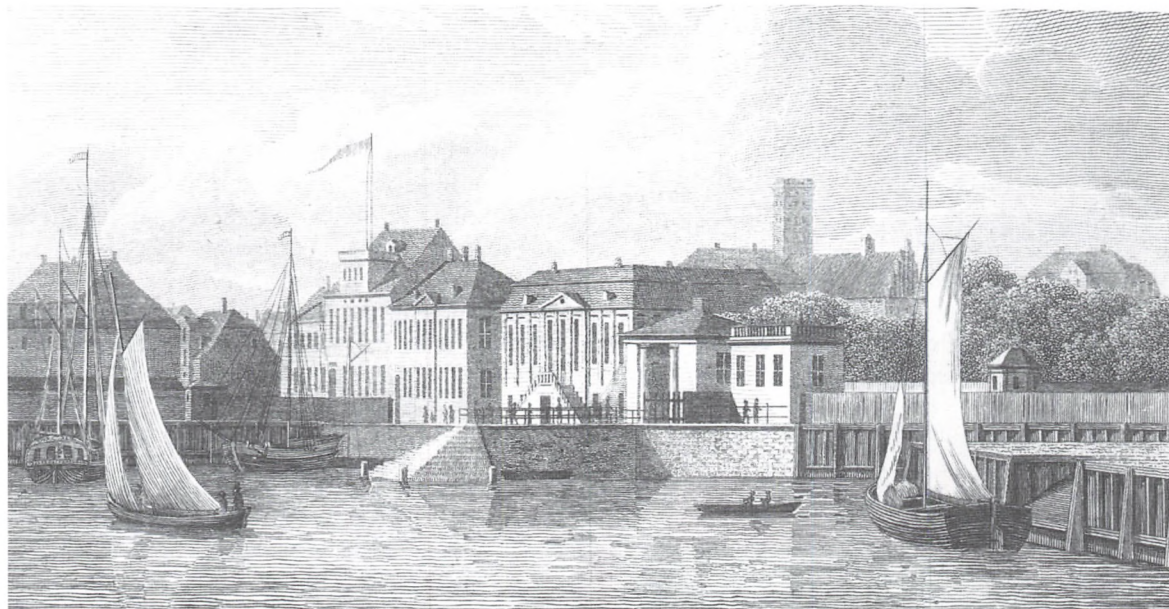
Martin Luther 1523. Dansk 1528.

N. F. S. Grundtvig 1837. F. L. Mynster 1862.

C. J. Brandt 1888.

Borgerne og deres kirke

af Torben Bill-Jessen

Kom man ad landevejen til Helsingør i 1700-årene, gik færdens igennem Svingelporten i byens sydlige udkant. Her var man straks på byens hovedgade, Stengade, der med sine borgerhuse strakte sig ned mod Kronborg kun adskilt fra vandet af Strandgade. Vandrede man videre ned ad Stengade, kom man til byens rådhus på venstre hånd, og på den højre hånd bag byens fornemmeste borgerhuse lå det Øresund, som var Helsingørs, ja hele Danmarks port ud til den store verden. Lige frem foran sig havde man bag ved en husrække sognekirken Skt. Olai. Stedet her var i hundrede af år »Helsingørs hjerte«. Her fra sognekirken udgik den åndelige kraft og fra byens rådhus den verslige. Her førte Brostræde ned til skibsbroen ved

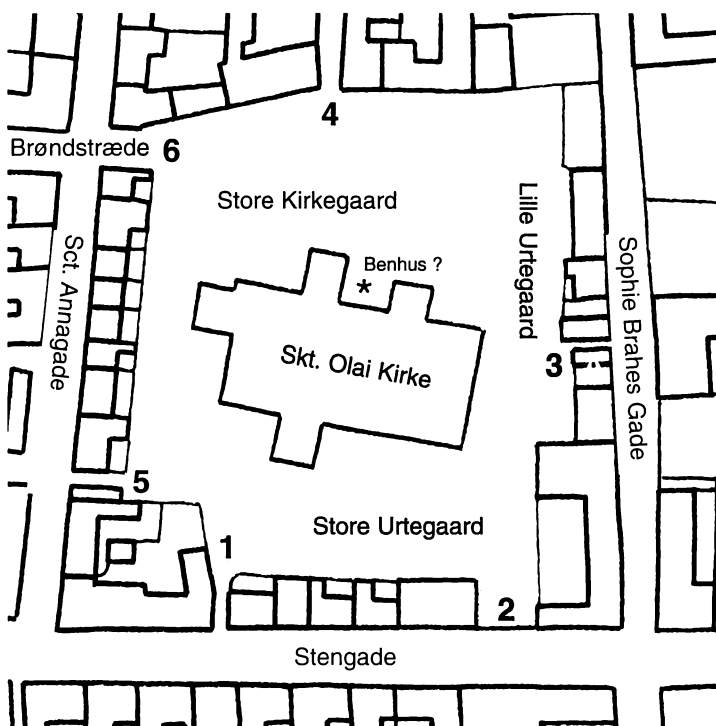
den i 1767 nybyggede havn. Her tjentes de penge ind, som gav brød på bordet i de mange hjem. Her i hjertet mødtes helsingoranerne ved livets begyndelse, når kærligheden fyldte sindet og til sidst ved livets afslutning. Her mødtes man, når uenighed opstod og rådstuen

Helsingør set fra havnen omkring 1833. I forgrunden ses Øresunds Toldkammer og de to kvadratiske bygninger, der rummer karantænehus og brokaperens vagthus. Til venstre for toldkamret ses de stadig eksisterende købmandsgårde i Strandgade, nemlig Stephen Hansens Palæ nr. 95 og Classens Palæ nr. 93. I baggrunden knejser Skt. Olai Kirkes spirnløse tårn. Spiret faldt ved en storm i 1737 og blev først genopbygget i 1897. Kobberstik af S.H. Petersen.

skulle træffe den afgørelse, som var blevet nødvendig. I rådhusets kælder sad den, der var faldet udenfor samfundets normer. Mellem rådhus og kirke stod »kagen«, hvor den dømte mand eller kvinde, ved øvrighedens foranstaltning og den »nihalede kats« hjælp blev belært om, hvordan man skulle opføre sig. Her bag husrækken, rundt omkring kirken og nede under asfalten, græsset og i jorden, ligger de aller fleste af dem, der levede og boede her, dem der skabte og gav os vores by »Helsingør«. Her er de alle forenede og ens, det være sig skibsklareren fra hovedgadens fineste pragtbygning og tjenestepigen fra baghusets kammer, hvis hun overhovedet havde et kammer.

Kirkegårdens indgange

Ville man besøge kirken eller ind på kirkegården, kunne man komme gennem en af de seks indgange, nogle smalle stræder eller slipper, som gik fra byens gader ind imellem hus-

ene. Fortsætter vi vor vandring hen ad Stengade, kommer den første indgang (1), en lille smal slippe, som går mellem nr. 65 og 67. Den er her under restaureringen genåbnet og fint istandsat med brosten. Lidt længere henne ad Stengade møder vi Springporten (2). Her var og er stadig indgang og her kunne borgerne tillige forsyne sig med vand, fra den endnu eksisterende vandpost. Vandrer vi så op ad Sophie Brahesgade, lå der en slippe (3) mellem husene nr. 7 og 9, den er forsvundet i dag. En anden mulighed var at gå gennem det endnu bevarede Kirkestræde (4). Her lå der ligesom de andre steder en såkaldt »fæ-rist«. Den skulle holde svin og kreaturer borte fra kirkegården, et tilbagevendende problem igennem årene. Inventarprotokollen fortæller, at kirkeværgen i nogle år måtte tage ristene ind, for at de ikke skulle blive stjålet.

På kirkegårdens vestside langs Sct. Annagade, lige efter den nuværende installatørforretning og lige over for byens daværende torv, lå den næste indgang (5). Her fandtes dengang byens Sprøjtehus, som blev nedlagt 1841, og færdslen foregik gennem husets port. I 1844 købte kirken grunden, og der er stadig adgang til kirkepladsen herigennem. Lidt længere oppe ad Sct. Annagade, dengang kaldet Brøndstræde, lå kirkegårdens hovedindgang (6), der var prydet med en port, opmuret 1742 som erstatning for en tidligere. Porten var dækket af glaserede tagsten, og eksisterede til den blev nedrevet i 1835. Den indeholdt ligesom byens hovedporte en køreport og en fodgængerlåge. På portens yderside stod »Kongen Leve«

Kort over Skt. Olai Kirkes omgivelser i 1803. Den grønne farve markerer kirkegårdsarealet. De sorte numre henviser til beskrivelsen i teksten på denne og foregående side og de hvide er omtalte husnumre.

Efter tegning af Lars Bjørn Madsen 1989.

Den mørkegrønmaalede sandsten fra porten over hovedindgangen til kirkegården er i dag opsat i kirkens tårnrum.

og på hebraisk en indskrift, som betød: »Ihukom din skaber og færdes ydmygt i gudsfrygt«. Over køreporten sad indvendig en sandstensplade malet mørkegrøn med indhugget skrift belagt med guld. Denne plade blev fundet inde under kirkegulvet under den nuværende restaurering og er i dag opsat i kirkens tårnrum. Indskriften lyder således: »Anno 1742 ere den evige Gud til Ære, eendel af de danske Asiatiske og Islandske Compagniers Kiøbmænd og Betientere med denne danske Kirkes Præster i Kierlighed foreenede at lade af deres frivillige Gaver denne Muur og Port opbygge og bekoste«. Præsterne var Peder Ørslef (1698-1748) og Wilhelm Top (1700-1766), og Det islandske Kompagni var et kompagni, der havde eneret til al handel på Island, Færøerne og Finmarken i Norge. De havde gennem mange år været særdeles gavmilde mod kirken. Man havde i kirken ligefrem en islandsk gavebog, hvor alle kompagniets foræringer blev noteret ned. Fra 1752 gav kompagniet årligt en frivillig gave til kirken. Deres betjente havde deres eget pulpitur i kirken, hvorfra de kunne overvære gudstjenesterne, når deres skib lå for anker på Helsingørs red. Kompagniet bestod fra 1602 til

1786. Over fodgængerportens lille indgang sad der et sandstensrelief af Hellig Olav. Det sidder i dag i efterhugget kopi over kirkens store brudedør i vestgavlen.

Kirkegården

Vel ankommet gennem denne port ville man dengang se en kirkegård, der mere lignede et vildnis med gange på kryds og tværs mellem græsbevoksede tuer, end det vi i dag forstår ved en kirkegård. Sct. Olaigade blev først anlagt i 1850 som en forlængelse af Brøndstræde, så her var begravelser helt ind til folks vinduer. Senere blev hele gaden omdøbt til Sct. Olaigade. Mange af de huse, der lå op til kirkegården, har således haft deres daglige indgang tværs over kirkegården, ligesom kirkegården af og til blev brugt til legeplads for drengenes boldspil. Gravsten har nærmest været en undtagelse, da de var meget bekostelige. Flere gange blev spørgsmålet om urenlighed på kirkegården taget op. Kirkegården lignede til tider nærmest en losseplads.

Urenligheden på kirkegården blev efterhånden så stor, at man ved sognepræst Lauritz Christensen Aagaards mellemkomst i 1708, lod arealet på kirkens sydside mod Stengade indhegne til bedre beskyttelse af gravene, der var indenfor. Det indhegnede område var 80 alen langt og 30 alen bredt (50 x 19 meter). Også her var det det altid gavmilde Islandske Kompagni, der stod bag, »ved de penge som de islandske Kiøbmænd og Skippere paa deres Aarlige Reiser frivilligen til Kircken forærer«. Området gik herefter almindeligvis under betegnelsen »Store Urtegaard«. Kirkegården var herefter inddelt i tre dele. På kirkens østside, mod Sophie Brahesgade lå »Lille Urtegaard«. På sydsiden, der vender mod Stengade lå som nævnt »Store Urtegaard«, og langs kirkens vest- og nordsider var den »Store Kirkegaard« eller »Dansk Kirkegaard«. Navnet Urtegård betyder Have. Indhegningen af Store Urtegård fik til følge, at det fremover kostede 2 mark ekstra at blive begravet her bag det beskyttende hegn. Men så var der også en vis sikkerhed for,

at hverken svin eller hunde gravede ligene op. På Dansk Kirkegård var prisen for et lig af en person over femten år 1 rigsdaler. I året 1757 gennemførte kirkeværgen Hans Caspar Christiansen en nummerering af alle begravelser på kirkegården; numrene startede fra den store hovedport ved Sct. Annagade.

Her på kirkegården blev gennem århundreder de fleste af byens borgere begravet. Alle begravelser ophørte i 1827, for da var den »ganske forgraven«. Herefter skete alle begravelser på den dengang såkaldte »Nye Kirkegaard« som lå uden for bykernen på »Sletten« ved Nygade. Den var nu ikke så ny endda, da den havde været i brug siden 1580, men mest til fattigfolk og mindre bemidlede. Efter 1827 var den byens eneste kirkegård.

Benhus

På kirkegården lå benhuset. Det nævnes flere gange i kirkens protokoller, for eksempel forpligter Birgitte Lyne i året 1723 kirken til, at familiens ben ingensinde må flyttes fra gravkælderens ud i benhuset. Benhuset blev opført i 1603, og det var fritliggende. Indtil omkring 1980 havde vi en affaldskule på kirkegården omtrent midt imellem Oxes kapel og Sakristiet. Den havde en dybde af ca. 1 meter og væggene bestod af teglsten fra 1600-tallet. Låget bestod af to hængslede jernlemme, som blev løftet ved brug. Da vi fik vor nuværende affaldscontainer, blev kulen fyldt op med sand og er ikke længere synlig, men der er en stor sandsynlighed for, at vi her har resterne af omtalte benhus.

Embedsboligerne

Ved kirkegårdens rand havde kirkens embedsmænd i mange år deres boliger. Organisten boede i Sct. Annagade nr. 6. Graveren havde til huse i Sophie Brahesgade nr. 9, og i huset der kommer lige efter, havde klokkeren bolig. I Sct. Olaigade nr. 51 boede kapellanen. Denne ejendom har kirken senere generhvervet. Her har kirken nu sit kirkekontor, hvor alle dåb, vielser

og begravelser bliver ført til protokols, og en af kirkens præster har bolig på første sal. Huset ved siden af, som nu har nr. 53, var i længere tid præsteenernes residens. Da der ikke længere var præsteenker at underholde, blev det under englandskrigen i begyndelsen af 1800-årene udlejet til kanonbådenes mandskab, for senere at blive solgt. For få år siden har kirken igen købt den nævnte ejendom og bruger nu huset til møder og konfirmandundervisning. Sognepræsten havde på den tid til huse i Sct. Annagade nr. 15, hvor nu Københavneren ligger. Her lå en statelig bygning som beklageligvis blev revet ned først i dette århundrede, men da var den for længst opgivet som præstebolig. Præsten kunne nemlig ikke koncentrere sig om sine prædikener, da larmen fra byens torv (nuværende polititorv) var for stærk.

Den gamle organistbolig ligger stadig foran kirken (t.h.).

Kirkens styrelse

Kirkens daglige drift blev tidligere ud over de ansatte embedsmænd varetaget af kirkeværgen, som førte kirkens regnskabsprotokol over indtægter og udgifter. Han var ansvarlig for kirkens vedligeholdelse, salg af gravsteder og stolestader over for kirkeinspektionen. Den bestod af tre personer, først naturligvis sognepræsten, så en person som blev udpeget af byrådet og endelig én udpeget af magistraten. I dag styres store dele af kirken gennem offentlige kanaler, nemlig Kirkeministeriet, Nationalmuseet, råd og nævn. Skt. Olai kirke fik sit første menighedsråd i 1903, og det overtog efterhånden kirkeinspektionens rolle som øverste myndighed. Sidste år kirkeinspektionen nævnes ved kirken er i 1916.

Nu styres alt efter demokratiske regler, og enkeltpersoner kan ikke bestemme på samme måde som tidligere. Her er et eksempel: Kirkens første varmeanlæg blev installeret i sakristiet 1883 i anledning af 400-året for Luthers fødsel. Pengene blev skænket af Sparekassen, hvilket blev oplyst på en sort stenplade, der blev opsat inde i kirkerummet. Stenpladen blev hurtigt fjernet efter ønske fra Nationalmuseet. Denne plade ville ik-

Mange af kirkens ældste stolestader er stadig bevaret i nordre sideskib. Her er det »Prestequinderne til St. Olai« og Just Jansens stole, begge fra 1594.

Foto side 46: Kirken med de i 1900 fjernede pulpiturer, malet 1888 af Karl Jensen (Helsingør Kommunes Museer).

ke have voldt problemer hundrede år tidligere. Det er tankevækkende at læse kirkens ansøgning om varmeapparatet i byrådets referat af mødet. I ansøgningen om nævnte varmeapparat giver de som begrundelse, at der kan være koldt i kirken, og man ønsker at kunne hæve temperaturen op til 7 - 8 plusgrader. Vi er sandelig blevet noget mere forvante med varme komfort i dag, end man var tidligere.

Helt fra kirkens start har det været det private initiativ, der har drevet kirken. Herom vidner en nu overkalket våbenskjoldfrise på kirkens vægge, hvor mange af adelens våben har siddet. De skulle fortælle kirkegængerne, med slet skjult overlegenhed, »det var mig der byggede,« selv om det var arbejdsmanden i Søstræde, der slæbte stenene. Stolestader og begravelsessteder kunne man erhverve ved efter offentlig auktion at købe et stykke jord, hvorpå man indrettede sin egen stol eller begravelse. Op i 1700-årene blev det dog for broget,

man måtte efterhånden zigzagge sig vej, hvis man ville op til alteret; alle ville jo rykke lidt frem, så man fik bedre udsyn. Herefter fik kirken lidt bedre styr på udviklingen, og det blev fremover kirken, der stod for udlejningen af stolestader og begravelser, hvorved det hele kunne gøres lidt mere ensartet. Begravelserne hjemfaldt efter tyve år til kirken, hvis lejemålet ikke blev fornyet og kunne herefter udlejes til anden side, mange af gravkældrene fremstod dog som arvelige, altså private helt til brugen af dem ophørte i 1805.

Kirkebesøg anno 1755

Hvordan så Skt. Olai Kirke ud, før de store restaureringer rigtig tog fart i 1800-årene? En meget stor del af det maleriske gamle Skt. Olai forsvandt, da man fik rensset ud i alle de knopskydninger, som århundreders private initiativ havde tilført. Rask væk ryddede man ud

i kirkerne over hele landet. Oldnordisk Museum blev oprettet for dog at redde lidt af de værdier, som blev kasseret rundt omkring. Et gammelt brev her fra kirken fortæller, at vi også deltog med en levering til museet i København med en »kærre fuld af gammelt ragelse«!

Lad os lave et lille tankeeksperiment og besøge kirken i året 1755. Vi går ind ad døren i tårnet. Der er ni døre på kirkens sydside, men de er så godt som alle private og fører som oftest direkte ind i de bedre stillede private stole. Her ude i tårnrummet møder vi den første gravsten i gulvet. Der er trængsel i stolestaderne, og der er trængsel under gulvet i dette århundrede. Kirkens nuværende forrum, der er det næste rum, må vi se bort fra, da det først

Efter at 150 års gulvtæpper, brædder og sand var fjernet, så kirkegulvet i kirkens midtergang helt anderledes ud. Her ses det oprindelige murstengulv med de mange gravsten, som nu er genskabt.

kom til midt i 1800-årene. Det er i dag indrettet til internt brug for organister, sangere og kirketjenere.

Når vi således er kommet ind i kirken, er det syn, der møder os en broget mangfoldighed af store private stole, samt løse klapstole der er opstillet i alle gangene. De blev hundrede år senere erstattet med lange bænke, hvoraf vi endnu har nogle stykker tilbage. Overalt, hvor der er plads, er der skruet klapsæder på træværket. Pulpiturer, af nogle kaldet »Fuglebure«, hænger mellem de fleste piller og mange af dem har vinduer ud mod kirkerummet. De stråler i alle regnbuens farver med årstal, inskriptioner, malerier med bibelske motiver og våbenskjolde. Pulpiturerne sidder både i sideskibene og foran vinduerne, og derved dæmper de dagslyset og giver rummet en egen stemning. Efter døden gjaldt det om ikke at blive glemt, og i levende live om at blive set. Derfor byggede borger-skabet helt fra kirkens begyndelse mange rigt udskårne stolestader og pulpiturer. Jo flere penge man var ejer af, des flottere blev der bygget, og des mere standsmæssigt tog det hele sig ud. Der var simpelthen heller ikke plads nok på gulvet til kirkens menighed, derfor blev der hen ad vejen bygget i højden. Det var i første omgang byens rangspersoner, der fik deres pladser her oppe. Her sad gennem mange år byens borgmestre, rådsmedlemmer, de rige købmandsslægter og kirkens værge. Her kunne de indrette sig behageligt med deres egne stole. Vinduerne kunne lukkes, når pulpiturerne ikke var i brug.

I vor nabokirke, Sct. Mariæ Kirke, er man så lykkelig stadig at have to af de maleriske pulpiturer hængende over menighedens hoveder. Heroppe er man højt hævet over den trængsel, som de mange mennesker udgør nede på gulvet. Vi vender tilbage til Sct. Olai, hvor mange trapper rundt om i kirken fører op til disse pulpiturer; hver en kvadratmeter i kirken er udnyttet. I Sct. Olai Kirke forsvandt alle disse farvestrålende pulpiturer og lukkede stole på gulvet midt i 1800-årene under kirkens dengang store restaurering. Pulpiturerne mellem pillerne blev erstattet af åbne ensartede balustrader, som

igen blev fjernet år 1900. De private stole på gulvet blev udskiftet med bænke magen til dem, som vi i dag har i søndre sideskib. De nuværende bænke i selve hovedskibet stammer fra 1938.

Overalt på væggene hænger i året 1755 store tavler, de såkaldte epitafier med blå- og sortmalede gardiner omkring. Tavlerne har billeder og inskriptioner af byens rådmænd, borgmestre og honoratiores, alle personer som har fundet deres sidste hvilested under kirkegulvet. Her kunne borgerne hænge billeder op - mod betaling naturligvis. Malerierne viser ofte hele familien i deres stadstøj, og deres tidligere afdøde børn er ligeledes portrætteret i deres ligklæder. Under familieportrættet findes ofte en beskrevet tavle, som gør beskueren opmærksom på navnene, alle deres titler og måske en kort beretning om deres fortjenester. Til et sådant epitafium hører et begravelsessted med en gravsten over. Den ligger som hovedregel lige neden for epitafiet. Begravelsen kunne være muret eller umuret alt efter rang, smag og pengepung. Man kunne også betale et større beløb for at graven skulle være »evig uforrykket« altså til evig tid. I dag kan vi se at evigheden dog ofte kun varede få årtier.

Kirken er hvidkalket, men overalt, hvor der er et billede, er det indrammet af farvestrålende draperier. Alle pillernes pilastre (halvsøjler) er trukket op i klare farver. I 1730 havde maleren Henrik Rosendahl netop genopmalet frisen med de adelige våbenskjolde, som under arkadernes blændinger løber hele vejen rundt på kirkens vægge. I alle de omtalte blændinger sidder malede lemme til udluftning, hvis luften på grund af de mange begravelser skulle blive for tung.

Det gjaldt dengang som nu om ikke at blive glemt, og det var kirken en oplagt mulighed for. Sct. Olai Kirke vrimler endnu i dag med svundne århundreders private personers foretagsomhed. Vi er stadig i året 1755 nede i vestenden af kirken og ser os omkring. Her nede mod sydvest på døbefontens gamle og oprindelige plads, stråler stadig messingsøjlerne som blev skænket i de små børns navne. Døbefonten er

om noget sted i kirken, børnenes plads. Søjlerne sidder i det gamle døbefontsgitter, som netop for hundrede år siden (1656) blev skænket af byens borgmester. Inde bag gitteret står døbefonten med inskriptionen : »Anno Christi 1579 lod Frantz Lavritzen oc hans kiere hustru Bente Pofvels daater bekaaste denne daabfont, oc giffvet hannem til s. Olai kircke udi Helsingør. Soli deo gloria« (Gud alene æren). Nederst på døbefontens fod står: »Vecten er XII hondrit pond« (det er 600 kg.). Skulle lidt af æren tilfalde den gavmilde Frantz og Bente tog de vist gerne imod dette.

Sådan kan vi tage den ene genstand efter den anden, alt er skænket af velmenende mennesker, Gud til ære og sig selv til evig ihukommelse. Det var ikke mange, der ville være anonyme, som de to ukendte personer der i 1690 skænkede det pragtfulde store sølvfad, vi endnu bruger til dåb ved vore gudstjenester skænket »af tvende gudsbørn som ikke villet være deres navne bekendt«. Vi må i dag også vedgå, at sølvet kun var til de børn, man kaldte »ægte børn«. Til de andre børn, der var så ulykkelige at komme til verden uden forældrenes lovfor-

Døbefontsgitteret er her nedtaget og klar til forsendelse til Nationalmuseets afdeling i Brede. Her blev det efterset og om nødvendigt repareret, ligesom løst maling og guld vil blive fastlagt.

Sidste gang døbefontens omgivelser blev malet og forgyldt, var i 1899. Da tog man væggenes fyldinger ned og sendte dem til »Figurmaler Joachim Skovgaard«, der boede på Rosenvænget i København. Han skulle male Kristus, Paulus og de 12 apostle. Ved den nuværende restaurering fandt man bag på fyldingen med billedet af Paulus denne adresseseddel.

melige ægteskab, de såkaldte »uægte« eller »horeunger« lagde klokkeren et lille messingfad i døbefonten i stedet for. Ikke alt var idyl i gamle dage, og meget har lykkeligvis ændret sig.

Her hvor døbefonten står, finder vi også barnestolen, hvor fadderne har deres plads, når der er dåb i kirken. Barnestolen står i dag splittet i to dele op ad kirkens vestgavl. Her er også opgangen til orgelet. Orgelet blev flyttet herhen fra pladsen over prædikestolen i 1725-26, hvor kalkmaleriet i hvælvingen stadig kan ses. Heroppe har organisten Johan Daniel Leo sin plads. Han blev ansat ved kirken i 1724, og har altså været organist i mange år.

Men ser vi nu op gennem kirken, er det kirkens tolv meter høje altertavle, der allermest imponerer os. Den er netop i indeværende år 1755, overtrukket med guld fra top til bund »forgylt som en lue«, alt blev betalt af en af byens generøse og velhavende købmænd. Den funkler med alle sine barokke figurer, så det næsten tager vejret fra én. Den havde, siden den blev sat op i 1664, stået og set lidt kedelig ud med en rødbrun laserende farve.

På enkelte stole og sæder ligger en seddel med oplysning fra kirkeværgen om, at de er ledige og kan lejes mod betaling, ligesom en fortegnelse over ledige begravelsespladser og stolesteder er opslået på prædikestolen og ved kirkens tre indgange til menighedens orientering. Ønsker man en af de nævnte ydelser, kan man henvende sig til klokkeren eller kirkeværgen. Til kontrol af at ingen sidder på pladser, de ikke har betalt for, har kirkeværgen hjælp af kirkens klokker og graver.

Ved den nordre mur helt nede imod vest har Færgelauget og Det store Ligkompagni et aflukke til deres ligbåre. Det lille Ligkompagnis båre står i våbenhuset på kirkens sydside. Ligkompagnierne er en markant og nødvendig del af byens liv; de sikrer medlemmerne et socialt fællesskab og til sidst en standsmæssig begravelse. Husk på, vi er i en tid, hvor husstands-forsikringer endnu ikke er kommet på tale. Det ældste af kompagnierne er Det lille Ligkompagni eller Sct. Anna Kompagni, som stammer fra middelalderen og tog sig af byens laveste

Altartavlen, som i 1755 strålede »som en lue«, står efter århundreders slid med en afdæmpet glans. Men konserverernes mange måneders kamp mod støv og skidt har i dag givet den en fornem klarhed og patina.

klasser. Det store Ligkompagni blev oprettet i 1654 og har eneretten til at bære ligene af de ni øverste klasser af borgerskabet.

Her nederst i kirkens nordre side har skorstensfejerne og natmændene deres pladser, og det uden betaling, da de er en slags embedsmænd. Samme rettighed nyder kirkens graver Peder Nielsen, som har været ansat i mere end tyve år. Graverne er helt fra middelalderen blevet kaldt urtegårdsmænd i kirkens forskellige bøger og regnskaber, men med Peder Nielsen indføres betegnelsen graver. I den modsatte ende af nordre sideskib har præstekvinderne deres stol ligeledes frit. Går vi nu over i søndre side finder vi rådstuetjenernes siddepladser, der naturligvis er gratis for disse »embedsmænd«.

I midterskibets nordside sidder prædikestolen. Heroppe sidder timeglasset, der ved sine

fire glas med indhold af sand vejleder præst og menighed om tidens gang under en prædiken. Kong Christian VI fandt det nødvendigt i 1737 at fastsætte en mulkt på fra 2 til 10 rigsdaler, som skulle gå til sognets fattige, dersom præsten gjorde det til en »sædvane« at prædike ud over en time. Dette timeglas, der er afbildet herunder, sidder igen i 2001 på sin plads efter at have tilbragt næsten to hundrede år i et skab. Her oppe fra kan den nu 39-årige sognepræst Christian Frederik Hartvigsen Poppe se ud over kirkens mange stole og vejlede sine sognebørn til et bedre liv. Poppes gravsten var en af de sten vi fandt under den nu overståede restaurering. Den var revnet, men er i dag udbedret og kan ses i gulvet i kirkens kor.

Vi fortsætter vor vandring op igennem midtergangen fra vest mod øst, og kommer forbi flere frie (gratis) stolestader. Først kommer byskriveren Gerhardt Jochum van Deurs plads, lige efter kommer byfogeden Heinrich á Møinichen, den tids politimester. Han hviler nu med familie under gravstenen i kirkens nordre sideskib. Herefter kommer stolene for officererne, magistraten, og byens borgmester Mathias Ferslef. I brudgomstolen, som står øverst i hovedskibet, sidder tavlemændene. Tavlemændene er de borgere, som ved borgerligt ombud blev pålagt ved søndagsgudstjenesten at gå rundt med tavlerne (indsamlingsbakker eller -

Timeglas skænket kirken før 1714 af Vincent Regelsen. De 4 glas viser henholdsvis 15, 30, 45 og 60 min. og sidder mellem to plader, så de alle kunne vendes på een gang og dermed vise timeforbruget.

Et blik ned i konsumtionsforpagter Torben Stadtz's gravkælder i nordre sideskib. Den har som så mange andre kældre været dækket af en gravsten vejende op mod 2 tons, som skulle løftes ved alle begravelser.

bøsser). Nogle af tavlerne havde ligefrem en lille klokke anbragt, hvorved det blev lidt lettere at få folks opmærksomhed, hvis de mod forventning slumrede lidt hen. Brudestolen, der står ved siden af brudgomstolen, er forbeholdt folkene fra Kronborg. Kirkeværgen, som til hverdag er brygger og brænder, hedder Christian Andersen Weygaard. Han har ligeledes sin plads her øverst i kirken.

Kirkerummet præges voldsomt af de mange begravelser. Gulvet er i alle ganglinierne belagt med gravsten, og røde teglsten fylder mellemrummene ud. Der er ud over alle jordbegravelserne efterhånden kommet nitten gravkældre til, de befinder sig hovedsagelig i kirkens østlige ende. Gravkældrene er for de flestes vedkommende forbundne med kanaler under jorden og ud til vinduer i kirkens ydervæg, så de ubehagelige dunster kan finde den vej ud. Der er dog nogle af kældrene, som ved kanaler op til stolestaderne i kirkerummet »løser« lugtproblemet ad den vej.

Vi kommer nu op i koret, hvor vi ser, at den gode købmand også har bestøst to meget lange grønne gardiner til at trække for altertavlen, så den kun er synlig om søndagen. Alterbordets antependium (beklædning) er af rødt damask med sølvbroderi visende Golgatha højen med den korsfæstede Kristus. Antependiet er foræret til kirken af sognepræst Peder Ørsløfs svi-

gerforældre i 1738. Kirkesølvet bliver forsvarligt opbevaret i egetræsskabet med de kraftige låse, som med indslåede naglehoveder danner årstallet 1680. Her står to store kister med svære låse for, en til alderdage og antependier og en til penge. Den sidste er indrettet med tre rum, hvor henholdsvis kirkens, hospitalets og de fattiges penge opbevares. Skranken omkring alteret er et »jern-lænværk« med 13 messingknopper fra 1694 foræret af Eggert Madtzen. På gulvet står en bogstol til bibellæsningen og en jernlysestage, »på staaende fødder til at fløtte«. Den kunne give et sparsomt lys ved aften-gudstjenesterne. Her i koret er også seks bænke, hvor latinskolens drenge har deres pladser under gudstjenesten. Høreren og rektor sidder her også for bedre at kunne overvåge drengene. Den indridsede »graffiti« i korgitterets træværk afslører imidlertid, at opsynet med drengene ikke har været alt for effektivt. En rask dreng havde dengang god øvelse i at snitte sit navn i træværket.

Lysekronen, der hænger her i koret, og endnu den dag i dag lyser for os hver søndag, er kirkens fornemmeste. Få år efter at Det store Ligkompagni var dannet, viste ni medlemmer deres gavmildhed mod kirken ved pinsedag 1662 at forære denne pragtfulde lysekrone til koret. Deres gavebrev eksisterer endnu og fortæller - ikke som traditionen vil det, som en tak fordi de ikke var blevet gift - men af helt andre ædle grunde. De havde i svenskekrigen og pestens dage dannet et ligkompagni for at bære unge mennesker til graven. I stedet for at drikke betalingen op, som man plejede, gav de ni kompagnibrødre, der hidtil havde sparet livet, denne fornemme krone til kirken, andre til et godt eksempel. Øverst i kronen lige inden ophænget står kirkens værnehelgen Skt. Olav, med dragen under sine fødder. Dragen er jo hedenskabetets symbol, og Hellig Olav vandt og lagde hedenskabet under sine fødder, da han kristnede Norge.

Foran alteret ligger tre af kirkens fineste familiebegrovelser, nemlig Rosenheim, Christian Hansen Baden og David Melvin. Det var sidstnævntes begravelse den nidkære kirkeværge

Daniel Valentin Neuhaus overtog for 500 rigsdaler til »evig uforrykkelse« omkring 1744. Stenen blev flyttet til nordvæggen omkring 1840, men man lod dog pietetsfuldt stenens oprindelige plads afmærke med messingsøm i det nye bræddegulv. Denne afmærkning er gentaget i dag i vort nye stengulv. Badens pragtfulde gravsten, som til i dag lå lige ud for alteret, blev fundet for ujævn til at blive liggende efter restaureringen, hvorfor den blev flyttet til korets nordøstlige hjørne. Her i koret ved vi, at man også begravede kirkens forhenværende sognepræster igennem både 1600- og 1700-årene.

I korets nordøstlige hjørne står kapellanen Holger Hallings skriftestol, her er bænke og skamler til at knæle på, ligesom der er gardiner til at trække for. På væggen hænger en lille malet tavle, »hvorpå kan antegnes de personer som går til skrifte og alters«. Over skriftestolen hænger maleriet af »den gældbundne tjener«. Det er beretningen fra bibelen om tjeneren, som får en stor sum eftergivet af sin herre. Da han glad går derfra, griber han en medtjener som skylder ham nogle få mønter og slæber denne for dommeren. Dette billede er godt for menigheden at have i tankerne, når de går hjem fra skriftemålet. Billedet hænger i dag over våbenhusets dør.

I sakristiet eller, som det også kaldes, præsteværelset har sognepræsten sin skriftestol indrettet omtrent som kapellanens. På væggene hænger ni store billeder af tidligere sognepræster ved kirken. Det er dem der i dag pryder vore nykalkede vægge ude i kirken.

Oxes kapel på kirkens nordside er indviet til den hellige trefoldighed, det står åbent ind til kirken med en stor bue. Herinde er der tre gravkældre under gulvbrædderne, hvoraf den ene tilhører magistraten og er beregnet for byens borgmestre. En anden er købt af translatør og kammerråd Johannes Petersen. Den tredje tilhører proviantforvalter på Kronborg, Jacob Arentzen og familie. Arentzens egen pragtfulde begravelse står oven på gulvet og er indrettet i 1689 med rækværk omkring, omtrent som de adelige kapeller, vi kender nu til dags. En

Kammerråd Johannes Petersens gravkælder i Oxes kapel rummer adskillige kistenedsættelser. Ved restaureringen af kapellet i 1992 blev kisterne nyopstillet på reoler for at sikre den for deres holdbarhed altafgørende luftcirkulation.

pragtfuld smedejernsdør fører ind til selve begravelsen. Her er billeder, inskriptioner og ornamenter i mængde. Arentzen havde som så mange andre givet en sum penge til kirken mod, at begravelsen skulle stå urørt til evig tid. Pengene kunne bruges, og evigheden varede til et stykke ind i næste århundrede, da blev hele begravelsen over gulvet ryddet væk og Arentzens fornemme yderkiste kasseret. Inderkisten fik skåret et lille stykke af gavlen, så den ikke var for lang til at blive sænket ned i kælderen til de øvrige familiekister. Selv her inde er

Oxes kapel fyldt op med stole, og minsandten er der oven over Arentzens begravelse også et pulpitur. Herfra kan der ikke høres ret meget af præstens prædiken, selv om kirkemuren som sagt bestod af en stor åben bue ind til kirken.

Således er vor vandring tilendebragt. Meget er forsvundet og forandret og nyt er kommet til, måske for atter at forsvinde, meget til det bedre og vel noget til det modsatte.

Kirkegulvets begravelser

Kirken fremtræder i dag efter restaureringen med alle de genfundne gravsten placeret i det nye gulv, såvidt muligt liggende på den plads, hvor de blev fundet under det gamle bræddegulv. Det vil for de store og hele gravsten sige på deres oprindelige plads. Den indhuggede skrift på stenene i kirkens midtergang, der skulle fortælle om dem, der hviler derunder, er dog for det meste slidt væk af århundreders færdsel. Lidt bedre er det i koret og sidegangene, hvor stenene kan være endog meget intakte og smukke. Flere af de sten, som forekommer i brudstykker, er genplaceret på den plads, hvor vi fandt dem. Denne placering må dog for nogle stykkers vedkommende formodes at hidrøre fra en reparation af et slidt kirkegulv, hvor man har brugt tilfældige sten, blandt andet indbragt fra kirkegården omkring kirken. Mange af stenene er meget gamle og genbrugt flere gange, og flere er sandsynligvis hugget af stenhuggermestre, der opførte Kronborg. En sten i nærheden af prædikestolen bærer således årstallet 1557, altså før den store kirke blev bygget. Den må have ligget i den lille kirke her på stedet.

Disse sten ligger næsten alle over jordbegravelser, som stammer fra før 1700-årene. På grund af begravelsernes alder og kontakten med jorden, er de afdøde personer her dårligt bevarede og må ikke forveksles med kælderbegravelserne. Her skal nævnes to eksempler på jordbegravelser, hvoraf den sidste er så sen som 1773:

Gravsten nr. 11 i midtergangens venstre side. Herunder hviler Hans Andreas Nordborg,

Hans Andreas Nordborgs kiste var forholdsvis godt bevaret, og på den ene side kunne man se aftrykket af de jernbogstaver, der havde dannet afdødes navn.

(-1694) bartskærer og kirurg her i byen. Han blev begravet i sin svigerfar, rådmænd Gallas Clausens begravelse tillige med den sidste af hans tre hustruer Inger Gallasdatter.

Begravelsen midt for kortrappen. Når man står på trappen til koret og træder ind over dørrinet, så står man lige over Wilhelm Christian Hoffs (1729-1773) begravelse. Han var auditor og byfoged på Sct. Thomas og Sct. Jan på de Vestindiske øer. Han var en af de utallige fremmede søfolk, som kom syg i land og skibet sejlede videre. Øresundshospitalet blev 23 år senere oprettet netop til hjælp for syge søfolk, som blev sat i land fra de forbigående skibe.

Wilhelm Christian Hoff var i året 1773 på vej til København med et sejskib, som kom fra Amsterdam, da han syg blev sat i land. Tirsdag den 5. oktober søgte han ind i Skt. Olai Kirkes daværende klokker Niels Rønnings hus, hvor han fik hjælp og blev plejet, men allerede om fredagen døde han, kun 44 år gammel. Ved skiftet efter ham, får vi at vide, at han efterlod sin kone med fem umyndige børn i Vestindien, og at han havde en søn ved navn Simon Peter med på skibet, som var fortsat til København. Hans ejendele bestod blandt andet af et spanskrør med guldknap, en lakeret skildpaddedåse, en brun frakke med guldtresser, et par blå- og hvidstribede lærredsunderbukser, en pung-paryk og en slave ved navn Carolus. Carolus blev overdraget til Hoffs broder i Vordingborg og parykken fik han med sig i graven, og den lå ganske

rigtigt dernede. Af Hoffs ejendele fik klokkeren nu 14 rdl. for sin umage, og Hoff blev stedt til hvile onsdag den 13. oktober 1773 i sognepræsten Andreas Wøldikes begravelse, og under hans gravsten (gravstenen ligger i dag ved opgangen til orglet). At sognepræsten ikke selv fik brug for begravelsen, fremgår af en pudsig tekst på stenen skrevet på latin, hvis indskrift må tænkes at have begyndt med: Herunder hviler eller lignende »hvis ikke han havde været forhindret af stedets fjernhed, eftersom han 15. juli 1735 blev udnævnt til biskop i Viborg«.

De jordiske levninger af auditor og byfoged Wilhelm Christian Hoff.

Gravkældre

Ud over de her omtalte jordbegravelser har kirken 19 gravkældre, som i det væsentligste befinder sig i kirkens østlige del samt under gulvet i Oxes kapel. Til disse begravelser kunne man komme ned via en trælem i gulvet eller, som det var tilfældet ved jordbegravelserne, ved at løfte ligstenen, hvilket selvsagt ikke har været nogen let sag, da en sådan vejer op mod 2 tons. Der er da også mange eksempler på, at afdøde personer er nedsat midlertidigt i en fremmed gravkælder indtil det var belejligt at få åbnet deres egen. Vi har lykkeligvis endnu bevaret en lem, som glimrende illustrerer, hvordan man i sin tid fik adgang til begravelserne. Lemmen kan ses i koret over de franske konsulers kælder helt oppe ved østgavlen.

Her i disse gravkældre hviler byens spidser og bedste borgere fredeligt. Kirkens begravelsesreglement fra 1682 var stort set gældende, til al begravelse ophørte inde i kirken i 1805. Der var stor forskel på, hvad det kostede at få et hvilested. De fattige måtte erlægge 8 skilling for en gravplads på den Nye Kirkegaard ved Nygade, mens pladsen i kirkens kor i en muret grav kostede op til 50 rd. Der var udbredt brugerbetaling dengang. Enhver form for service kostede enten rigsdaler, mark eller skilling; næsten intet var gratis.

Et lig over 15 år, altså en voksen person, kostede på kirkegården 1 rd. og på urtegården 1 rd. og 2 mk., men så var der også opsat hegn, der holdt hunde og svin ude. Hvis man ønskede sten på graven, var beløbet det dobbelte. De fattige betalte på Nye Kirkegaard 8 sk. Ville man have sang til højtideligheden, havde man latinskolens elever, som derved tjente lidt. Man kunne få en hel skole (12 elever) eller en halv (altså 6 stk.), og det kostede henholdsvis 6 og 2 rd. Efter sangen var det gammel skik, at man yderligere gav 3 mk. til skolen. Skolen kunne også tage mod kisten ved kirkeporten og gå syngende foran ind i kirken; det kostede 1 rd. Ville man have solosang ved graven, skulle hver person have 1 mk. og 8 skil. Ville man ikke have sang, kostede det alligevel 4 mk.

Da bræddegulvet under restaureringen blev fjernet, kunne alle gravkældrene blottes, som det ses af dette billede fra søndre sideskib. En del gravkældre var forsynet med lemme, således at nye begravelser i kældrene bekvemt kunne finde sted. En fals i rammebjælkerne sikrer, at lemme ligger plant med gulvet.

Herudover kostede det at kirkens klokker skulle ringe. Prisen for alle klokkerne var 3 rd. For de to mindste i tårnet betaltes 4 mk. og for de to i tagrytteren 2 mk. Dem, der valgte at holde begravelse klokken tolv, når kirkens klokker i spiret alligevel ringede, slap ikke for betaling af den grund. Det kostede nemlig 2 mk. som der står i kirkebøgerne at lade klokkerne »urinet«. Herudover var der løn til præst, klokker og graver. Der var priser på at grave til store og små lig, og priser for sommer- eller vintergravning og meget mere.

Men nu vil vi se lidt mere på de enkelte gravkældre, som har givet os så megen ny viden og forståelse af 1700-årenes begravelsesskikke og kendskab til de afdøde personer, som i dag hviler under vore fødder, når vi færdes inde i kirken.

Denne lille 3-årige dreng med de gule lokker hviler i gravkælder 1 a i en nylavet kiste. Den gamle kiste som i 300 år havde været hans hvilested, var helt itu, hvorfor en ny måtte fremstilles.

Gravkælder nr. 1a. Længst mod sydøst findes kælderens for de franske konsulere samt deres familier. Oprindeligt er den bygget af borgmester Jørgen Buhr (-1684) i 1679, og for tilladelsen betalte han kirken 100 kurantdaler. Da Jørgen Buhr døde, viste det sig, at han skyldte en masse penge væk, og enken havde ingen penge til at betale for gravlæggelsen. Alligevel kom både han og familien hened. Hans enke, Anne, sal. Jørgen Buhrs nævnes mellem de 35 andelshavere, der ifølge et af kong Christian V stadfæstet dokument fra 1691 fik tilladelse til at bruge kildevand fra den ledning, der førtes

igennem Stengade. Anne Hansdatter, (Jørgen Buhrs enke), døde den 30. december 1692. Inde i gården Stengade nr. 49, kan man endnu se en fløj af den gamle købmands- og borgmestergård, der er opført 1682.

Svigersonnen, konsul Jacob Hansen (1657-1715), har vel arvet købmandsgården, han var gift med borgmesterens yngste datter Maren Buhr (1666-1708). De blev gift den 19. sept. 1688 og havde været gift i 12-13 år, da de skænkede en lysekroner til Helsingørskirke. Deres forbindelse til denne kirke er mig ukendt. Jacob Hansen var en af Helsingørs rigeste købmænd og skibsreder. Det vides om ham, at han i årene 1690-94 udrustede alene elleve skibe med korn, kobber, jern og tømmer til Frankrig. Og herfra hjemførte han cognac, vin, brændevin og eddike.

Hans søn Friderich Hansen (1699-1779) arvede konsul Jacob Hansens købmandsgård og udenlandske besiddelser. Han blev også konsul. Friderich Hansen tiltrådte eller oprettede et handelshus i Bordeaux. Det vides ikke med bestemthed, om det var derfor, at han blev konsul i Bordeaux, men det vides, at han allerede i kong Christian VI (1730-1746) tid, forsøgte at finde »hoffets Bevågenhed« ved at forestille, at de af ham, udenrigs, i ugift stand, hvervede midler efter hans død var bestemt til almindelig nytte i fædrelandet. I Frederik V's tid blev han ophøjet til adelstanden under navn af de Liliendahl. Ved dette adelskab erhvervede han den fordel, at han for en billig pris kunne købe to godser i nærheden af Bordeaux. Enhver ny besidder, som ikke var adelig, måtte ved tiltrædelsen svare en umådelig afgift og sidenhen store skatter, hvilke begge dele bortfaldt, hvis den ny ejer var af anerkendt adel.

Samtidig hermed blev oprettet et legat hvori bestemtes at »Os Elskelig Frederich Hansen de Liliendahl har, af Kærlighed til sit Fædreland, ved et af ham oprettet testamente skænket sit bibliotek til universitetet i vores Kongelige Residensstad København, så og derforuden en Capital af Sex og Tredivte tusinde Rigsdaler til forskellige brug her i landet«. Af de penge skulle renterne af 16.000 rigsdaler gå til udstyr for 10-

12 Bønder fortrinsvis på Sjælland og af 3.000 rigsdaler til hans fødeby Helsingørs Hospital i det tidligere kloster.

Konsul Friderich Hansen de Liliendahl blev født den 17. sept. 1699 og døde den 18. marts 1779, i Preignac i Frankrig. Han blev transpor-

Konsul Friderich Hansen de Liliendahl (1699-1779). Malt portræt. Statens Museum for Kunst.

teret hjem til Helsingør i en blykiste og nedsat en måned senere i sin arvelige begravelse i koret den 22. april. Gravkælderen forblev i slægtens eje så længe, den var i brug.

Gravkælder nr. 1b. Kælderen ligger i koret lige ud for trappen ned til søndre sideskib, hvor over der nu igen kan iagttages borgmester Hans Hansen (-1684) og Birgitte Jacobsdatters (-1688) smukke gravsten. Kælderen ejedes i mange år af de samme familier, som var ejere af den forrige. Den hjemfaldt til kirken i 1768, og de der udi stående kister blev overflyttet til

førnævnte kælder nr. 1a. Nu kunne kirken leje den ud på ny. Det blev til købmand John Daniel Belfour (o.1755-1805), som havde til huse i Stengade nr. 61. Hans anden hustru Ann Godsou (1753-1793) samt deres dattersøn på to år, ligger her i kælderen i sortmalede engelske kister.

Belfour var en driftig mand. I 1793 havde den engelske menighed i Helsingør fået tilladelse til at oprette sin egen kirke, Belfour var en af initiativtagerne. Han var medindehaver af handelshuset Belfour, Ellah, Rainals & Co. Han havde tidligere været skibskaptajn og prælede af, at der ikke gaves det »fruentimmer i Verden, som han ikke kunde forføre, om han ville«. Af den grund fandt en ung, dannet dame det ikke engang passende at besøge hans første hustru, der tidligere havde været gift med den hollandske kommissær van Deurs. Belfours virksomhed var meget omfattende. Han havde del i store industrielle foretagender og havde bl. a. anlagt et geneverbrænderi, et garveri, en ankersmedie og en reberbane. Firmaet var eneste agent i Helsingør for det engelske admiralitet og havde en betydelig engelsk og amerikansk klareringsforretning. Desuden provianterede det fuldstændigt de engelske orlogsskibe, der stadig brugtes til konvojering af to es-

Fra gravkælder nr. 1b ses her ind gennem ventilationskanalen til kælder nr. 3. Det er blandt andet disse kanalers tilførsel af frisk luft, vi kan takke for begravelsesnes gode bevaringsforhold.

kadrer, der gik herop under den franske invasion i Prøjsen og Danzigs belejring, ligeledes Nelsons flåde under våbenstilstanden i 1801, og i 1807 den store engelske flåde og armé både på hen- og hjemturen fra København.

Selv fik han aldrig brug for kælderens, for da han døde i 1805, var det blevet forbudt at begrave inde i kirkerne, hvorfor han fik sit hvilested andetsteds.

Gravkælder nr. 2 ligger i hjørnet op imod korgitteret »næst ved Hans Hansens sted«. Den har endnu bevaret sin smukke sten fra toldskriver Lambert Ebbesen (1620-1677), som lod den opføre for sig selv og sine to hustruer, den unge Alhed Johansdatter (1632-1652) og Anna Fuiren (1634-1678). Deres datter Maren (1652-1696) blev gift med den engelske konsul Robert Thig og familien Thig overtog gravkælderens i 1742. Et lille minde om familien Thig har vi i søndre sideskibs stolestaders endegavl, oppe ved opkørselsrampen til koret. Det er en rest af den stol, familien sad i, når de deltog i gudstjenesten. Den har et udskåret skriftsted fra Paulus første brev til Korintherne kap. 3, vers 17 med en kraftig formaning: »Hvis nogen ødelægger Guds tempel, skal Gud ødelægge ham. For Guds tempel er helligt, og det tempel er I«.

Den sidste familie, der ejede denne gravkælder, var generalkrigskommissær Peter Sehested (1755-1790), som ligger begravet her tillige med sin hustru og deres søn. De havde deres hjem hos købmand Schiønning i Strandgade nr.

81. Da han overtog gravfæstet for 30 rdl. i 1790 forpligtede han sig til ingenlunde at gøre graven dybere, »paa det den derved værende Kirke Muur, ikke skulde miste sin Grund, som den hviler paa, Kirken til Fald og Skade, men da ey meere Rom til Liig at begrave deri er, da tillades ham, i følge Kirkens Begravelse Anordning 13 Post, at lade de ælste Afdødes Been, sanke i en liden Kiiste og udi samme Begravelse ved en Siide hensættes«. Vi kunne ved vore afsluttede undersøgelser se, at trods dette påbud var der sat en kiste ned i jorden under gulvet. Den lille familie fik ikke mange år sammen. Han blev 35 år, hun 33 år og deres søn 5 år, og inden for fem år sov de alle hen og hviler her hos hinanden. I bogen *Døde i Danmark*, bind II, nævnes han som Peter Tordenskjold Sehested. Om det er et kælenavn, eller om der ligger andet bag ved jeg ikke.

Gravkælder nr. 3. Foran altret ved første pile i korets sydside er Jens Nielsen Tolders (1636-1690) gravkælder. Han var stiftamtmand, overkrigskommissær, justits- og kancelliråd i Norge og blev adlet Rosenheim i 1676. Han døde i Irland under de danske hjælpetroppers ophold i 1690 og ligger begravet derovre. Han fik ikke brug for graven. Det gjorde derimod han hustru Anna Cathrine Compostella (-1701) og deres unge søn fænrikken Ulrik Christian Rosenheim (-1700). Deres kister er nogle af de smukkeste, vi har i kirken, men de præges dog voldsomt af, at man tidligere har

Som det ses her, kan tekstilerne være særdeles velbevarede. Den døde fra gravkælder nr. 2 hviler her med silketrøje, strikkede handsker, sorte sløjfer ved håndledene, og ved hovedet ligger hans elskede salmebog eller måske digtsamling (se side 89).

En del af kistepynten fra Jens Nielsen Tolders gravkælder. Det lille våbenskold i midten stammer formentlig fra Anna Cathrine Compostella eller hendes søn Christian Ulrik Rosenheims kiste. At skjoldet ikke forsvandt sammen med resten af kistepynten, skyldes vel at man har tabt eller overset det.

plyndret dem for metalpynt. Grunden til, at denne norske familie ligger her i Helsingør, kan være den, at Rosenheims far, borgmester Niels Tolder i Christiania (-1649) var gift med Karen Lucht, en datter af tolder David Lucht (-1638) i Helsingør.

Gravkælder nr. 4. Midt for alteret på kirkens fornemste sted er Christian Hansen Baden til Nørgaards tomme kælder. Han var kongelig Majestæts befalingsmand på Kronborg, ritmester over det sjællandske kompagni i den svenske fejde og døde på Kronborg den 4. december 1618. Kirkens forhandlingsprotokol beskriver så pudsigt, at stenen ligger over »kommandant på Kronborg ved navn Hansen«. Hans pragtfulde gravsten var så stor og tung, at man opgav at fjerne den ved gulvomlægningen i midten af 1800-årene og i stedet lod den forsænke lidt, så det nye bræddegulv kunne lægges hen over, og således blev den bevaret til i dag. Stenen kan nu ses stående op ad væggen i korets nordøstlige hjørne.

Gravkælder nr. 5. Købmand og kirkevæрге Neuhaus (1707-1784) gravkælder findes ud for korets nordre pille. Den tilhørende gravsten (se fotografiet t.v.) blev ved den store restaurering omkring 1846, hvor gulvet »blev omlagt med planker«, taget op og stillet op ad nordvæggen. Man var så pietetsfuld at markere pladsen i gulvet med messingsøm, hvilket endnu kan læses på teksten over stenen. Denne markering i gulvet er igen foretaget på den oprindelige plads. Måske spillede det også ind, at Neuhaus havde

givet den store sum af 500 rigsdaler »paa det at denne Grav skal af Kirkens Midler vedligeholdes og blive til evig Tid urørt«. Daniel Valentin Neuhaus var som kirkeværge nidkær og aktiv. Han oprettede bl. a. kirkens ældste regnskabsbog, som endnu er i kirkens besiddelse, ligesom han i 1744 blandt andet bekostede en opmaling af kirkens korbuekrucifiks, lysekroneophæng og indvendig beklædning af dåbskapellet med træpanel. Her under gulvet ligger han med sin hustru Lene Brock (1722-1797) og deres eneste barn, den kun 27 årige Joachim Valentin Neuhaus (1749-1776). Efter at Lene Brock blev gravsat i familiegravnen som den sidste, blev gravnen definitivt lukket med et hvælv, så der ingen åbning findes bortset fra et vindue ind til gravkælder nr. 4. På pillen over gravnen hænger epitafiet med billedet af gravens første ejere, rådmand Rasmus Regelsen (1605-1662) og rådmand David Melvin (-1671) samt deres på forskellige tidspunkter samme hustru Margrethe Jacobsdatter (-1689). Rasmus Regelsen var købmand og opførte i 1639 den smukke bindingsværksgård Stengade nr. 50

Gravkælder nr. 6 befinder sig under gulvet i nordre sideskib helt oppe ved korgitteret. Gravkælderens historie er i dag helt ukendt. Vi ved dog, at generalmajor Scavenius, der døde i 1738, var ejer af den. Kælderen er i dag fyldt op med sand.

Gravkælder nr. 7. Går vi nu til søndre sideskib findes fire kældre på række. Øverst oppe imod korgitteret har vi en mindre kælder med et smukt grathvælv, hvis ældst kendte ejer var borgmester Jacob Holgersen (-1676). Senere skænkede Jacob Leegaard gravkælderen til Helsingør alm. Hospital, men kirken var ikke indstillet på, at de fattige hospitalslemmer skulle have en så

Denne 20-årige kvinde fra Bartholins gravkælder endte som så mange andre unge kvinder sit liv ved afslutningen af sit svangerskab.

fremtrædende plads i kirken. 1760 afholdtes en resultatløs auktion og 1761 købte hofforgylder og borgmester Gabriel Ferdinand Milan (1702-1777) stedet »for kun 20 rdl«. Ni år senere skænker han 100 rdl. mod at »Kirken i fremtiden holder dette mit Begravelses Stæd i forsvarelig Stand og Reparation« og »naar saa er skeet maae ingen flere Liig der udi indkomme«. Kælderen indeholder syv kister, der alle tilhører Milans familie. Borgmesteren var gift 2 gange, og han fik 16 børn, hvoraf de fleste dog døde som små. Hans datter Anne Catrine Milan (1747-1767) fik en trist skæbne. Som 18-årig løb hun hjemmefra om natten og lod sig vie til Hans Christian Bech imod sin faders vilje. Borgmesteren blev rasende og ville gøre hende arveløs, men de må være kommet til en forståelse med hinanden. Ni måneder efter brylluppet fødte hun et dødfødt barn, og selv døde hun som følge af den hårde fødsel d. 16. nov. 1767 kun 20 år gammel. Anne Catrine og barnet hviler i samme kiste længst inde i kælderen. Senere blev Bech købmand i Helsingør.

Gravkælder nr. 8 ligger mellem den anden søndre pille fra øst og sydvæggen, og er i dag ikke synlig. Jorden ejedes oprindeligt af proviantforvalter Jacob Arentzen (1650-1713). Han hviler i dag under Oxekapellets gulv, men det var toldskriver Lars Sørensen (-1696) der lod gravkælderen opmure »under den Blaa Stol«.

Dog allerede 1716 blev gravkælderen solgt til købmand og borger Frederik Jacobsen (1660-) og tolder og borgmester Cort Fahrenhussen (1664-1725). Vincentz Otte Bartholin (1699-1781), som var slots- og proviantforvalter på Kronborg og tillige kammerråd og general-krigskommissær, er sammen med familien de sidste, der er nedsat her. Slots- og proviantforvalterne på slottet var ikke militære, men civile, hvorfor de hørte til Skt. Olai Kirke. Det var Bartholin, der byggede Bjergegade nr. 16 (isenkræmmer Hinchelis hus på torvet).

Gravkælder nr. 9 kan heller ikke ses i gulvet mere, men den er beliggende mellem andet og tredje fag i søndre sideskib. Knud Gylden (1698-1776) var tømremester, købmand, forstander ved skolen og husejer. Han ejede en stor del af Gyldenstræde (deraf navnet) og boede selv i hjørneejendommen Strandgade nr. 15 »til det behagede Gud at bortkalde hans Siel til de

himmelske Boliger den 12de Marts 1776«. Han overtog enken Sophie Struve (1679-1762) og graven efter købmand Køning Andreasen (-1728) eller Andersen, som han også kaldes. Køning Andreasens navn kan ses udvendigt på gravkældervinduet. Gravkælderen har et meget smukt grathvælv (fotografiet nederst t.v.) stafteret med sorte kanter, og væggene har seks ovale bladrankerammer med gravvers.

Gravkælder nr. 10. I året 1728 fik Jens Svendsen Bech (1671-1731) (herover) tilladelse til at lade opmure et gravsted på den søndre gang. Ligeledes må han »lade opbygge en stol mærket nr. 4, som skal være både smuk og sirlig både af bygning og maling og slå hul i muren ud til kirkegården«. Årsagen var, at »Han og hans Kiæreste har foræret Kirken en fuldkommen med Jern beslagen Blok, som har kostet 50 Rdl., som skal staa ved Toldboden og hvad der udi samles, skal komme de fattige og Kirken til bedste, 3 Parter til Kirken og 1 Part til de fattige«. Nævnte blok stod ved havnen, og vi kan se i den samtidigt oprettede regnskabsbog, at indtægterne er kommet ind og blevet fordelt, som skrevet står. Hen imod slutningen af 1700-årene bliver det mere sparsomt med indtægterne, for i 1809 helt at stoppe. Det sidste år bogen er ført er 1813, herefter må blokken været opgivet.

Jens Svendsen Bech fik borgerskab i 1701 til »Søefarten og anden smaaborgerlig Næring«

Nicolai Dahls kisteplade er som de fleste lavet af bly med indgraveret skrift.

altså købmand. Kirkevæрге var han fra 1724 til han døde 60 år gammel og blev »nedsat i egen muret begravelse i kirken med

alle klokkerne fri efter loven, da han døde som kirkevæрге«. Hans hustru Dorthea Pedersdatter (1689-1756) blev nu gift med vinhandler Nicolai Dahl (1703-1771), det var ham der byggede det dejlige hus, som endnu ligger på Stengade nr. 64. Han ejede flere andre huse, blandt andet ejendommen Kildehøj i Birkerød by.

Nicolai Dahls næste hustru hed Sidselia Maria Fogh. Hun overlevede ham og blev 1782 gift med en præstemand til Askø menighed ved navn Oluf Aagaard Arff. Navneligheden med broderen Niels Dahls kone Sille Marie Fensmark (-1743) er så stor, at man hidtil har antaget som naturligt, at det var Nicolais kone, der lå her i kælderen med sit nyfødte barn ved sin side. Det kan nu fastslås, at Nicolais broder Niels lod sin kone begrave her i Nicolais gravkælder, mens han selv og børn ligger i nordre sideskibs gravkælder nr. 14. Da man i 1938 udskiftede bænkerne, undersøgte Nationalmuseet gravkælderen og fandt Sille Marie Fensmark med sit lille barn samt en hel del tøj til barnet. Dette tøj opbevares i dag på Nationalmuseet, men mere herom andetsteds i denne bog.

Gravkælder nr. 11 findes lidt syd foran kortrappen i midterskibet og består af to sammenlagte rum. Det er en af de få adelige kældre, vi har i kirken. Væggene er nederst dekorerede med blå- og sortmalede paneler i kalk. Tolderen Morten Jensen Rosenvinge (-1620) lod den opmure i 1611. Han fik tilladelse til at opsætte et epitafium; det kom der vist aldrig, men kælderen fik en kælderlem med messingringe. Her ligger flere generationer af familien Rosenvinge, og gennem kvindelinen kom den i familien Limes, eller Lymes, besiddelse. Birgitte Lyme (-1728) havde været gift med »dend Velærværdige og Høilærde Mand Magister Mogens

I gravkælderen, som havde tilhørt Rosenvinge-familien, havde en 70-årig frøken en ligsærk med en længde på ikke mindre end 4,5 meter.

Regel, fordm Sogne Præst til Borup og Kimmersløf menigheder i Sielland og Proust udi Ramsøe Herred«. Hun opretter i 1723 en fundats der i uddrag lyder således »der i Skt. Olai Kircke i mine Forfædres tilhørigte Begravelses Sted at lade nedsette, og der stedse at forblive, saa at disse Afdødes Been, tillige med de som nu ere, Kand der i fremtiden have og beholde et sickret Hvilested, og ey naar Kiisterne ved Tidens Ælde forfalder, da udi Been Huuset paa Kirckegaarden at henlægges, men udi bem. Kister i denne min arvelige Begravelse altiid at Conserveris og forblive: Og paa det at samme Begravelse Sted, saa og Been- Kisterne fremdeelis herefter disbedre Kand blive vedligeholdt, da haver ieg nu af Gudelig betænkende besluttet som ieg og hermed vedgaaer, lover og forpligter mig at give og erlegge til bemelte. Kircke Eet Hundrede Rixdaler i goed Courant Mynt, hvilcke 100 rd. forlods ud af mit Boe, naar det Gud behager mig af denne Elendige, Verden at bort kalde, skall af mine Arvinger erlegges og betales til de Velædle og høvfornemme forbemeldte Skt. Olai Kirckes Inspectøre, Forstandere og Værger i god Courant Klingende Mynt, og ingen anden Vahrer eller Vahres Tilbydelse i nogen Maade afsamme 100 Rd. /: som stedse skall Være Capital og aldrig til nogen anden Brug optages ./ skall dend aarlige Forfalden Rente først Være Disteneret til samme Begravelses Vedligeholdelse saa dend aarlig og altid kand være i goed og skickelig Tilstand, hvorimod ieg vil formode, de Velædle Inspecteure, Forstandere og Værger, som nu er, eller kommendes Vorder, drager saa god og tilbørlig Omhue, Forsorg og Tilsyn, som de det for dend Alvidende Gud agter at forsvare«.

Den sidste begravelse vi kender her er Ingeborg Foss Bastholm (1747-1777), der blev »nedsat i de Limmers Begravelse med fuld Ceremoni«. Kælderen er i dag næsten fyldt op med jord og kister.

Gravkælder nr. 12 ligger midt for kortrappen og har indeholdt de jordiske rester af Frans Lauritzen Skriver (-1586), skriver på Kronborg, foged på Dragsholm slot, borgmester,

hospitalsforstander med mere og hustru Bente Povelsdatter (-1603). Ved vore undersøgelser fandtes kun få rester af helt ødelagte kister samt et par messingsøm fra kisterne. Det var dette ægtepar, der skænkede kirken den fine døbefont, som endnu pryder kirkerummets vestlige del. Ved dåbskapellet stod indtil 1849 to stole (munkestole) med årstallet 1472, og de bar indskriften: Frans Lauritsen 1559. Stolene hørte sammen med det inventar, der kom fra Esrom kloster, og de er i dag udstillet på Nationalmuseet. Det fornylig restaurerede maleri af »Den gældbundne tjener«, som i dag hænger over våbenhusdøren, er ligeledes skænket af ægteparret.

Gravkælder nr. 13. I kælderen under Laurits Christensen Rhoeds barokke epitafium hviler i dag familien Hans Jensen Fredboe (1683-1771) og hustruen Anne Magdalene (Malene) Ferslef (1731-1795) samt flere andre børn af købmand og borgmester Mathias Ferslef (-1763). Det var dette ægtepar der skænkede altertavlen dens guldbelægning. Efter mandens død blev hun gift med købmand Christian Sivertsen (1728-

Denne købmand var en af de sidste, der blev gravsat inde i kirken.

1804). Han ejede Stengade nr. 56 og var en af de sidste der blev begravet inde i kirken. Den første ejer af denne grav og epitafium er førnævnte Laurits Christensen Rhøed (1585-1651). Han var byfoged, borgmester samt hospitalsforstander og gift med Margrethe Hansdatter (1588-1650). De døde barnløse.

Gravkælder nr. 14. Denne gravkælder i nordre sideskib er en af de største og indeholder mange kister. Den findes under den grå gravsten med de tidligere ejere Olle Colling (-1748) og Poul Bentzens (-1755) navne. Kaptajn Olle Collings hustru Abel Kirstine Ellekilde (1684-1774) var med sine 90 år en af de ældste afdøde personer, vi stødte på under restaureringen. Kælderen er i dag opkaldt efter Heinrich á Møinichen (1710-1776), som var »kongelig Majestæts bestalter, viceborgmester og byfoged« her i byen. Hans anden hustru var datter af Olle Colling. Han var født i Bergen, og hviler her med sine 2 koner og »velsignet med 23 børn, hvoraf de 18 ere døde. Nedsat i sin egen arvelige begravelse i den smalle fruentimmergang under stenen nr. 6«. Han var ejer af ejendommen Stengade nr. 38. Her hviler også købmand og rådmand Nils Dahl (1701-1773), som ejede ejendommene Bjergegade nr. 5 og Strandgade nr. 75 (se side 122). Han var gift 3 gange. Først med Sille Marie Fensmark (-1743), herefter med Mette Marie Colling (-1755), og sidst med Abel á Møinichen (1734-). Han blev far til en mængde børn, hvoraf mange døde og ligger begravet i denne kælder. Før koppevaccinationerne blev mange børn på 6 til 10 år revet væk, og det kan være en del af disse, vi har truffet på. Da mange kisteplader desværre er blevet fjernet på et eller andet tidspunkt, har vi ingen oplysninger om deres navne.

Manden, som ses herunder, er ligesom mange andre af de personer, vi mødte i gravkældrene så velbevaret, at hvis vi mødte denne mand på gaden i dag, ville vi ikke være i tvivl om, hvem han var. (Peter Danstrøm fot.)

Gravkælder nr. 15 findes ved døren op til prædikestolen. Her hviler Torben Städtz (1690-1743) konsumptionsforvalter, kaptajn og cancelliassessor med familie. Han »udgik af Verden udi Helsingør den 5. Marti 1743 efter at hand havde levet 52 Aar, 41 uger og 1 dag«. Ved hans side hviler den næste konsumptionsforvalter Johannes Reusch (1722-1775). De boede begge i Sophie Brahesgade nr. 6. Det var konsumptionsforvalterens borgerlige hverv at foretage skatteinddrivelsen ved byportene, når bønderne kom til købstaden for at sælge deres hjemmedyrkede varer.

Johs. Reusch's håndskrift findes bevaret på et brev til bystyret dateret den 21. december 1772.

Gravkælder nr. 16 ligger i hovedskibet mellem prædikestol og pillen med Hans Rostgaards epitafium. Kælderen indeholder 2 kister og 1 benkiste. Det var almindeligt ved begravelserne, at kældrene før eller siden blev fyldt op med kister. Familien kunne nu vælge at få udført en benkiste, hvori man så samlede de vigtigste knogler, især kraniet, fra alle de nuværende kister og man lagde dem pænt tilrette med »ansigtet« vendt mod øst. Resten blev antagelig gravet ned på kirtegården og kisterne efterfølgende kasseret. Ved denne fremgangsmåde fyldte ni eller ti personer ikke mere end én, og der blev således mere plads i familiens begravelse. Rostgaards gravkælder er et sådant eksempel. Hans Rostgaard fik fæstebrev på dette »lejested« i 1668, da »kirkeværgerne sælger til ham et begravelsessted som ligger mellem sal. Iver Pedersen og sal. Hermand Holstis begravelsessteder«. For de 100 rdl. han betalte fik han tilladelse til at lægge sten over kælderen og opsætte et epitafium »straks ved begravelsen kirken til pyrdelse og zirat«. Rostgaards første kone Kirsten Pedersdatter (-1668)

blev nedsat i graven 13. april 1668. Hustru nr. 2, Cathrine Arendrop (-1672), blev formedelst 12 1/2 daler nedsat 7. marts 1672. Hustru nr. 3 Dorethea Rhode (-1677), som døde i København 14. januar 1677, blev stedt til hvile ved de øvrige hustruer. Hun kom dog ikke med på epitafiet (se billedet herunder), da »det længe før hendes død var opsat«. Den velkendte amtsforvalter Hans Rostgaard (-1684) til Krogerup fulgte efter sine hustruer 8. januar 1685.

I kirkens protokol findes flere dokumenter, der belyser amtsforvalterens sidste år samt gaver til kirken. Her et uddrag af et dokument skrevet 12. oktober 1685 af sønnen Friedrich »Udj dend Hellige Trefoldigheds Nafn haver voris Sal. fader Hans Rostgaard hans kongl. Maysts. forðum velbetroede amtsforvalter over

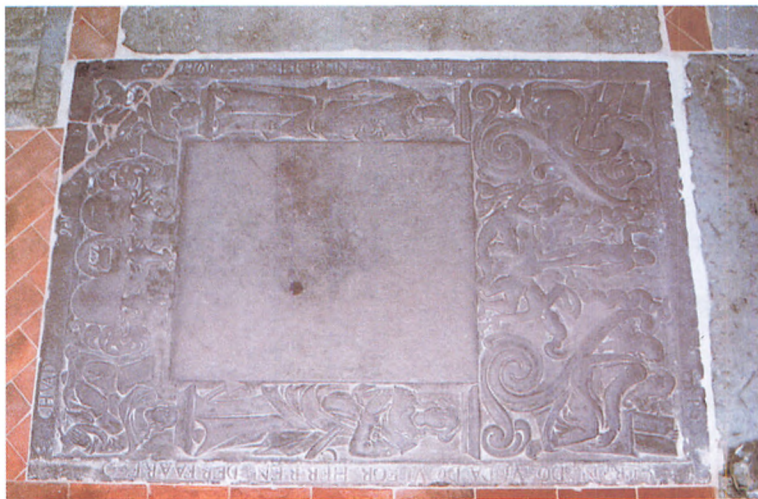
Amtsforvalteren på Kronborg Hans Rostgaard med sine hustruer af første og andet ægteskab Kirsten Pedersdatter og Cathrine Arendrop. Epitafium i Skt. Olai Kirke opsat af nævnte personer »som her neden fore ere nedlagte til huile«.

Cronborg Amt, udj Sin Siugdom og kort før hans dødelige afgang af Christelige Skick og Kierlighed til Guds Huuss befalet og ordineret, at formedelst dend Sal. mand hafde sit og sine Hustruers leyested og Epitaphium udj Helsingør Skt. Olaj Kircke, at da Naar hand Ved døden afgick, Toe Hundrede Rixdaler skulle gieves til fornevnte Skt. Olaj Kircke« Pengene skulle modtages af borgmester og kirkens patroner »som dette er skeed og Giort, udj en Christelig Goed Meening«, og renterne af denne kapital skal bruges til kirkens reparation og »Guds Huuss til Nøtte«. Alt skulle ordnes af vederhæftige mænd der for deres umage kunne vente deres løn af Gud. Til slut udslynges den forbandelse, at dersom nogen bruger pengene til andet formål eller formindsker beløbet, ønsker familien Rostgaard Guds straf og evig forbandelse over alt, hvad de ejer og har.

Rostgaards gravsten blev i 1938 under kirkens reparation flyttet og stillet op ad korets nordvæg. Man har i dag valgt at bringe den tilbage på oprindelig plads i hovedskibets gulv.

Gravkælder nr. 17 kaldes også magistratens gravkælder, da der her ligger flere borgmestre begravet. Kælderens beliggenhed er i det nordøstlige hjørne af Oxes kapel. Den ældste borgmester vi kender her er Caspar Hansen (-1726). Han var tolder og boede i Stengade nr. 70. I

kældereren står en enorm egetræskiste (herunder t.v.), hvori der hviler en meget kraftig mand, og det må være borgmesteren Caspar Hansen. Borgmester Andreas Bussæus (1679-1735) og hans hustru Mette Wedderborn (1639-1738) er også begravet her. Hun er den længst levende person, vi har fundet oplysninger om, idet hun blev 99 år gammel. Borgmester Busæus viste sammen med kirkens præst Peder Ørslef (1698-1748) stor interesse for Helsingørs fortidsminder og var med til at indsamle og afskrive indskrifter fra byens kirker. Borgmesteren havde sit eget pulpitur i kirkens vestende, der hvor nu kirkens drenge- og mandskor synger om søndagen.

En borgmester mere er stedt til hvile i denne kælder, nemlig Tevis Wilde (1727-1800). Han ligger her med sine to hustruer og flere børn. Hans hus i Sct. Olaigade nr. 49 ligger lige overfor kirken. Tevis Wilde, der var borgmester i knapt 40 år, var efter sigende ustuderet og skal have fået jobbet som erstatning for en personlig fornærmelse, han i sine unge dage var blevet tilføjet af den daværende konge, da han tjente i en beskeden stilling ved hoffet. Han omtales som en retsindig og velvillig mand.

Gravkælder nr. 18. I samme Oxes kapel ind mod kirken har vi Johannes Petersens (1695-1759) hvilested for sig og familie. Han var translator ved Øresunds Toldkammer og kammerråd. Den kisteplade, som blev sat på hans kiste, fortæller:

»Her gjemmes de jordiske levninger af den fordum Vel-

Rostgaards gravsten er i dag lagt tilbage på sin oprindelige plads i hovedskibets gulv.

En særdeles velbevaret proviantforvalter fra Oxes kapel er her fotograferet ved undersøgelsen i 1992.

Ao. 1737 d. 27. juny i ægteskab med Frøken Else Cathrine Fursman. Med Hvilken hand avlede 1 Søn og 2 Døttre. Denne hans anden Kiære Hustrue er tillige med een af Døttrene forhen Salig i Herren hensovet. Endelig haver hand selv efter hans Enlige stand i Aar natten imellem k. 5. og 6. December 1759 omvexlet Tiiden med ævigheden. Hand var en stor Mand som Elskede Gud og tiente ham uden skrømt. Elskede sin Konge og tiente ham oprigtig. Elskede sin næste og tiente ham ufortrøden. En troe og Kiærlig ægtemand. En Æm og omhyggelig Fader. En trøst for den Fattige. En hielp for den nødtrængende. En Mand hvis liv og Vandel heri Verden har Væred saa at han med sandhed Kunde sige at Døden var ham een Baade og een Salig overgang til Det Ævige liv«.

Her ligger også flere børn og de to hustruer til vicerådmand, byskriver og justitsråd Ger-

hard Jochum van Deurs (1720-1800). Den første var Catharina Maria Petersen (1733-1769). Hun var datter af nævnte Johannes Petersen. Den anden hustru var Christina Sophia Ployart (1735-1774).

ædle og Velbyrdige nu salige i Herren hensovede Hr. Johannes Pettersen Kongelig Majestæts Kammer Raad og Translateur ved Øresund. Fød til Verden Ao. 1695 d. 4. Febr. Hans Fader var velædle Hr. Hans Pettersen. Moderen Velædle Cathrine Brems Ao. 1732 d. 26. Marti indlod denne salige Mand sig i ægteskab Med Jomfru Abilgael Maria Møller. Avlede med hende 1 Datter som endnu efter Lever. Denne hans Kiære ægtemage forlod Dette Timelige Ao. 1733 d. 2. april. Anden gang indlod hand sig

Gravkælder nr. 19 findes i kappellets nordvestlige hjørne af Oxes kapel og indeholder seks kister. Kuppet havde siden opførelsen 1450-1475 været gravkapel for Oxe familien. I løbet af 1500-årene forfaldt det mere og mere,

og 1689 solgte kirken det som gravkapel til proviantforvalter på Kronborg Jacob Arentzen med familie. De indrettede kældereren, og oppe på gulvet kom den tidligere omtalte begravelse for Arentzen selv. Kældergulvet består af gule »Flensborgsten«

lagt i sildebensmønster. Da vi restaurerede kapellet for få år siden, konstaterede vi, at der under kældergulvet var flere kister nedgravet. En af kisterne indeholdt skelettet af en kvinde med håret opsat og sammenholdt med en nål. Kisten var forsynet med en stor kisteplade af messing (herover) med initialerne E.S. eller S.E. Den hænger i dag på væggen over kældereren. Af kisterne i kældereren kunne kun fire identificeres. Her lå den kun 20 år gamle fyrværker Martin Maull (1704-1724) med et slemt hul i kraniet, det kan give lidt eftertanke, når der på kistepladen står »I verden war Hans Kald at fyre ild og Lue«. Han endte sit unge liv den 13. november 1724 (se side 87). Ved hans side står kisten med Johanne Syreau (-1727) gift med proviantforvalteren. Jacob Arentzens (1650-1713) kisteplade fortæller, at han i 36 år tjente tre konger på fæstningen Kronborg, hvor han 62 år gammel døde i 1713. Den fjerde kiste, som er den kostbarest udstyrede blandt de mange, vi har set under gulvet, tilhører generalløjtnant Ezechias Levin von Ærentskiold (1682-1744). Han havde ifølge kistepladerne ligeledes udmærket sig ved at have tjent tre konger i 40 år, før han døde i en alder af 61 år.

Forskellige tiders syn på kirken har sat sit præg på gamle Skt. Olai. Vi der færdes i kirken kan stadig se sporene af de gamle pulpiturtrapper, graffitien på altertavlen, når mureren eller snedkeren havde været oppe i højderne, og ikke kunne lade være med at skrive og tegne, der

hvor det ikke kunne ses nede fra. Overalt bærer kirken spor af slid og århundreders brug. De gamle stole og bænke helt fra kirkenes færdiggørelse i 1500-årene står nu blandet med senere tiders bænke og øverst i midterskibet med stole fra 2001.

Det er ikke en ny-restaureret kirke, hvor alt er forgyldt op til højglans, vi nu ser. Altertavlens guld bærer præg af, at årene ikke er gået sporeløst hen, og guldet på døbefontens indramning er sine steder meget slidt af interesserede hænder. Gulvet viser igen de gamle slidte gravsten mellem nye tegl. Det er måske det bedste, der er sket ved kirken, at noget af det gamle maleriske Skt. Olai stadig står tilbage til os og vore efterkommere.

Noter og kildehenvisninger:

Kirkens eget arkiv:

St. Olai Kirkes Protokol i Helsingør 1742

Inventarium for St. Olai Kirke 1714

Efterretning for kirkeværgen 1810

Helsingør Byhistoriske arkiv:

Gravsteder i St. Olai Kirke 1938

Landsarkivet:

St. Olai Kirkes Regnskabs Protokol 1557 - 1561

Helsingør St. Olai Kirkes Bog over Begravelser 1745 - 1809

St. Olai Kirkes Bog over Blokken ved Lille Toldbod 1728 - 1813

Regnskabsbog over begravelsespenge ført af klokkeren 1772-1817

St. Olai Kirkes jordebog 1579

Helsingør Stifts Kirkebøger

Helsingør Rådstuearkiv, skifteprotokoller og bilag

Litteratur: Danmarks Kirker, Helsingør Domkirke

Pedersen, Laurits: Helsingør i Sundtoldtiden 1426 - 1857

Henningsen, Henning: St. Olai Kirke Helsingør 1959

Schiøtt, Hans H.: Artikel i Helsingør Dagblad d. 24/1 1981

Hauch-Fausbøll, Th.: Britterne i Helsingør og deres Handelshuse

Borgernes begravelse

af Lone Hvass

Helsingør i 1700-årene

Den florissante tid kalder man sidste halvdel af 1700-årene. Også Helsingør havde sin florissante tid og byen blev af rejsende kaldt for »Dronningen for alle Sjællands Kjøbstæder«. I løbet af 1700-årene var Helsingør blevet en blomstrende handelsby. Tusindvis af skibe fra de fleste europæiske lande ankrede op på byens red for at betale Øresundstold inden den videre sejlads igennem sundet.

Byens fremmede konsulter hjalp deres hjemlands skippere med den besværlige og komplicerede klarering, og af konsulter var der i 1760 en russisk, en engelsk, en hollandsk og en

svensk. Senere kom også en fransk og en spansk konsul til. Selve tolden blev fra 1740 beregnet og betalt på Øresunds Toldkammer, der lå i Strandgade (i dag nedrevet; på stedet ligger Wiibroes plads.) At være direktør for Øresunds Toldkammer i Helsingør var en af de fornemste civile stillinger i Danmark.

Byen havde 3 kirker, en dansk - Skt. Olai og en tysk - Sct. Mariæ - Karmeliternes tidligere klosterkirke foruden en hospitalskirke indrettet i samme klostres kapitelsal. I slutningen af århundredet tilmed en engelsk kirke (det nuværende Helsingør Sommerteater), samt en jøde-synagoge (nedrevet). Også til Danske og Ty-

ske Kirke hørte kirkegårde. Desuden var der Ny Kirkegaard, den eneste kirkegård som bruges i dag. Helsingør var indbyggermæssigt set landets mest internationale købstad, en broget folkemængde af borgere, der talte tysk, hollandsk, engelsk, fransk ja tilmed spansk og selvfølgelig norsk og svensk. Gennem ekstraskatlister førte magistraten et nogenlunde regnskab over hvor mange indbyggere byen havde. Således omkring 5000 i slutningen af 1600-årene og begyndelsen af 1700-årene. Efter pesten i 1710-11 kun omkring 3400. I 1781 var der ca. 4000 og ved folketællingen i 1801 5063 indbyggere.

I spidsen for byens styre i rådhuset sad borgmesteren, viceborgmesteren, en rådmand og en rådstueskriver, samt de 16 eligerede borgere der udgjorde magistraten eller byrådet. I 1742 udvidedes rådet med en byfoged og fra 1768 blev byskriveren tillige vicerådmænd. Tidligere kæmper ved Øresunds Toldkammer, kammerherre Hauch blev i 1798 sat i spidsen af bystyret, som en slags overborgmester med titel af præsident. I begyndelsen uden løn, men med udsigt til at kunne blive begravet i magistratens begravelse i Skt. Olai kirke i gulvet under Oxes kapel.

Det rangdelte samfund

Øverst i byens hieraki af 10 rangklasser sad Kronborgs kommandant og hans officerer. Dernæst kom embedsmændene ved Øresunds Toldkammer og konsulerne, sundklarere, byens embedsmænd (allesammen folk »i rangen«) derefter mindre købmænd og håndværksmestre (i forskellig rang) samt færgemændene. Herunder rangerede alle de mange, som havde arbejde men ikke løst bogerskab. Nederste rangklasse var ugifte håndværksvende, tyende, fattige enker og de »aldeles« fattige. Med hensyn til begravelserne i Skt. Olai kirke, var det især borgmestre, byfogeder, rådmænd, konsulere, generalkrigskommissærer og de mange storkøbmænd og vinhandlere, hvis arvelige gravkældre vi skal følge. De der leverede arbejde til borgernes begravelse var

byens bedrestillede håndværksmestre, parykmagere, handskemagere, snedkere, tømrere, remsnidere, gørtlere, guldsmede, sværdfejer og mindre købmænd. Alle disse var knyttet til lavsvæsenet, der var den stærkest organiserede gruppedannelse i byen. Lavene varetog også en række sociale og selskabelige funktioner. Vigtigt i social henseende var begravelsesvæsenet, der, som det fremgår af vores undersøgelse i Skt. Olai kirke, nærmede sig en »dødeindustri«. Mange af lavene var medlem af henholdsvis Det store og Det lille Ligkompagni. Flere af håndværkerne havde også eget ligbærerlav, og garnisonen på Kronborg og det borgerlige Artillerikorps havde hver deres. I 1799 fungerede også det »Helsingørske Begravelses- og Enkepensions-Selskab« hvis direktører var sognepræsterne, en fuldmægtig samt et repræsentantskab, hvis medlemmer samledes den første onsdag i hver måned.

Byens gejstlighed

De gejstlige i byens to kirker hørte til byens særlige øvrighed, der rådede i kirkelige sager og forhold. Byens borgere var i store træk delt i de to menigheder, som brugte hver deres kirke. Ikke sådan forstået, at man udelukkende var til den ene eller den anden kirke. Gravstederne i de to kirker viser nemlig at borgerne havde et ben i så at sige hver kirkegård, dansk som tysk i hvert fald når den gjaldt folk »i rangen«. Større var byen trods alt ikke, og tæt har man altid boet i Helsingør. I 1782 blev det imidlertid bestemt, at alle byens tyske familier, (også de oprindelige hollandske, f.eks. van Deurs) embedsmændene ved Øresunds Toldkammer, byens garnison, pensionerede officerer samt beboerne på Kronborg og Marienlyst slot hørte til Sct. Mariæ kirkes tyske menighed.

Byens øvrige borgere skulle høre til Skt. Olai; fra gammel tid byens hovedkirke. Til kirken hørte også andengenerations tyskere født i Danmark, Norge eller Slesvig eller andre etableringer i Ost eller Vestindien, nemlig dem der kunne det danske sprog fra ungdommen af. »Dernæst alle de personer på vagtskib i sundet,

Peder Ørslef eller Petrus Ørslef (1698-1748) som han kaldes på det store portræt. Her er han malet i en typisk pietistisk attitude, med højre hånd på hjertet og venstre på biblen ved den sorte magisterhat, der dekorativt er placeret på det pragtfulde røde bordtæppe. (Roberto Fortuna fot.)

som anses for at være danske. Dem, der fra de i Øresund passerede skibe dør i land hos danske folk, hører hvad begravelsen angår til den danske kirke. Enker skal høre til den kirke, hvortil deres afgangne mand har hørt, så længe de er i ugift stand.«

De fremmede konsuler kunne frit vælge kirke, og deres tjenestefolk skulle følge deres herskabs skik. De franske konsuler Hansen de Liliendahl brugte begge kirker. De engelske familier havde i nogen tid deres egen menighed med præst og kirkerum, men begravelse og gravsted blev også brugt i begge kirker.

»De syge, som fra byen eller omegnen indbringes til sygehospitalet og sammested ved døden afgår, skal begraves ved den kirke i hvilken de ellers henhører førend de bliver indbragt

i sygehospitalet. De syge, som indbringes fra skibene til sygehospitalet og dør i hospitalet, skal når det er en matros, en styrmand, en kaptajn, en købmand, en passager eller rejsende begraves i Danske Kirke, mens Tyske Kirke får den anden matros, den anden styrmand osv.« Faste regler var der, men alligevel var konkurrencen mellem de to kirker stor som den altid havde været.

Kirken og gravstedet som en forretning

Kirkens folk kappedes om menigheden i 1700-årene. Menighedens størrelse var den økonomiske forudsætning for de mange, som var ansat i kirken. Præster, kapellaner, organister, cantor, graver, klokker osv. 1700-årenes danske kirker var en forretning, der skulle drives økonomisk og give et stort overskud for at eksistere, og ikke mindst begravelserne gav penge til kirkerne og deres ansatte. Salg af gravsteder udgjorde en stor del af kirkens indtægter.

Det har altid været forbeholdt de øverste i samfundet at begrave deres døde inde i selve kirken, og i alle købstæderne betalte rige borgere - embedsmænd, borgmestre, rådmænd og købmænd - for begravelse inde i kirkerne. Sådan var det i den ældste kirke i 1200-årene og helt frem til en lovgivning i 1805 satte en stopper for begravelse i selve kirken. Men da havde en holdningsændring allerede gjort det mindre attraktivt at blive begravet blandt dødningehoveder, timeglas og opstandelsessymboler i mørke, støvede, ofte ildlugtende gravrum, for slet ikke at tale om de ikke murede gravpladser, som man allerede var holdt op med at bruge ved begyndelsen til 1700-årene. Ved århundredets slutning søgte man ud i det fri til Ny Kirkegaards grønne grave i romantikkens have, og dermed var de barokke kældres tid omme. Ganske almindelige borgere havde altid måtte nøjes med grønsværen; for dem var overgangen fra kirkegården inde i byen til kirkegården uden for byen ikke så stor.

Begravelsesregler for dem

»i Rangen«

Begravelsen i den protestantiske kirke var blevet reguleret ved kirkeordinansen af 1537¹, som også indholdt selve begravelsesritualet. Fælles for alle protestantiske lande var troen på opstandelsen og syndernes forladelse. For Luther var døden en lang søvn med forvisningen om det evige liv uden frygt for skærsildens pinsler.

Begravelsen hører til de kristne kærlighedsgerninger og præsten skal ikke »kiedis wed« at komme, når man kalder på ham. Når en kristen dør, skal man ringe med kirkeklokkerne når han bæres til graven (og kun da); man ringer ikke for den dodes skyld, men for at »opwecke de leffuende«. De, der vil have ringet, skal betale det, som man tidligere plejede at give for sjæleringningen. I byerne med latinskoler går peblingene først i processionen og synger Benedictus, Vor Gud han er så fast en Borg, eller Af dybsens Nød. Der hvor der ikke er skoler (eller hvis man ikke betaler for det) følger de pårørende liget i tavshed.

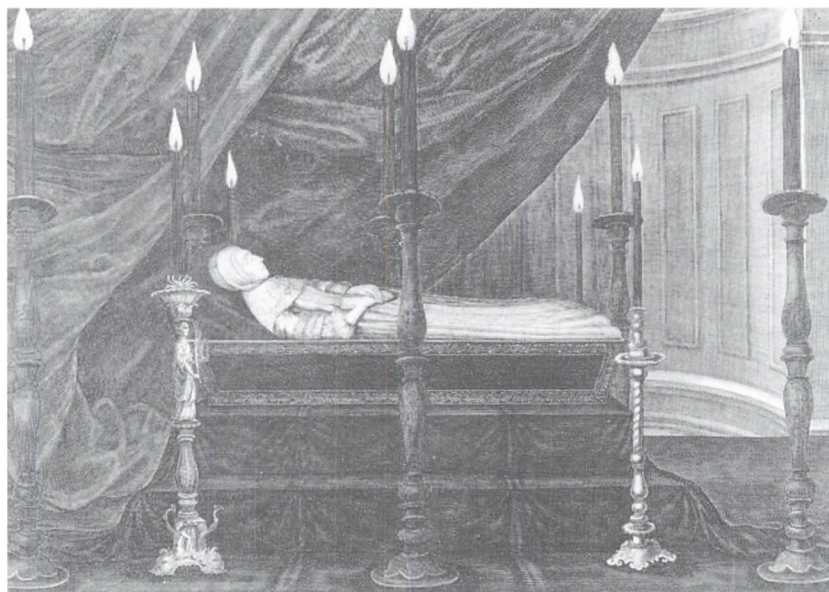
Ved ankomsten til graven lægges den døde straks ned, man kaster jord på og børnene synger den til salme omdannede trosbekendelse »Wy tro allesammen på en Gud«. Derefter kan præsten - hvis han har tid og er bedt derom (i 1700-årene betalt for det) - gøre en kort formaning ud fra Paulus eller et andet sted i skriften og alle beder fadervor. Alt foregår ved graven; kirken tages kun i brug hvis gra-

Den adelige kone hviler i sin kiste, måske i en af de tre stuer som det var tilladt for dem i allerførste rang. Over liget hænger »en himmel«. Store kandelabre omgiver kisten, der står på en katafalk beklædt med baj eller fløj.

ven skal være inde i kirken. I biskop Vormordens håndbog fra 1539, som kom til at gælde for Sjællands og Lunds stifter, gælder det om at få så stort ligfølge som muligt - af hensyn til forkyndelsen ved begravelsen. Det er nok ikke helt den udlægning Helsingørs borgere med »de honette ambitioner« gjorde sig i sidste halvdel af 1700-årene.

Ved graven lægges liget »straks« ned og præsten kaster »tre schoule mold derpaa med disse ord: aff iorden haffuer Gud scaffit dig, og til iorden est du nu kommen igen. Men Gud scal opreise dig igen paa den yderste dommedag«. Herefter lader præsten graven kaste til, og endnu mens følget er på kirkegården (eller inde i kirken) gør han »en føye formaning« ud fra en tekst som er passende til lejligheden; tilsidst synges sidste vers af Luthers gengivelse af den middelalderlige sekvens: Nu bede vi den helligånd! Over hele landet var det dermed slået fast at begravelsen foregik med tre skovle jord som »fæstede« den døde til jorden, mens evangeliet udfoldedes i »tre korte sætninger, som forkyndte skabelsen, døden og opstandelses håb«.

Allerede i 1576 havde kongen udsendt et generelt forbud mod adelig udfoldelse i forbindelse med begravelser som udartede sig til »al-

Ligbærerlavets lade er fra samme tid som kirkens yngste begravelser. I laden lå lavets værdiggenstande og dokumenter som oldermanden opbevarede. Laden havde flere låse og kun oldermanden og lademesteren havde nøgler.

le hænde forfængelig pragt og hof-færighed«. Men adelen lod sig ikke holde tilbage. I løbet af det følgende århundrede stredes adel og konge om begravelsen og eftermælets udformning. Christian IV lagde sig i 1643 imellem præsternes indbyrdes klammerier om prisen på deres medvirken ved begravelser, og bestemte at jordpåkastelse skulle være gratis - men ligprædiken skulle der betales for. Begravelsesforordningen, hvis udførlige kirkeritual fra 1685 er et enestående dokument til forståelse af dagliglivets sæder og skikke i 1600-årene, blev i løbet af 1700-årene strammet og reglerne ændret ved forskellige paragraffer og påbud:

Kisterne skal slås til inden 4 dage efter den dødes afgang. Vågestuerne over ligene skal være afskaffede. Der må heller ikke sendes bud om nogens død fra andre end forældre, børn og søskende. De må ikke opvarte nogen i huset, tage imod besøg, mens liget står over jorden og der må heller ikke bestilles »rage-fruer« eller kvinder til at ordne noget i huset; det må kun ske ved husets egne folk eller ved dem, der lejes dertil. Der må ikke gives mad, drikke eller konfekt til nogen før eller efter begravelsen; hvis man overtræder disse regler er bøden på 50 rdl. Taget i betragtning at en meget dyr og fin begravelse i Helsingør kostede 150-250 rdl. så var bøden på mange penge. Det samme gjaldt de følgende bødepålæg. Intet under, hvis i hvert fald »dem i rangen« har holdt sig indenfor reglerne.

Kun dem i allerførste rang (geheimeråder, grever, friherrer osv. - ikke Helsingørs borgere) må alene ved forældre og ægtefælle ligs begravelse, lade 3 stuer drage, og over liget bruge himmel, som kun må være af baj uden frynser, flor eller bånd, og de må lade deres kar-

osser og hestetøj overtrække.

De andre »i rangen«

(og nu kommer vi til borgerne

i Skt. Olai kirke) samt adelen må lade »én stue overtrække« men ingen prædikestole eller stole i kirken. Bøden for overtrædelse er 100 rdl. Ligene skal, så snart det kan ske, »bestrædes« til jorden, og kun dem som er i rangen eller adelen, må stå længer over jorden end højst 8 dage, for hver dag der går må de betale 20 rdl. Dem som er »i rangen« eller af adel skal bøde 40 rdl. for hver dag der går over.

Regler for dem, der skal bære

Og der var priser på alt i 1700-årene. F.eks. til at bede (dvs. at sende indbydelse til begravelsen). Til at følge lig i købstæderne, må der kun bruges 2 af dem, som magistraten har bestemt. De skal betjene alle uden forskel, og de aflønnes med 1 rdl. for hvert lig. De er de eneste der må fungere som marshaller. Hvis nogen vil bruge dem skal de betale 2 og 4 rdl. alt efter personens vilkår. Ved borgmester Milans enkes begravelse betales der for 2 marshaller. Endvidere står der i »om ligene i købstæderne at

bære«: at man skal bruge de forordnede personer, som ikke skal have mad og drikke, men aflønnes med 1 rdl., og til det største lig (tungeste) må der ikke bruges mere end 36 personer, hvis vejens længde kræver det. Vejen fra Kronborg til kirken krævede særlig styrke »for den lange vejs skyld«, som der står i St. Ligkompagniets regler af 1734, og her betales 24 rdl. Man må gerne bede naboer og venner om at bære, men de må ikke få mad og drikke eller betaling for det.

Da borgmesterenken fru Milans kiste bæres fra Stengade 22 til kirken, kræver formanden for St. Ligkompagni mindst 50 rdl. på grund af den store og tunge dobbelte ligkiste.

Man må heller ikke bede nogen gå ved siden af liget, eller bære liget ud af stuen og ind i kirken og ned i graven. Men man må nøjes med dem som er »kaldt til at bære«. Særlige regler gælder med hensyn til ligvogne. Alle »i rangen« må bruge 4 heste, som de skal betale 8 rdl. for hvis kirken har skaffet dem! Hvis de selv ordner det koster det kun 6 rdl. Alle andre må kun bruge 2 heste og betale 5 rdl. til kirken, hvis den ordner det. Til at sætte liget på vognen og igen at tage det af og sætte det i graven, må »til et fuldkomment lig« ikke bruges mere end 12 af de beskikkede liigbærere, som hver får 4 mrk. Hvad enten liget ages eller bæres, skal det ske den korteste vej uden unyttig omgang (her har man måske forsøgt at få has på tidligere tiders 3 gange rundt om kirken). Bøden for overtrædelse er 100 rdl.

Tidspunktet for begravelsen

Om tidspunktet: Alle lig, som der prædikeres over skal bæres hen til kirken på de ordinære tider, således at de kan være i kirken kl. 1 efterm. eller til den tid, så at tjenesten senest kan begynde kl. 2. Der må ikke begyndes at ringe for noget lig før klokken er 12, og præsten må heller ikke opholde tjenesten længere, end at folkene kan være af kirken kl. halv 4. Overtrædelse koster 20 rdl. Hvis klokkerne overtræder reglerne, ved at begynde ringning på et tidligere tidspunkt og ikke holde op til kl. 1 1/2 igen så bli-

ver han afskediget og skal bøde 10 rdl. Med tilladelse (og den får mange af de helsingørske begravelser) kan man blive begravet på andre tider end de her nævnte, ellers må der bødes 100 rdl. Når ligene da om aftenen bæres hen til kirken, må der hvis det er mørkt kun bruges 12 lygter. Ligene skal straks begraves, hvad enten de begraves om dagen eller om aftenen. Det er ikke tilladt at lade kisten stå på gulvet i kirken, mens prædiken bliver holdt. I følget må kun være foruden forældre, børn, og søskende eller andre arvinger, 6 par mandfolk (eller efter lavets vedtægter) og ingen kvindfolk.

Ingen må bruge fløj, klæde eller baj i ligstuen; men når de hembæres til kirken, må de som have titel af Velbyrdige, bruge lig-fløj med et hvidt atlaskes kors udi, for hvilket der betales 4 rdl. til kirken for leje. Og skal fløjlet eller klædet lægges på og tages af ved bedemændene betales der 50 rdl. hvis man forseer sig. På Helsingør Bymuseum opbevares forskelligt kistepynt fra den store renovering i 1900 af nabokirken Sct. Mariæ. Nogle små olielamper påkalder sig særlig opmærksomhed ved spørgsmålet om tidspunktet for begravelserne i 1700-årene. Lamperne må have siddet på væggene i de mørke gravkældre.

I kirken

Ingen vokslys må opsættes omkring liget i ligstuen eller på kirkegulvet, heller ikke på gaden hvor liget bæres (20 rdl. i bøde) dog må der gives og tændes et par lys i den kirke, hvor liget nedsættes mens tjenesten forrettes. Ved borgmester Milans enkes begravelse sættes der lys i kirken og sorte bånd omkring alterlysene, desuden to marshalstave med behørigt flor. Kun de der fører skjold og hjelm må bære våben ved begravelse, men også de som er »i rangen«. Ingen tale må holdes over nogen om dagen, men når de begraves om aftenen, må præsten i stedet for ligprædiken holde en kort tale på gulvet over dem, som er »i rangen« eller af adel. Men den må ikke være længere end et kvarter.

Præsterne skal kaste jord på de døde, når de er hensatte og nedsatte, og må tage sig betalt for

det, hvis det godvilligt gives!! (tilsyneladende betaler alle dem »i rangen« rask væk til sognepræst, hjælpepræst og nabokirkens præst i Helsingør). Men præsterne må ikke forlange et bestemt beløb, eller nøde nogen til at prædike over deres døde, ellers mister de deres kald.

De regler må man have set bort fra i Helsingør. Ved alle begravelser inde i kirken medvirker præster fra begge kirker, der selvfølgelig allesammen skal have betaling. Hver har sine priser, dyrest er den danske sognepræst og danske kapellan, mens den tyske præst og kapellan er en rigsdaler billigere. I købstaden, hvor der er tre gudstjenester, må begravelser aldrig ske på helligdage, men nok på landet. Alle døde skal registreres i præstens bog, dvs. de kirkebøger, som er påbudt i hvert sogn siden 1646. For det honnorte borgerskab bliver det i løbet af 1700-årene skik og brug at ligtalen finder sted i selve kirken - dvs. den personlige tale over liget. Først derefter går man ud på kirkegården eller som her, hvor man bliver i kirken og hører ligtalen, hvorefter begravelsen finder sted i en af de arvelige gravkældre.

Kammerrådinde enkefru Jørgensens lig står 7 dage i hjemmet på Axeltorv, mens borgmester Milans enke salig Fredericia Weslings kiste står hele 13 dage i hjemmet i Stengade 22. Det bemærkes at der skal kongelig bevilling til

Over og mellem kisterne i de forskellige gravkældre lå rester af flettede tæpper af lindebast.

I den lille kiste hviler det salige barn Johannes Christian Weise død 5 mdr. gammel i 1776 og nedeunder står kisten med den Elskværdige Madame Drude Reusch, der døde 33 år gammel 3 uger og 6 dage i 1763.

hendes lidt »usædvanlige begravelsestidspunkt«, onsdag den 23. maj mellem 4 og 5 slet. Også borgmesteren selv bliver begravet på dette tidspunkt. Byfogeden fra De Vestindiske Øer Christian Hoff begravnes tilsyneladende samme dag han dør, nemlig den 8.10. 1773, men tidspunktet nævnes ikke, og der har jo heller ikke været nogen pårørende i nærheden. Johan Georg Hansen (fransk konsul), der dør 26.6. 1760, begravnes kl. 5 slet; også han med kongens tilladelse. Som det fremgår af 1682-forordningen skal begravelserne nemlig være færdige kl. 4 om eftermiddagen.

Som ligkisterne så ud

Godt 200 kister står i gravkældrene under Sankt Olais gulv. Størstedelen af begravelserne er fra sidste halvdel af 1700-årene. Mange kister viste sig ved undersøgelsen at være i nogenlunde stand, men alle var helt dækket af nedfalden jord og affald, især mange barnekister var helt

Eksempel på en beslået og pyntet kiste af eg med en inderkiste af fyr. Bemærk inderkistens gode bevaringstilstand. Trods dateringen 1703, ser den ud som var den lavet i går.

som beskyttende dække for snavs og nedfallende sten m.m. En engelsk kiste havde eget futteral af en slags olieskind.

Selvom vores undersøgelser langt fra omfatter alle 200 kister i kirken, har vi kunnet konstatere at skikken at opbevare sin egen ligkiste som et møbel, må have hørt til på landet, i hvert fald finder vi den ikke her i byen. Det bedste borgerskab i Øresundtoldens by havde det ligesom med tidens dragtmode: Man skulle være med på det mest moderne og ingen

splittet ad og ligene lå uden kister. Flere steder var kistepladerne fjernet og al kistepynt revet af. Gravkældrenes særlige mikroklima havde til gengæld sikret inventaret mod alvorlig nedbrydning. Kanaler i de mørke og kølige kældre, som var forbundet til hinanden, førte ud til det fri i kirkens vægge og gav god ventilation og meget lav luftfugtighed.

Godt 40 kister samt yderligere en snes i Oxes Kapel (en undersøgelse udført af Helsingør Bymuseum i 1992) er undersøgt, i alt 60 begravelser med både børn og voksne. Langt de fleste begravelser bestod af en yderkiste af eg og en inderkiste af fyr, endelig var der mange som kun bestod af en egekiste. Atter andre var af fyr uden inderkiste, mens enkelte var af fyr både som yder- og inderkiste. Mange yderkister var beklædt med sort baj, ruskind eller læder. I flere af gravkældrene var der endnu bevaret flettede tæpper af bast (muligvis lind)

dansk købstad fik så hurtigt som Helsingør nyt fra den store verden. Man lagde simpelthen ikke »farmor« eller noget andet kært og elsket familiemedlem ned i en gammeldags kiste, for det handlede om familiens position udad til og det handlede om, at vise den man holdt af en sidste gestus. Men selvfølgelig var der undtagelser, som da den gamle kirkeværge Jens Svendsen Beck blev begravet i en meget gammel kiste.

Forordninger om hvordan en ligkiste måtte se ud havde i midten af 1700-årene manet de efterlevende »ved Liigs Begiængelser og Jordfærd« til sparsomhed og Gavnildhed imod Fattige og Nødlidende; hellere det end ved »skammelig Ødselhed og Overdaadighed, at søge sig et berømmeligt Eftermæle«. Således må kun Geheimeråder, grever, friherrer, ridder og Ober-charger lade deres kister overtrække med fløjl og pynte med messingplader og

anden zirlighed. Men ikke bruge billeder af sølv eller lade nogen plader eller noget andet forsølv. Næste rangklasse er den gruppe borgere som får deres gravsted i Sankt Olai. Det er de »andre i rangen«, Adelen og Adelig Privilegerede, (der var mange nyadlede personer i 1700-årene, også i Helsingør) borgmester og råd som har murede begravelsessteder, der må lade deres kister overtrække med baj, klæde eller læder og bruge jernbeslag, dog uden fortinning, forsølvning eller forgyldning, eller noget inden i at drage. Oven på kisten [må der anbringes] en plade af messing, med 4 mådelige hjørnebånd og messing søm, uden fryndser eller deslige; skulle man formaste sig til andet kostede det 300 rdl. Alle andre må ikke overtrække deres ligkister og heller ikke bruge andet end jernbeslag. Oven på kisten kunne ligge en jern- eller blikplade med årstallet og den dødes navn.

Ingen må bruge ligkister af eg, kun dem der har murede grave. Bøden for det er 50 rdl. Ingen må have to ligkister uden den døde har været »i rangen« eller af adel, eller i geistlige eller verdslig øvrigheds Stand. Hermed er der sat klare linier for, hvad Helsingørs borgere må og ikke må. Da vi godt kan gå ud fra at alle der blev begravet i kirkens murede begravelser var »i rangen«, har vi også kunnet konstatere, at borgerne så nogenlunde har holdt sig til disse regler. Dog har mange kisteplader og pynt fra 1700-årene oprindelig været forsølvet, uden at det på nogen måde kan sammenlignes med al den forsølvning som er brugt på 1600-årenes kistepynt. Bestilling af en fin og moderne kiste har givet arbejde til mange

Kistepynt af bly med forsølvning. I midten den opstandne Kristus med strålekrans, sejrsvane og de romerske soldater der forfærdet viger tilbage.

håndværkere. Snedkeren tog sig af kisten, remsnideren ordnede kistens bæretov, og gørtleren eller kandestøberen - og nogle gange guldsmeden - støbte kistepynt, kisteplade og indgraverede teksten.

Alle kister i Sankt Olai bortset fra de to engelske tilhører den tyske snedkertradition. Kun i ét tilfælde har vi fundet en gravlæggelse, hvor inderkisten var af bly. Det er den franske consul (i Bordeaux) Hansen de Liliendahl, som døde på sit gods i Preignac i 1779 og som først godt en måned senere blev sat ned i slægtens gravkælder i Sankt Olais kor (kælder 1a). Til yderkiste har familien brugt en tilsyneladende ældre kiste, måske har det været svært at tilpasse den franske blykiste, og samtidig følge tidens mode i Danmark.

Kistepynten

Overalt i kirken under gulvplankerne fra 1840 lå der skeletrester, kistepynt, jernhanke, putti, basunengle, akantusranker, dødningehoveder, timeglas, den korsfæstede og den opstandne Kristus, støbt i bly, tin og messingblik. Løse afrevne stykker kistepynt fra helsingoranernes engang så smukt udstyrede kister i jordfæstegravene. Heldigvis var mange kister i de mu-

Borgmesterenkens kiste fra 1794

Et godt eksempel på, hvor mange håndværkere der arbejdede på en god kiste, er enken efter borgmester Milan, Fridericia Weslings ligkiste. Regningen lød på »For forfærdiget en Ligkiste Plade af Tin tillige med forsølvede Serrater og udgraveret for 30 Rdl. af kandestøber J. Scherfberg til sin dobbelte Ligkiste«. Regningen fra snedkermester Daniel Nicolai Berbaum (borgerskab i 1790), der har »forfærdiget ein dovel eige lihkiste plancher som liem og arbeids lohn« er på 45 rdl., og folkene får 1 rdl. i drikkepenge. Herefter skal kisten beklædes: »beklædt og belagt med falbelaer med tillagte hangerer, søm og arbeidsløn udført af sadelmager Søren Beck« (borgerskab i 1775).

Desværre var det ikke muligt at fotografere kistepladen der lå på sin plads på kisten i det meget trange kælderrum, men det kunne konstateres at egekisten var beklædt med sort klæde og havde kistepynt i hjørnerne.

rede krypter og kældre stadig intakte med deres oprindelige pynt. De få, der var tid til at rengøre, blev for en kort stund overordentlig smukke, for dog hurtigt at støve til på grund af den fremadskridende reovering, funderingen og støbning af et nyt gulv. Kisterne i de murede kældre og krypter har overalt været udsat for tyveri af alt tilgængeligt messingblik, kobber og bly i det sidste århundrede. Derimod har mange kisteplader, som lå på de underste kister, ikke været berørt af tyveri. Samtidig var det også de kister, som var sværest tilgængelige for vores undersøgelse, og enkelte har det derfor været helt umuligt at aflæse og opmåle.

En blomsterkrans af metal ligger ovenpå borgmester Milans datter Anne Marie Milans kiste fra 1757.

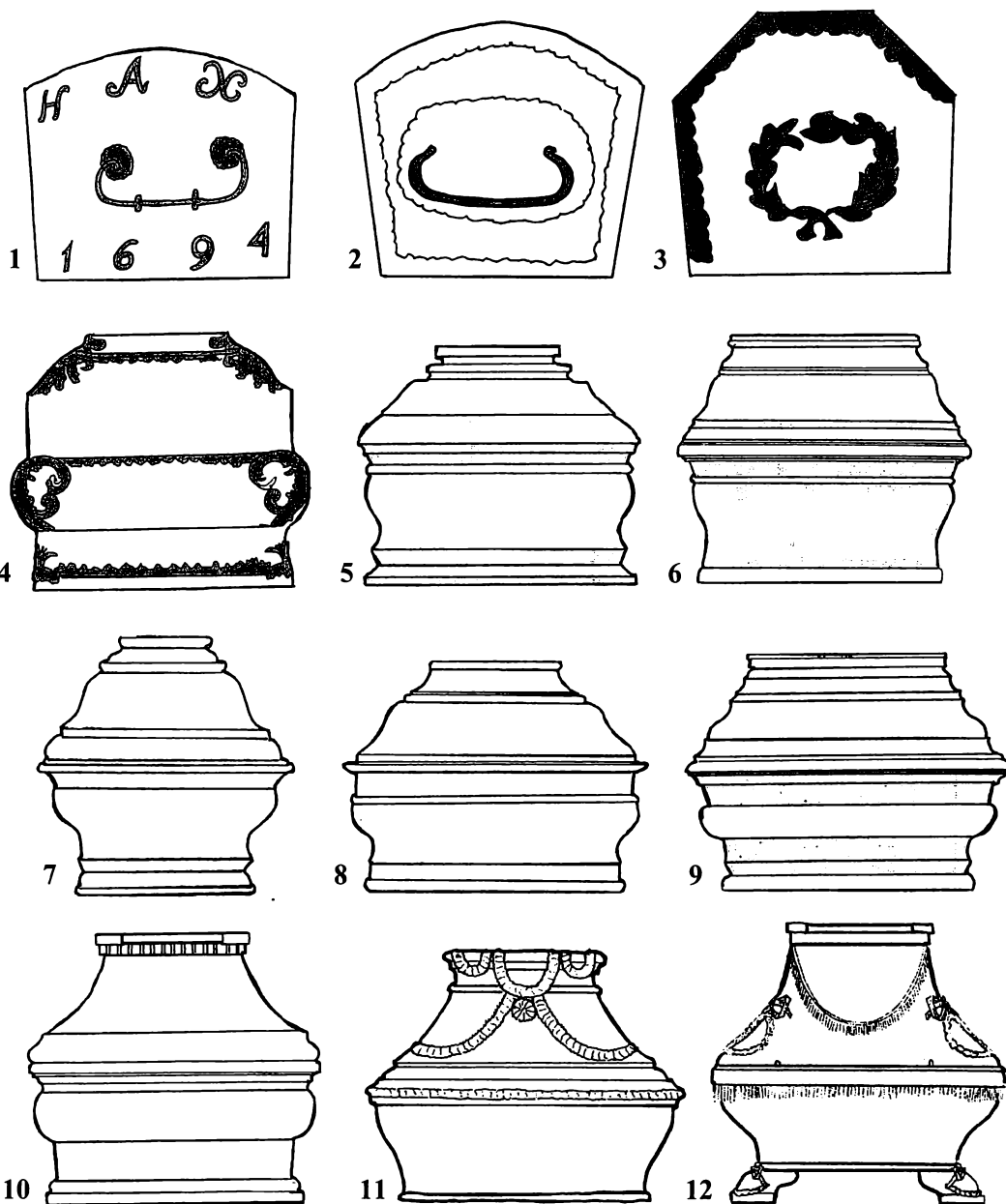
Kandestøberne arbejdede i tin og bly. I 1700-årene fremstillede de foruden de traditionelle kandestøberier også kisteplader. Langt den mest almindelige kisteplade var den store ovale, ofte hvælvede plade. I Helsingør var de håndværkere, der producerede kister eller kistepynt også aktive i ligbærerlavene. J. Scherffenberg, kandestøber i Helsingør med borgerskab fra 1768, leverede i 1769 en ligkisteplade til salig Frue Jørgensen for kun 10 rdl. Krone-tin er den næstbedste kvalitet af tingods leget med 1/6 bly. Det er ofte svært at afgøre om en kisteplade består af tin, bly eller en legering af de to metaller. Kgl. Fyrværker Martin Mauls kisteplade fra 1724 har til gengæld på bagsiden et stempelmærke for »kronetin« Køben-

Barnekiste overtrukket med sort klæde udsmykket med bladformede randlister og beslag på låget, hvor også kistepladen har siddet. Årstallet 1721 ses øverst.

havn S.S.M. år 1712, hvilket fortæller at det er det københavnske kandestøberfirma Søren Sørensen Muus jun., hvis værksted lå i Hyskenstræde 42.

Til kandestøbernes arbejde hørte, ligesom gørtlernes arbejde, også indgravningen af de personlige data, de religiøse indskrifter og dødedigtene samt diverse indgraverede ornamenter af grangrene, bladværk eller dødningehoveder i meget vekslende udførelse. Mest almindeligt er indskrifter med skriveskrift og kursivskrift og navnene skrevet med forstørret skrift.

Det var ikke kun gørtlere og kandestøbere der udfærdigede kistepynt. Da borgmester-sønnen Tevis Wilde døde i en alder af 25 uger og 1 dag (1765) fik man guldsmeden Anders Lindberg til at lave kistepladen af tin. Den ovale kisteplade har antagelig oprindeligt haft pynt omkring, men pladen blev fundet løs. På bagsiden kan man læse, at »And. Lindberg hafver gjort dett beslag«. Guldsmeden Anders Lindberg, der fik borgerskab i Helsingør 1753, havde sit værksted i Sct. Annagade indtil sin død i 1791, hvor hans enke fortsatte professionen. Fra Anders Lindbergs værksted kendes mange fine sølvarbejder; bl.a. er kirkens disk af sølv med forgyldning et arbejde af Lindberg fra 1773. Til udsmykning af en smuk kiste kan også andre metalarbejdere have arbejdet, f.eks. smede og sværdfejer. De har især været nødvendige til 1600-årenes lågkisters svære jernhanke, jernpynt f.eks. bogstaver og årstal, men også til de store jernkors i første halvdel af 1700-årene. De ældste kister i kirken, som er fra 1600-årenes slutning, har været tæt dækkede med kistepynt af messingblik eller bly/zink. Midterfigurene på lågene har været den korsfæstede Kristus omgivet af senbarokkens buttede engle, putti og bladranker. Sider og gavle har haft rig udsmykning af randlister udformet som liljetræornamenter i gyldent blik.

Kisternes kronologi

1) Hans Andreas Nordborg (?-1694). 2) Anna Catrine Compostella (?-1701). 3) Francois Jacobsen (1700-1703).
 4) Jens Svendsen Bech (1671-1731). 5) Dorothea Pedersdatter (1689-1756). 6) Sophie Amalia Lassen (1737-1759).
 7) Pauline Dahl (1769-1769). 8) Vincentz Otte Bartholin (1699-1781). 9) Hannibal Sehested (1780-1785). 10) Peter Sehested (1755-1790). 11) Anne Cathrine-Liliendahl (1737-1800). 12) Lene Broch (1722-1797). (Tegn. T. Bill-Jessen og L. Hvass)

1600-årenes lågkiste

Den ældste undersøgte kiste er nedsat i 1694. Den har en trapezformet yderkiste med indadskrånende sider og svagt hvælvet låg. Kisten har 2 bærehanke af jern ved gavlenderne og tre på hver langsider. Inderkisten er affyr med tresidet låg og er helt velbevaret i modsætning til yderkisten (kiste 1-3).

Begyndelsen af 1700-årenes tresidede ligkiste

En del af de undersøgte kister er nedsat i 1700-årenes begyndelse. Kisterne har indadskrånende sider og tresidet låg (kiste 4-6).

»Den læderbetrukne rejsekuffert til det hinsides«

I de næste årtier af 1700-årene ændres kisternes udseende helt, og man fremstiller de egentlige ligkister med bæretov, og langt mindre pynt. Alle kister har barokke profileringer, karnisprofiler ofte med sortstofferede lister i de første årtier af 1700-årene. Indtil 1750'erne er de fleste kister lave profilerede, senere høje profilerede, (måske) en følge af stiludviklingen fra sen barok til renaissance svarende til samme stiludvikling i kunsthåndværket f.eks. sølvtøjet. Kisterne i tiden fra 1710-1780 er påfaldende ens og udviser et godt og meget ensartet snedkerhåndværk i 2 -3 generationer (kiste 7-9).

Empirekisten

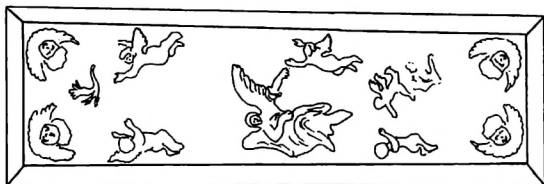
Efter 1780'erne ændres kisternes facon stærkt og med få undtagelser bruges kister med konkave overdele. En stil som i de følgende årtier ændres til cylindriske underdele. Ingen af den sidste slags kister findes i kirken, hvor alle begravelser ophører i 1804. En af kirkens yngste og fornemste begravelse er en empirekiste i Neuhaus' gravkælder i koret umiddelbart foran alteret. Som den eneste har Lene Broch, gift med købmand og kirkeværgen Neuhaus, en kiste med 4 fødder på. Den store skriftrulleformede kisteplade har en tæt skrevet skriveskrift. På hjør-

nerne sidder laurbærkransen ophængt i sløjfer af tin, og låget har store engle og små puttiengle af bly. Guirlander i sort/brunt takket ruskindsfrynser dekorerer kistens sider og gavle (kiste 10-12).

De engelske kister

To kister adskiller sig helt fra de her omtalte. Det er to kister, der tilhører den engelske slægt Belfour, ejerne af byens geneverfabrik på Møllebakken. Ann Belfours trapezformede kiste (herover) er sortbejset fyrretræ med tresidet gavlende øverst og et helt fladt låg. 6 bæreremmer omviklet med sort klæde er anbragt i hver side. Kisten er dækket af sort baj eller flannel og pyntet langs alle kanter med store messingsøm. Inderkisten er ligeledes af fyrretræ, tætsluttende til yderkisten og uden låg. Kisten må være fremstillet af de engelske håndværkere, der har virket i Helsingør. De har som deres hjemlands bedemandsfirmaer (undertakers) udstyret barnebarnet af Ann Belfour, den 3-årige John Daniel Rainals kiste med laksegl langs bunden på alle sider (herunder t.v.). Lille John Daniel havde en kiste af samme form som sin bedstemors kiste. Kisterne er fra 1793 og 1804. Der hører en sortmalet og laurbærkranset kisteplade til yderkisternes låg, som den herunder t.h. viste.

Auditør og byfoged Christian Hoff, St. Thomas, blev i 1773 begravet i en fyrretræskiste midt for kortrappen. Kisten (herover) var af fyr med talrige bevarede engle (modeller helt svarende til pynten på andre kister såvel i Olai som i Sct. Mariæ kirke). Meget af kistepynten er tilsyneladende overtrukket med en legering af zink, idet det stadig har bevaret sin skinnende og blanke overflade, der ligner en forsølvning. Tin-zinklegeringer er blødere end zink, men hårdere end tin, og visse legeringer af de to metaller anvendes på grund af deres strækbarhed til uægte bladsølv eller slagsølv, som også kaldes for »Tutenage«.

Oxes kapel med de tre gravkældre

I 1992 undersøgtes og renoveredes kisterne i de tre kældre under Oxes kapel. Her står også kirkens fornemst udstyrede kister. I alle kældre er der kister med messingblik og kistepynt af bly, som må være købt hos gørtlerfirmaet Michel og Nicolai Schrøder, Skindergade i København. Det gælder den ældste kistepynt som hører til kister fra slutningen af 1600-årene og de første årtier af 1700-årene. Firmaet Schrøder havde sit virke i perioden 1695-1720, med hovedbeskæftigelse i udsmykning af pragtkister, som værkstedet leverede i den senbarokke regencestil. Arkivalsk kan deres virke føres frem til 1723. Firmaet solgte til hele landet, og beslag som dem fra Sankt Olai, samt fra kister i Sct. Mariæ kirke kendes også i både københavnske, sjællandske og jyske kirker.

I Magistratens gravkælder står 18 kister. Her har nogle af byens borgmestre og enkelte af magistratens embedsmænd og deres familier gjort sig fortjent til at blive begravet. Kirkens største

Kistepynt af bly fra gørtlerfirmaet Michel og Nicolai Schrøder i København.

Ezekiel Levin von Ærentskiolds kiste fra 1744. Den udvendige egekiste er helt overtrukket med sort ruskind. Begravelsen er nedsat i Oxes kapel i Arentzens gravkælder. Kisten har alle hjørner og kanter beklædt med kobber og messing beslag. På lågets sider ses våbenskjolde med rustning og trofæer og faner. Kisten har bevaret meget af sin oprindelige pynt, et overordentlig fornemt gørtlerarbejde, sandsynligvis fra et københavnsk firma.

kiste er en overordentlig stor egekiste uden inderkiste, der kan have tilhørt borgmester Caspar Hansen, død 1726. Med sin længde på 237 cm og en bredde på 117-102 cm øverst, indeholder den liget af en efter tidens målestok meget stor mand. Kisten har sortstafferede kantlister og akantusformede kantbånd af messingblik. Den opstandne kristusfigur har sin sejrsfane, og under figuren akantusbeslag i forsvævet bly.

Kister i koret

I koret foran alteret i slægtens Rosenheims familiegravsted (kælder 3) har kisterne desværre været ude for en særlig hård behandling, formentlig i forbindelse med omlægning af gulvet i 1840'erne. Kisternes tætdækkende dekorationer af messing og kobber har repræsenteret en stor værdi, og den sikkert ofte åbne kælder har med sine let tilgængelige kister været for stor en fristelse.

Anna Cathrine Compostella, der døde i 1701, var enke efter den velædle og velbyrdige Jens Rosenheim, kgl. majestæts etats-, justits- og

Gravrøvere har været på spil. Kisten er ribbet for alle værdier, ud- som indvendigt og i stedet holdt sammen af vidjebånd. En rest af klædningen kan stadig ses.

kancelliråd samt »Ober Krigs Commissaire som udi samme hans kongl. Mayts. Tieneste døde i Dublin i Irland Aar 1690«. Hendes kiste er betrukket med kraftigt mørkt læder. Der er også her tydelige spor efter nu afrevet kistepynt. En del messingpynt er stadig tilbage på kistens ene side. Man kan stadig ane årstallet 1701 på kistens låg.

Store ovale kisteplader

Fra 1740'erne og til 1804 er den store, aflangt ovale, hvælvede kisteplade, støbt af tin eller bly, den mest almindelige. Disse kisteplader har almindeligvis været omgivet af en randliste eller en fane. I mange tilfælde er den omgivne blystøbte pynt ødelagt eller fjernet, og ved flere kister er kun sporene efter pladen tilbage. Den almindeligste udgave af den store ovale kisteplade er omgivet af en strålekrans eller gennembrudt bladværk. Den indgraverede tekstning er oftest skriveskrift eller versalskrift med navne skrevet med forstørret skrift, og nogle plader har tillige indgraveret plantemotiver eller symboler. F.eks. har Sophie Gyldens kiste fra 1762 en plade med et groft stilliseret dødningshoved og korslagte ben på hver side. Den yngste af de ovale plader er fra 1800 med en tekst, der i al sin enkelthed oplyser de personlige data, fødeår og dødsår. Et lille dødningshoved over korslagte ben adskiller teksten med familiens valgsprog. »Ainsi Seron nous Tous« (Således bliver vi alle) er »valgsproget« for de franske konsuler Hansen de Liliendahl. Samme indskrift som kan læses udvendig på kirkens gavlkældervindue.

Støbte strålekranse til ovale kisteplader

To typer blyindfattede strålekranse må være fremstillet i samme gørtlerværksted eller kandestøberværksted, idet de er ganske ens. Selve kistepladen er oval (39 x 23cm) med indskrift omgivet af den blyindfattede strålekrans med skyer, hvori der er englehoveder, putti - en der

Gabriel Ferdinand Milans kisteplade fra 1777 med støbt strålekrans. Den langstrakte, ovale og hvælvede kisteplade er typisk for perioden. Øverst ses Victoria, sejrs-gudinden og nederst Kronos, tiden med timeglas.

denne pynt bevaret. Kisteplader af disse typer kendes også fra bla. Sct. Mariæ kirke.

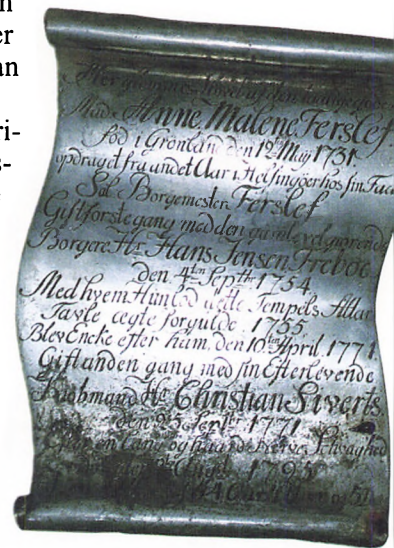
Kisteplader med udsmykket fane

Der findes kisteplader hvor det er svært at afgøre om plade og fanepynt er støbt i et eller af to forskellige metaller. Købmand Fredboes kisteplade fra 1771 har f.eks. en af kandestøberen forarbejdet stærkt hvælvet og forneden indsnævret oval plade af tin med en rig pynt af engle, putti, kors og anker samt bladranker mellem hinanden i bly. Oven over kistepladen ses Kristi opstandelse omgivet af en prægtig solgissel. Han har sejrsfanen i højre hånd. På hver side ses de rædselslagne romerske soldater og hyrden der hviler. Under kistepladen ses motivet ved graven, hvor Kristus med glorie peger på det fjernede kistelåg som mændene står med omgivet af de grædende kvinder. Under dette beslag sidder et timeglas og i det ene hjørne er en engel bevaret.

Den skriftrulleformede kisteplade

Den ældst fundne skriftrulleformede kisteplade af tin er fra 1760. Den tilhører den franske konsul Johan Georg Hansens kiste.

Skriftrullen er en karakteristisk form knyttet til oplysningstiden, som især de franske konsulere Hansen de Liliendahl var eksponenter for i byen. Til trods for sin enkle udformning har skriftruller også været dekoreret med engle.

blæser sæbebobler og en der holder et dødningshoved. Forneden ligger Tiden (Kronos) med timeglas og foroven sidder Sejren (Victoria) med palme og krans.

En anden type blyindfattet strålekrans består af en krans med en smal skybræmme med kerubhoveder. Forneden ses et vinget timeglas med et dødningshoved, og ovenover mellem figurer, der træder på jordkloder, fremholdes medaljoner med dødssymbol, dødningshoved og urne. Foroven ses korslammet i stråleglorie mellem fakkelt bærende genier. To kister har

Begyndelsen til de nyklassicistiske gravminder

I gravkælderen foran koret ligger »støvet af den taalige gode kone Mad. Anne Malene Ferslef« borgmesterdatteren der blev født på Grønland. Hendes kiste har barokke profileringer, men næsten klassicistisk kistepynt. Den skriftrulleformede kisteplade af tin har en smuk skrift og midt på kistelåget sidder en ca. 20 cm høj dødens engel (herover) af forsølvet zink eller tin, sørgende med hånden under hovedet, iklædt løsthængende gevanter, knæbukser, med strømper der løber ud i et med de højhælede sko. I venstre hånd holder englen en le og for-

an ligger et dødningshoved over korslagte ben. Små rosetter af træ sidder på kistelågets hjørner, og en stor mængde rundlister er omviklet med sorte bånd.

Kistelægning i 1700-årene

De døde blev begravet på ryggen med hovedet liggende i vest og ansigtet vendt mod øst. Enkelte undtagelser findes i kirkens østlige ende i gravkældrene 1a og 11, hvor hovedet vender mod øst. I ét sikkert tilfælde er liget placeret på siden. Det er en spinkel kvinde begravet i Oxes kapel i Magistratens gravkælder. Den døde (herunder) ligger helt indhyllet i ligklæde på et lag blomster. Et spejlmonogram og kistepynten samt blomsterne i bunden af kisten viser, at begravelsen er fra 1700-årenes første halvdel. En jordfæstegrav tilhørende kontrollør Nahum Nielsen i kirkens hovedskib fra 1695 ligger i kisten på et tæt dække af blomsterstængler. Han har hovedet vendt mod venstre side. Nogen forklaring på disse ganske få afvigende eksempler har vi ikke. Da begravelserne har fundet sted i første halvdel af 1700-årene

er der grund til at tro at det kan dreje sig om skikke fra »gamle dage«. Måske er der forklaring at hente i en episode fra 1600-årene, hvor Maren Anders Bysvends efter råd havde lagt sin døde søster på siden i kisten, for at »de skulle dermed ophøre at dø« (det var et pestår). Sagen kom for retten, og borgmester og råd samt sognepræsten Peder Lange, som samme dag præsiderede på rådstuen, bestemte, at liget skulle graves op og lægges »ret udi kisten, som et kristent menneske ordentlig lægges og bør lægge«.

Langt de fleste lig har øjnene og munden lukket. Alle har hovedet dækket af en ansigtsduget enten af stof, papir eller foldet som et mund- eller halsklæde.

Samlede og foldede hænder

Mens hænderne samlet til bøn hører renæssancen til synes skikken at folde hænderne at begynde i senbarokken, i hvert fald når man betragter kvinderne på epitafierne i kirken og andre kirker. I kvindebegrovelserne ser vi skikken i den pietistiske tid. Pietismens storhedstid var under Frederik IV og den ophørte i Danmark med Christian VI's død 1746, hvorefter den udsvævende kronprins Frederik V kom på tronen. Men dagligdags skikke, og ikke mindst dødeskikke, ophørte ikke som ved et trylleslag. Tilsyneladende er de foldede hænder - især blandt kvindegravene - et udtryk for en pietistisk og inderlighedens tankegang, som først rigtigt ophører omkring 1770 blandt Helsingørs borgere. Lowise Giese, som døde i 1769, var en gammel frøken af bedste familie. Hun lå med foldede hænder i kisten, og hendes kisteplade forkyndte for de efterlevende, at »*det udødelige af denne døde, var en dyrebar Guds gave, forsøgte Gud Hendes Troe ved at paa-lægge til sidst en svar Sygdom. Saa udviiste hun og sin Troe, som ved Lydighed i Levnet, Saa ved Tolmodighed i Lidelser, Hendes Sygdoms Smærte var større, hendes bedrøvelse efter Gud større, Den første til Døden den sidste til Livet, Ikun var hun tolmodig ved denne glad*«. Til sidst er der et gravrim på kistepladen.

Kirkeværgen Jens Svendsen Bech og borgmester Hansen, begge døde under pietismen, har deres hænder løst lagt foran underlivet. De to var meget høje mænd efter tidens målestok, og borgmester Hansen var tilligemed meget tyk, så hænderne har man næppe kunnet placere foldede, især ikke da han også havde meget korte arme i forhold til kroppens størrelse. Tilsyneladende er det heller ikke altid, at man har foldet hænderne på mændene, men derimod altid på kvinderne. De efterladte må i alle tilfælde have foldet den dodes hænder straks efter dødens indtræden. Fra 1770'erne, hvor skikken ophører, har mange af ligene handsker på og hænderne ligger som oftest ned langs siden eller løst på underlivet.

Et af kirkens epitafier er opsat af kgl. amtsforvalter og fiskemester Hans Rostgaard som døde 1684 på sit gods Krogerup. Han ses på epitafiets storfelt med et lille over- og fipskæg og stor, brun allongeparyk og er iført sort, kniplingsbesat dragt med hvide underærmer og hvid halsklud med sort sløjfe. Kvinden nærmest Rostgaard, er hans første kone, der døde 1668, 30 år og 6 mdr gammel. Hun har hænderne samlet til bøn, mens kvinden til højre er hans anden hustru, som han gifter sig med i 1670, men som dør blot to år efter, 35 1/2 år gammel. Hun har hænderne foldet foran underlivet. Med ganske få års mellemrum ser vi måske her den ny tids tradition vinde indpas (se side 65).

Fyrværker Martin Maull død 1724

Helt for sig selv er fyrværker Martin Maulls kistelægning. Han døde kun 24 år gammel, og modsat de fleste med hans bestalling, der ofte blot var gemene artillerister, så var han af ædel

byrd, men formodentlig har han også været artillerist på Kronborg. Forældrene var generalmajor og oberst over det kgl. Artilleri i Danmark Martin Maull (sønnen fik samme navn) samt højædle og velbårne Charlotta Hedewig Arentzen datter af den kongelige proviantforvalter på Kronborg. Martins kisteplade af bly fortæller os måske om den dramatiske begivenhed der har kostet den unge fyrværker livet. Vi kan læse på kistepladen at han fra barndommen valgte dydens vej. En del er desværre ikke til at tyde, men han når »*enden af hans liws vei, da hand den 13. november 1724 overlew ... sin udødelige siæl i hans hcænder og at hans sjæl går til et langt lykkeligere liv end dette*«. Og så fortæller verset tilsidst om at »*I werden war hans kald at fyre ild og lue*«. Den unge fyrværker har, som det ses af fotografiet herunder, et smalt bind for øjnene og hul i hovedet. Vi kan forestille os at han under udførelse af sit farlige job, der ofte også idag koster dets udøvere livet, er ramt af en eksplosion. Der er altså ingen grund til at tro at der ligger nogen

speciel symbolik i at han som fyrværker har bind for øjnene for evt. at skulle beskytte disse. Snarere er forklaringen at fyrværkeriet er sprunget i luften for ham og Martin er røget med, derfor hullet i hovedet og måske nogle ødelagt øjne, der ikke har været særlig præsentable ved kistelægningen. Den unge fyrværker fandt sit sidste hvilested i Jacob Arentzens gravkælder under Oxes kapel.

Tørrede og kunstige blomster i kisterne

I langt de fleste kister er der lagt et lag høvlspåner i bunden af kisten. Alle de kister hvor der forekommer laur-

bærblade er kister som stammer fra første halvdel af 1700-årene ligesom de kister, hvor liget ligger med foldede hænder. Flere spædbørns-kister har overordentlig mange blomster som underlag, men mange har også blomster i hovedpuderne. Den engelske Ann Belfour, død 1793, har kistebunden dækket af klid, og små buketter ligger, som i Hans Andreas Nordborgs kiste fra 1694, overalt på liget. En mandskiste fra anden halvdel af 1700-årene har blomster i bunden af kisten, og liget ligger på høvlspåner, også hovedpude og madras består af høvlspåner. En spædbarnskiste fra omkring 1770 har hovedpude med blomsterfyld af humle, rosmarin og papir.

I 1700-årene dyrkede man ikke alene den

hjemlige humle på land og i by, men flere forskellige humlesorter blev importeret fra Tyskland, hertil blandt andet en meget yndet sort fra Braunschweig.

Til rokokoudstyret i 1770-80'erne hører også små silke- og voksblomster anbragt dekorativt sammen med rosmariner. Nogle af disse blomster kan være italienske, eksempelvis hos den 9 årige Cicilia Maria Dahl og den ene af de franske konsuler (begge døde i 1770'erne), samt spædbørn hos familien Dahl. Blomsterne er overordentlig fint udført og må, ligesom de tørrede blomster, have hørt til et fast gravudstyr eks. til købs og fabrikation hos bedemanden og måske bedekonen.

Der findes flere hovedpuder med indhold af høvlspåner, blår, blomster samt papir. Papiret, der i 1700-årene har haft en vis værdi, er sandsynligvis de afskårne kanter fra en bogbinders »skæremaskiner«. Et af børnene fra borgmester og byfoged Möinichens gravkælder havde et stykke »bøttepapir« lagd over ansigtet. Vandmærket viste, at det var lavet under Christian VI dvs. 1730-46, men ingen mærker viste fra hvilken papirfabrik.

*Herover: Ansigtsdug med udhuggede kanter.
T.v.: Der fandtes flere hovedpuder med indhold af papirstrimler; måske rester fra en bogbinders værksted.*

Den nye tids personlige gaver i kisterne

I en af de franske konsulers begravelse fra 1770'erne ligger Voltaires tragedie *Ødipus* (*Oedipe*; se foto t.h.) som afdødes personlige ejendom, omhyggeligt placeret under den døde. Var det afdødes yndlingsbog og var det hans eget ønske at få netop et værk af Voltaires med sig i saligheden, et kraftigt symbol på oplysningstiden og i stærk modsætning til pietismen. Troede den franske konsul overhovedet på saligheden? Lå bogen så godt gemt under afdøde, så præsten ikke kunne få øje på den?

Generalkrigskommissær Peter Sehested død 1790 havde ved sin skulder ovenfor viste lille bog, samt et etui antagelig til briller åbenlyst liggende fremme. Peter Sehested lå med ansigtet vendt mod syd, hvilket er lidt usædvanligt. Bogen kunne tænkes at indeholde digte el. lign. Den må have haft en vis betydning for den kun 35-årige generalkrigskommissær. Samtidig har de efterlevende ikke næret bekymring for præstens eventuelle mening om dens indhold.

Maria Elisabeth Hansen datter af den franske konsul Jean Georg Hansen død 3.7 1792 ligger i sin moderne udstyrede kiste med skrift-

rulleformet kisteplade. Under hendes hovedpude lå i høvlspånerne nedenfor viste lille æske af kraftigt pap lukket med en lille krog af tin/ bly. Æsken indeholdt hendes forlorne tænder. Ganske givet noget den lille (150 cm høje) tykke, gråhårede 67 årige kvinde af byens fornemste familie har været meget stolt af. Af egne tænder var kun en enkelt tandstump tilbage i munden. Hun har vel selv ønsket at blive lagt i graven med tænder, men ved sygdom og dødens indtræden har hun ikke haft dem i, og ingen af de efterladte har formået at placere dem.

Det er ikke muligt at sige hvor mange af de undersøgte begravelser, der har haft personlige gaver med i kisten, idet det først var ved den sidste del af undersøgelsens forløb at så indgående undersøgelser af kisterne blev gjort, hvor også lejet under den døde blev undersøgt. Men det at lægge personlige gaver i kisterne i slutningen af 1700-årene og begyndelsen af 1800-årene har været brugt andre steder i Danmark.

Benkister og gamle begravelser i kirken

I flere gravkældre findes der benkister. Den ældste benkiste, som blev fundet var i slægten Rosenvinges gravkælder. Kisten lå godt gemt under jorden med ødelagt låg og murbrokker. Til opsamling af tidligere begravelser har man brugt en oprindelig inderkiste af fyrretræ. Kisten er 151 cm lang og 45 cm høj med hvælvet låg, en almindelig lågkiste fra 1600-årene. En tekst, hvoraf en del manglede, lød. »Her udi er i graven lagt nogle døde been anno 168.. ..« Der fandtes i kisten lemmeknogler liggende nederst, og øverst i kisten mod vest lå kranierne af 9 personer tæt sammen (se fotografiet herover). Med omhu har man indsamlet forfædres ben. Silkehovedtøj og hovedpuder er nævnt (se side 104).

Da købmand Daniel Neuhaus den 10. juni 1744 fæster en gravkælder i koret, der er forfalden til kirken, står der i fæstebrevet blandt betingelserne, at »hvad lieg, som nu udi graven findes bestående, deraf sin ælde maatte Være forraadnet, vil jeg og paa min bekostning lade gjøre Kiste til de for over blevne Been derudi

Den næsten ødelagte benkiste i Rosenvinges gravkælder viste, til trods for den dårlige bevaringstilstand, det tilladelige ligtøj af silke i 1600-årene, silkepude og silkehuer, siddende på de 9 kranier, der var samlet i kistens vestende. Alle lemmeknoglerne lå i kistens østende.

at samle og legge, for enten siden deraf blive bestående, eller og i jorden neden under at Graves«. De gamle ben skal altså samles og lægges i en benkiste eller graves ned i jorden. Til betingelserne i fæstebrevet hører også, at Neuhaus skal trække et rør fra denne grav gennem to andre gravkældre for luftigheds skyld. Ingen tvivl om at man gerne vil bevare sit gravsted luftigt. Efter at Neuhaus kone Lene Broch som den sidste af familien i 1797 sættes ned, mures kælderens til. En prægtig gravsten fortæller at ægteparret »har givet 500 rdl. på det at denne grav skal af kirkens midler vedligeholdes og blive til evig tid urørt«.

En benkiste i de franske konsulers gravkælder var særlig bemærkelsesværdig, rent bevaringsmæssigt, idet ligene af ialt 5 personer (2 mænd og 1 kvinde - de to nederste lig kunne ikke bestemmes) var bevaret intakte. Kisten bestod af en genanvendt 1600-tals yderkiste af

normal størrelse (195 cm lang 81cm -78cm bred) med ornamenter på siderne og gavlene, og uden låg. Inderkisten havde et låg af fyrretræ. De døde lå i den sædvanlige hvide ligkjortel og intet stof havde udhuggede kanter. Kisten må derfor være fra før rokokoen, da traditionen med det udhuggede ligtøj hører til i rokokoen.

Der har altid været pyntet i kirkerne ved forskellige ceremonier, og ved begravelser i 1600 og 1700-årene pyntes der med sand og grønt på kirkegården og i kirken. Ved undersøgelsen af »benrum« i koret blev vi opmærksomme på lyst rent strandsand omkring rummet. Noget lignende er fundet andre steder i kirkens gulv. Der står konsekvent ved kirkegårdsbegravelserne, at graven graves, tilkastes og »ophøjes«, hvilket jo sker af hensyn til kisternes senere sammenfald.

Hvor blev børnene begravet?

Tager vi den store spædbørnsdødelighed i betragtning, er det relativt få børnekister, som findes i gravkældrene. Spørgsmålet er da: Hvor begravede de fine familier deres børn, de døbte såvel som udøbte? Givetvis har den fattigere del af befolkningen vel af og til måttet ty til »kålhaven«. Spædbørnsdødeligheden har berørt de fleste familier, (det fremgår af kirkebøger, begravelsesprotokoller og en genealogi over Helsingørs embeds- og bestillingsmænd), så derfor mangler der rigtig mange børnekister i Sankt Olais gravkælder. Af borgmester Möinichens 23 børn, hvoraf de 18 døde, mangler så godt som alle, medmindre nogle er indeholdt i de få børnekister i kælder 14, det ikke har været muligt at identificere.

Alle børnebegravelserne i Dahl/Möinichens familiegravkælder er smukt udstyrede begravelser. Når nogle relativt få af de mange døde småbørn er begravet inde i kirken i stedet for på Urtegården, har der måske været særlige grunde dertil, eller var det tilfældigt hvem der bliver begravet hvor?. Det kunne være familiens økonomi på det givne tidspunkt eller måske en bevidst fremhævelse af ynglingsbarnet, der afgjorde valg af gravplads. Niels Dahls datter

Rådmand og vinhandler Nicolai Dahls lille datter døde bare 1 måned gammel. Hendes kisteplade angiver, at her hviler »den i Livet elksværdige nu salige Jomfr. Pauline Dahl som blev født i Birkerød den 8. Febr. Ao. 1769 og døde den 11 martyen«.

Cicilia Maria blev eksempelvis som den eneste pige blandt hans 6 børn begravet inde i kirken. Det kunne måske også blot være pladsmangel på gravstederne det pågældende tidspunkt. At det ind imellem har knebet med plads viser bisættelsen af borgmester Milans 7 år gamle datter, der i 1757 hensættes midlertidigt i Dahl/Möinichens gravkælder med en senere begravelse i familiens egen kælder 7. De få nyfødte/spædbørn blev også lagt i rigtige kister som eks. lille Jomfru Pauline Dahl, der bare 3 uger gammel fik en fornem kiste med beslag og en gravlæggelse med ligtøj som det hører sig til, samt blomsterkrans.

Udøbte børn i moderens kiste

Sille Marie Fensmark, Niels Dahls hustru af 1. ægteskab, blev begravet med sit dødfødte og udøbte barn som blev lagt ved hendes side. Ikke særlig omhyggeligt eller nogen speciel kærlig anbringelse, godt gemt mellem ligklædets folder - ja faktisk så godt gemt at Nationalmuseet ved deres undersøgelse i 1938 end ikke registrerede, at der var et spædbarn, men antog at den døde var gravid!

Også Anne Catrine Milan født 1747 i København dør i barselseng 1767 i forbindelse med fødslen af et dødfødt barn samme dag. Barn og moder bliver bisat i samme kiste. De to unge forældre måtte ikke få hinanden og lod sig som 18-19-årige vie mod hendes faders vilje. Anne Catrines kiste blev desværre ikke undersøgt.

Spædbørn og aborter i spånkister

Den slags æsker, som ellers med fine bemalinger bliver brugt til hatte, er fundet i 3 forskellige størrelser flere steder i kirken, men der har givetvis været brugt alle mulige forskellige størrelser. I flere landsbykirker har man fundet lignende spånæsker/kister. Ved Nationalmuseets undersøgelse i 1938 fandt man en spånæske, 40 x 25 x 15 cm. Æsken stod i gravkælderen under sakristiet. Teksten på NM's registreringskort lød: »I æsken ligger i et hvidt lærredstykke de spinkle knogler af et barn, formodentlig født i dølgsmål og ombragt, hvorefter det er blevet fundet og anbragt i æsken. På låget er med sort malet: *»herudi er nedlagt et dødt funden Barn paa denne byes Mark strax overfor Nye Kirkegaard den 1ste Oktober 1700«*.

Da man skrev teksten i 1700-årene var det ikke ualmindeligt at lægge de helt spæde børn i spånæsker. Det lille lig er sikkert korrekt nok

lagt på kirkegården uden jordpåkastelse og begravelse, og at det er kommet til jordens overflade kan med lethed skyldes hunde, grise m.m. En mulig rekonstruktion af handlingsforløbet kan så være, at det lille lig ved den lejlighed er bragt ind i kirken. På en afsats i Møinichens gravkælder stod en lignende spånæske, mål 50 x 35 cm, men uden noget indhold. Vi har ikke navn på alle borgmesterens 23 børn; nogle af dem kunne selvfølgelig være dødfødte eller døde umiddelbart efter fødslen.

I magistratens kælder under Oxes kapel stod der mellem de voksnes kister en spånæske af stor størrelse 45,5 x 31 x 21 cm indeholdende resterne af et spædbarn. Et indstempelt laksegl kunne ikke tydes.

Et gammelt mundheld siger, at hvis præsten var god, så skulle han kunne andet end sit faderfor, for hans embede måtte nødvendigvis være i takt med hans sognebørns tro. Dagligdagen og arbejdslivet blandt 1700-årenes befolkning var, for bønderne (det var de 80%), og vel også købstadens folk, omgærdet med besværgelser og remser af hedensk og katolsk oprindelse. En slags ondt værgemagi med rødder tilbage til hedensk tid, i hvert fald i første halvdel af 1700-årene. Når vi gentagne gange støder på rester af de små spånæsker, som er endnu mindre end dem til fuldbårne børn, må det være fordi de har været brugt til aborter eller for tidligt fødte. Nedgravet i koret fandt vi et

ufuldbåret barn, en abort på bare 4 måneder i resterne af en spånæske. Det kunne betyde at man har måttet fjerne et par sten i det gamle teglstensgulv og måske i et ubevogtet øjeblik lagt æsken med dens indhold ned i jorden. En anden mulighed er at det er sket med præstens vidende, mod betaling selvfølgelig. Begge muligheder forekommer sandsynlige. Et andet sted i koret fandt håndværkerne dele af en spånæske af samme størrelse. Ligeledes er der fundet rester af bund og side af en mellemstor spånæske i Johannes Petersens gravkælder i Oxes kapel.

Lille spånæske med amulet

En af de helt små spånæsker er fundet i en barnekiste af eg uden pynt fra slutningen af 1600-årene. Bunden var væk og da kisten blev flyttet, faldt lidt tøjstumper ud samt den herunder viste lille spånæske ca. 12 x 7 cm med et låg ganske som de store spånæsker, men lukket med snor, der endvidere var forseglet foroven med et rødt laksegl, forestillende hovedet af en skipperlignende mand med hageskæg og pipe. Ved nærmere undersøgelse på Antropologisk Institut konstateredes at det meget vel kan være del af en indvold, måske en navlestreng. Det lille stykke organ lå i et hvidt klæde. Lignende amuletter kendes fra andre kirker. Tilsyneladende en særlig skik som også kendes fra hof-

fet. Fra Frederik III og dronning Sophie Amalies børn opbevarede man samtlige børns navlestreng i hver sin glatte sølvdåse indpakket i papir med barnets navn indskrevet. Tilsyneladende ophørte skikken ved udgangen af 1690'erne. I hvert fald er der ingen bevarede navlestreng fra efterfølgende slægtsled i det danske kongehus. Den lille amuletæske med dens indhold fra Sankt Olai er ligeledes fra slutningen af 1600-årene.

Ceremonier for de små

Det fremgår af begravelsesprotokollen, at det ikke er altid, man ringede med klokkerne ved børnebegravelser. Familien Sehested giver deres lille søn Hannibal Sehested en begravelse med al den ceremoni, som er almindelig hos en fin familie, jfr. kistepladens tekst, og alle klokkerne, der ringer. Til gengæld bliver rådmand Dahls børn, Erik der dør godt 1 år gammel i 1761, samt hans »liden datter« (den ene af et par tvillingepiger der dør 1765), begravet uden klokkeringning. Måske skyldes det at generalkrigskommissærens familie befinder sig lidt højere i rangen end rådmandsfamilien. Når de fattiges børn blev begravet på Ny Kirkegaard, blev der hverken betalt for jorden eller for klokkeringning, men færgemand Pedersens dødfødte barn ringes der for i 1743.

Til familiens børneflokk hørte både de levende og de døde; det viser epitafier fra 1600- og 1700-årene, hvor alle døde børn afbildes i hvidt ligtøj eller andet, så det fremgår at de er døde i den pågældende alder. Det kan være et særligt hovedtøj eller sorte sløjfer på tøjet.

Blomster eller jomfrukrans

Blomsterkrans er fundet hos Pauline Dahl død 1 måned gammel i 1769, på en ikke identificeret 9-årig pige pyntet med en metalkrans af sølvblik, metalrosetter, glasflus m.m., på en 9-årig pige med opsat frisure over valk (se side 109) i familien Dahl/Möinichens gravkælder. Også på flere uidentificerede spædbørn, en ca. 5-6 årig pige med laurbær krans/krone død

1716 begravet i kælder 8. Borgmesterdatteren Anne Marie Milan død 1757 har en metalkrans ovenpå kisten (se side 78). Kransen fra 1760'erne (herover) består af tørrede blomster, stof, silke og papirblomster. Lignende krans kendes fra andre danske kirker.

Mændenes parykker

Ingen mand »i rangen« gik på gaden uden hovedtøj og meget få blev da også begravet uden sin paryk eller måske en nathue som borgmester Hansen. Den 177 cm høje færgemand, restauratør og skibsprovianteringshandler samt kirkeværge Jens Svendsen Bech der blev 60 år gammel og som døde i 1731 har gået med en lille lys allongeparyk af ægte hår, karakteristisk for den sene barok (se side 95). Den danske konsul i Bordeaux Frederik Hansen de Liliendahl der døde som 79 årig i 1779, malet af den franske maler Jean- Baptiste Perronneau, bærer også den lille allongeparyk. Han har som en gammel herre beholdt den gammeldags paryk, mens hans slægtning Liliendahl Hansen, der også døde i 1770'erne, bærer rokokoens franske pungparyk med fletningen bundet op i en

pung. Parykken har krøller ved ørerne og i nakken er håret flettet og lagt dobbelt i en 13 cm lang fletning. Parykkens hår er syet på en monteur af lærred.

Også byfoged på St. Thomas og St. Jan Wilhelm Christian Hoff fik en »gl. pung peruques« med i graven. Rådmand Niels Dahl, død i 1773, blev ved sin død som 68-årig begravet med en rokokoparyk, ligeledes hans svigerfar havde en lille paryk på. Også købmændene Fredboe og Sivertsen, der døde som 88-årig og 77-årig i henholdsvis 1771 og 1804, bærer begge rokokoparykker.

Ni parykmagere løste borgerskab i Helsingør i tiden mellem 1770-1790'erne. De har hovedsaglig fremstillet de lette rokokoparykker til Helsingør-borgerne »i rangen«. Piskeparykken var tysk og pungparykken fransk. Borgerne »i rangen« bar sædvanligvis paryk og blev begravet med denne. Byens håndværkere derimod havde deres egne lange fletninger; mens sidehåret ligesom parykkerne var rullet op i bukler.

Portrætmaler Johan Hörners maleri af Frederik Rostgaard fra 1741 viser den store samler og lærde personlighed som en gammel mand på 71 år (han døde i 1745) bærende en paryk som kirkeværgeren Jens Svendsen Bech. Rostgaard lå begravet i kelder 16 midt i skibet. Hans far Hans Rostgaard bærer på epiafiets maleri den store alongeparyk (se s.65). (Simon Lautrop fot.)

Mod 1700-årenes slutning er der imidlertid flere som ikke bærer paryk, således Peter Sehested. Han havde sit eget lokkede hår, måske fordi han i 1790 inden sin død »fejrede den franske revolution ved at kaste parykken, slippe lokkerne løs og åbne for naturligheden«.

Mellem pietisme og oplysningstid

Kistepynt og indskrifterne på kistepladerne er beretninger om dødens nærhed og borgernes ønske om ikke at blive glemt samtidig med troen på opstandelsen og det evige liv.

Det er i tidens ånd at skrive lejlighedsdigte. Dem vi finder her på kistepladerne er måske efter vor smag mere eller mindre vellykkede og ikke særlig lyriske eller poetiske. Men ikke desto mindre lød hyldestlyrikken ved enhver lejlighed. Det at hylde og berømme den døde var en del af den aristokratiske kultur og blev også kultur for folk »i rangen« i 1700-årene. Dødedigtene vrimler frem på kisteplader fra 1720-1770'erne. Tekster, der handler om dyd, ædel- og trofasthed og om troen, og endelig om ærens krone og en glædelig opstandelse. Det ændres senere mod sidste halvdel af århundredet til en ærefuld opstandelse og et himmelsk borgerskab. Teksterne bevæger sig fra pietistisk inderlighed til oplysningstidens pragmatisme.

Bemærkelsesværdigt fra 1770'erne er hyldesten til kvindernes moderlighed, hendes husholdningsdyder. Beskrivelser af en tålmodig husholderske, men også om trofaste ægtefæller, om dydige ægteskaber og om den kærlige og omhyggelige far. Gravkammeret er i 1770 blevet til et sovekammer; dog er der i 1771 stadig tekster om legemet som ormebytte. Læs blot dette Memento Mori for Hans Fredboe:

*Her hviler søt i dette Muld
Hans fredbo mæt af dage
Hans død gør mange sorig fuld
og volder mange klage
Han feidig giennem Døden gik
Den gang han skulde flytte
Da Legemet ved Graven fik*

*Til deel og orme bytte
Men Sialen vandt en bedre skal
I glædens Himmel Rige
Da den (blev) blant dennem sad
som ere Engle lige*

Pudsigt lyder det for os, når et 3 måneder gammelt spædbarn kaldes for elskværdigt, men det er jo netop ordet i dets rette betydning. Helt ud i det svulmende (eller svulstige vil vi nok sige) er teksten over den 5 år og 3 måneder gamle Hannibal Sehested:

*Pleyet ved Kierlig Haand
Kysset af Zaphirer
Oprinder den Yndige Plante, Foraarets Rose
skiønt Ormen gnaver den Roed, og dræber
Saaledes
Hanibal Sehested
et glinsende Haab, Bestandigheds Løn
for ædle Forældre
Herr general-krigs Commissaire
Peter Sehested
og Frue
Sophie Magdalene Klime
der nærmede sig Øiet og brast
i en Alder af 5 Aar og 3 Maaneder,
den 13. Februar 1785,
Men opfyldt blev Forsynets bestemmelse
ved en Umyndigs uskyldte Smiil
at gyde sit Nectar i Modgangs Skaal
og Formilde de Sorger Hvoraf han før var en
Deel nu ophøiet at være.*

Hans mor Sophie Magdalene Klime, død 1789 33 år gammel, får ud over sine data disse ord med på vejen:

*Af lykkens usle Sønner ikun miskendt
Beundret af den ligegyldige Skare
af Slægt og Venner en datter og en Skiønsom
Høiagtet elsket og tilbudet
Støvet iler til sin Opløsning
og danner snart en lykkeliger
men ey ædlere*

Det er den følsomme stil midt blandt oplysningstidens retskafne, velædle, godædle borgere. Ofte gentages det ud mod læserne. Betænk dig læser! eller momento Mori sagt på en anden måde.

Det understreges også i eftermælet når nogen er blevet rigtig gamle, f.eks. Abel Kirstine Ellekilde, enke efter Capitain Colling gift med ham i 30 år og enke i 27 år. Hun døde i 1774 »og altsaa opnaaet een alder af 90 aar«. Den gamle kone lå, som man kunne forvente det, i sin fine hvide ligkjortel, men havde trods sin høje alder endnu tænder i munden.

En enkelt forfatter til kistepladernes lejlighedsdigte har underskrevet sig som L. Hemming; ellers er de andre ukendte.

Borgernes begravelser giver et indblik i 1700-årenes hverdag, en tid hvor døden altid var nærværende, - først præget af pietismens fromhedsliv og senere oplysningstidens borgerli-

ge naturlighed. Ens for hele århundredet var borgernes sikre tro på Guds eksistens, og sjælens opstandelse til det evige liv. Herom vidner begravelserne med kistepladernes indskrifter, afdødes eftermæle, kistepynt og ikke mindst kirkens udsmykning af epitafier m.m. Vi kan nikke genkendende til meget i tiden, alligevel er meget anderledes og fremmedartet, ikke mindst et væld af love og regler som man i dag ville mene hørte til privatlivets fred.

Vi har svært ved at sætte os ind i en tid, hvor mennesker levede med daglig påmindelse om dødens nærhed, hvor ægtefæller ikke kunne regne med at blive gamle sammen og kun 10 år hørte til et ægteskabs varighed.

En tid hvor hvert tredje barn ikke nåede at blive voksen, men hvor børnene alligevel var til stede blandt de levende. I Sankt Olai har vi set nogle af dem, de afdøde borgere »i rangen«, de nyfødte og de større børn, de voksne fra 20 - 90 år. I kisterne ligger de så velbevarede som var de døde for ganske kort tid siden.

Noter og kildehenvisninger

1. (Betænkning nr.1100, 1987) ang. Kirkeordinansen 1537/39 s 39
2. Udtrykket” en læderbetrasket rejsekuffert til det hinsides” skyldes museumsinspektør C.A.Jensen, Nationalmuseet.
3. Eksempler kendes fra det russiske hof i Horsens. Ved prinsesse Katharinas død i 1807 havde afdøde ønsket ikke at blive balsameret som sine søskende. Hun ønskede desuden at hendes søskendes kister skulle sænkes ned under kapellets gulv. Med sig i kisten fik hun det sammenrullede billede af sin stamfader Ferdinand den Første af Braunschweig - Bevern samt en sølvmønt med billedet af hendes bror Ivan 3. Bodil Møller Knudsen, Ole Schiørring, Annette Lerche-Trolle. Vejle Amt Årbog 1998. Det russiske hof i Horsens, s 74

Litteratur:

Kirkeordinansen 1537/39 samt Begravelsesforordningen 1682 og kirkeritualet 1685
Konfirmation og begravelse, Betænkning afgivet af Kirkeministeriets liturgiske kommission (betænkning nr.1100), Kbhvn 1987.
Danske Kirkelove 1536 - 1683, I-III, udg. Holger Fr. Rørdam, 1883-89
Fogtmanske Rescriptsamling, ved Algreen-Ussing 1837, Begravelse og Sørge dragt s 193 - 214
Schou J.H. Chronologiske Register over de Kongelige Forordninger og aabne Breve. 1795 I del. S 228 - 240
Boesen, Ludvig: Helsingør Beskrivelse 1757
Fabricius, L.P.: Danmarks Kirkehistorie bd.II 1936
Helsingørs Lommebog for 1799
Helsingør Kommunes Museer, Årbog 1989: artikler ang. Helsingørs kirkegårde, Ligbærerlaug.
Henningsen, Henning: St.Olai Kirke Helsingør Historie og beskrivelse, Fredederiksborg Amt Historiske Samfund. Årbog 1959
Hostrup Schultz, V.: Helsingørs Embeds- og Bestillingsmænd 1906
Jespersen, Leon. Riget : Magten og Æren. Den danske adel 1350 - 1660, 272 ff. 2001

Johannsen, Bøggild Birgitte: Til Evig Ære Minde. Studier i enevældens kongelige castrum doloris. Kirkens bygning og brug, Studier tilegnet Elna Møller s. 155. Nationalmuseet 1983:
Kieffer,-Olsen, Jakob: Grav og gravskik i det middelalderlige Danmark 1993
Kjær, Ulla og Grinder-Hansen, Poul: Kirkerne i Danmark II, Den protestantiske tid. 1989
Kryger, Karin: Allegori og Borgerdyd. Studier i det nyklassicistiske gravmæle i Danmark 1760 - 1820, 1985
Litten, Julian: The English Way of Death 1991
Lund, Troels: Dagligt liv i Norden i det 16. Aarh.
Mollesen, T, Cox, M., Waldron, A.H.& Whittaker, D.K. 1993: The Spitalfields Projects. Vol. 1-2 The Middling Sort. CBA Rearch Report 86, Council for British Archaeology, York.
Müller, C: Den moderne Damefrisør og Parykmager i ord og billeder, 1927
Pedersen, Laurits: Helsingør i Sundtoldstiden 1426 - 1857, udg.1926
Pedersen, Kenno: Jean Jacob Classens Helsingør . Helsingør Kommunes Museer.
Poulsen, Niels Jørgen: Michel og Nicolai Schrøder, om et københavnsk gørtlerværksted og adelige begravelser på Frederik 4. tid. Hist. Medd. om København Årbog 1977 s 84 ff.
Rasmussen, Holger: Gammelt dansk tin, kandestøberne og deres arbejder 1987 s 51(kisteplader)
Secher, Knud: Ligbrændingens Historie i Danmark 1936
Tamm, Ditlev: Dødens Triumf, 1992
Skall, Erik: Den engelske tinfabrik Hist. Medd. om København 1965 s 46 ff.
Danmarks Kirker: Frederiksborg Amt 1, 1964 Helsingør Domkirke 1965 og S.Mariæ Kirke 1966
Danmarks Kirker: Ringkøbing Amt 1, 1998, Kirkerne i Ringkøbing Holstebro og Lemvig,
Danmarks Kirker: Aarhus Amt, 1998., Kirkerne i Lundum, Hansted,Vær
Danmarks Kirker: Odense Amt, 2, 1995, Odense Domkirke, Skt.Knud, Gravminder
Danmarks Kirker: Nationalmuseets arkiv

Det havde de på

af Kirsten Aagaard

»Kan du ikke lige komme ind og se på en blonde?«

Sådan begyndte den meget spændende og krævende registrering af tekstiler i kisterne fra gravkældrene i Skt. Olai Kirke i Helsingør i foråret 2000. Den lille blonde blev ikke til fem men 40 dragter (meget frit efter H.C. Andersen) og indledningen til en spændende registrering, der foregik i mørke gravkældre, siddende tværs over bjælker, på sammenbrudte kister, ja, en overgang var min sidemand et skelet, der stod fastklemt mellem en kiste og den ene væg i kælderen.

En lommelygte, en lup, et centimetermål samt papir og blyant var de arbejdsredskaber, det var muligt at få med rundt, når vi bevægede os under det, der engang var gulvet i vores domkirke.

Så meget sand og så meget støv er svært at forestille sig tillige med det manglende inventar, de bare vægge og alle hullerne ned til gravkældrene. Jo, det var en besynderlig arbejdsplads for en registrator, der lige havde rundet de 60 år og som normalt sidder ved et skrivebord.

Men med de i øvrigt meget hjælpsomme håndværkere i hælene - de skulle jo også være færdige med deres arbejde - og iført mummidragt, handsker og ansigtsmaske, er det forhåbentlig lykkedes at tilføje ny viden eller underbygge allerede kendte oplysninger om tekstiler i kirkebegravelser fra 1700-årene.

At blive begravet inde i kirkerummet var ik-

»Kom lige og se en blonde«. Karen Jacobi, Nationalmuseet og Kirsten Aagaard, Bymuseet, ved en barnekiste i Skt. Olai Kirke.

ke enhver beskåret. Det var så afgjort kun byens bedre borgerskab, der havde råd til det, og som følge deraf er det blevet en undersøgelse af de mere velstilledes ligklædning.

Årsagen til at jeg i et par måneder med mellemrum befandt mig i denne lidt specielle arbejdsituation var restaureringen af Skt. Olai Kirke.

Som man kan læse andet sted i årbogen, skulle tårnet og de bærende piller understøttes, og der skulle lægges nyt gulv. Al »indmaden« i kirken, bænkerækker, prædikestol, m.v. blev stort set fjernet, så kun orglet og altertavlen stod tilbage.

Håndværkerne brød det gamle trægulv op, fjernede bunkevis af sand, og der blev adgang til de 19 gravkældre og jordbegravelser, der var inde i kirken. Set oppe fra det tidligere gulvni-

veau, så gravkældrene ud som firkantede huller med stabelvis af kister, den ene ovenpå og ved siden af den anden. Nogle kister stod lodret, andre var kilet ind mellem hinanden. På en del af disse i alt ca. 200 kister var låget i stykker, havde skubbet sig løst, eller endestykkerne havde løsnet sig, så man fik mulighed for at studere, hvordan man havde klædt de døde på. Da de fleste kister var meget tunge og gravkældrene meget snævre, var det kun de øverste 40 kister (de yngste), det var muligt at komme til at undersøge. Dette har bevirket, at det er 1700-årenes ligklæder, der er bedst repræsenteret i undersøgelsen.

Som registrator ved Helsingør Kommunes Museer, blev jeg sat på opgaven med at registrere - eller rettere beskrive - tekstilerne i kisterne. For at kunne registrere optimalt kræves nemlig, at man kan tage genstandene op, føle på dem og se på bagsiden, få dem under lup eller mikroskop, sammenligne dem med andet materiale fra fagbøger o.s.v. Dette kunne ikke lade sig gøre i kirken, da ligene ikke blev taget op, og der kun blev fjernet nogle få løse genstande fra kisterne. Genstandene blev nænsomt opmålt, beskrevet og fotograferet, inden det nye betongulv dækkede for gravene. Kun tiden kan vise, om de nye klimatiske forhold, der nu bliver skabt, vil kunne bevare tekstilerne i samme fine stand som de hidtidige, hvor sand og gode udluftningskanaler gav os enestående velbevarede dragter.

Fra svøb til ligklædning

Det var som nævnt kun de velhavende, der blev

Når ligklædet blev foldet til side, ligger den afdøde i reglen smukt bevaret, iklædt den lange folderige ligkjortel. Her en 90 årig dame fra Möinichens gravkælder. (Peter Danstrøm fot.)

begravet inde i selve kirken, og dermed er det også de velhavendes ligklædninger, der bliver beskrevet.

De mumificerede lig, der lå klædt i hvide ligkjortler, så ikke ud som om der var forløbet 200-300 år siden de blev lagt til hvile under Skt. Olai Kirkes gulv. De afdøde lå indhyllet i ligklæde og når det blev foldet til side, så man dem ligge fint klædt i lange, hvide, folderige ligkjortler, der i grundtrækkene var meget ens gennem hele den undersøgte periode.

Skikken omkring ligtøj har tilsyneladende kun ændret sig meget langsomt gennem årene, men ændringer skete der, hvad enten det nu var kongelige forordninger eller modeluner, der var drivkraften.

I middelalderen blev den døde kun indhyllet i et liglagen, det vil sige man svøbte den nøgne døde i et lagen, som man bandt for ved hoved og fødder.

Ved reformationen i 1536 blev der gjort op med mange normer, også med sædvanerne omkring begravelsen. Liget, som førhen blev begravet senest een dag efter dødsfaldet, kunne nu godt stå i hjemmet nogen tid, inden det blev begravet. Det gav de efterladte tid til at forberede begravelsen og dermed også til at iklæde liget en ligdragt, i stedet for kun at svøbe det. Man gik med andre ord fra svøb til ligklædning.

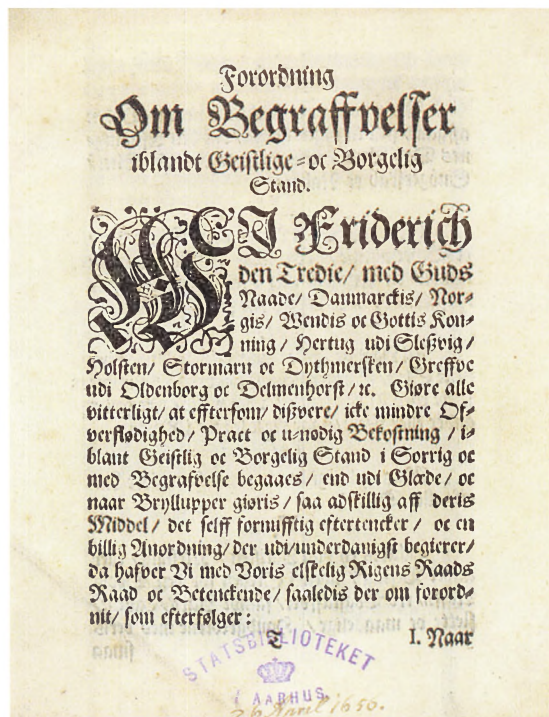
Under enevælden, hvor det jo gjaldt om at føre sig frem, opstod der konkurrence om at vise, hvor meget man var i stand til at gøre ud af begravelsen, hvilket også gav sig udslag i ligdragten.

Nogle blev begravet i kostbare klæder og med våben og smykker. Der blev taget afsked med den døde med et mægtigt gilde, hvor der blev drukket rigeligt med gravøl og festet i flere dage. Man mente dengang, at den afdøde ville glæde sig over den ære, der blev vist ham ved begravelsen, og jo mere pragt man kunne fremvise, des bedre mente man den døde blev stillet hinsides. Det førte til dyre begravelser, som arvingerne i nogle tilfælde var betænkelige ved. En arv kunne nemlig let formindskes betydeligt, når smykker og fine klæder forsvandt i graven, samtidig med, at der skulle bekostes fester i mange dage.

Om det var betænkeligheder omkring arven, eller fordi man også dengang gerne ville følge moden, kan man jo nu om stunder ikke vide, men man var i 1500-1600-årene begyndt at anvende nattøj i form af en særk eller skjorte og dette nattøj, der dengang var noget ekstravagant, blev af nogle brugt som ligklædning.

Imidlertid må tidsåndens trang til pral også her have spillet ind. De velhavende blev begravet i fine silkenatskjorter. Det må man i hvert fald formode, da kongerne gentagne gange i deres forordninger tager afstand fra brug af silke og kostbart pelsværk.

Den alfaderlige konge Frederik den Tredie udsendte i 1656 en forordning hvori der i § II står: »Skal den Døde klædis uden Silcke Tøy / oc Bebremselse / dog maa de Fornemmeste tiladis en Atlaskis eller Silcke Pude / under Hof-

Kongen så med mishag på befolkningens ødselhed omkring begravelserne og der blev udsendt mange forordninger mod frådseri. (Kopi af forordning fra 26. april 1656 fra Statsbiblioteket i Århus).

vedit/ oc en Atlaskis Hue paa Hovedit.«

I Christian den Femtes forordning af 7. nov. 1682 mod overdådighed, der gennem 1700-årene bliver revideret flere gange, står blandt andet: »Da stor Overdaadighed og unyttige Omkostninger af de fleste over deres Stand og Vilkaar med deres afdøde Forældres, Børns og Venners Liigs Begiængelser og Jordefærd gøres, hvorved Gud fortørnes, og mange (for at efterfølge de Daarliges Exempler og af en vrang Indbildning, at de Afdøde derved skeer nogen Ære og Tieneste) saaledes over deres Evne forsætte deres Midler, at de det seent eller aldrig kan forvinde; Saa har Kongen villet give enhver Anledning til, som fornuftige Huusholdere, snarere ved Sparsomhed og Gavnildhed imod Fattige og Nødlidende, end ved skammelig Ødselhed og syndig Overdaadighed, at søge sig et berømmeligt Eftermæle.«

Barnekiste fra Mönichens gravkælder. Barneliget var indhyllet i ligklæde af bomuld og lå på et leje af høvlspåner og papirstrimler.

I stk. 1 står endvidere: »Ingen maae klæde deres Liig eller i andre Maader i Kisten bruge andet, end Cartun (bomuld) eller hiemegjort Lærred, saa og Lærreds Bindel til at binde med, hvis fornødent gøres, under 50 Rdlrs Straf«.

Ludvig Holberg skriver det mere lige ud i Barselsstuen:

»En stakkels Kone mister sin Mand, som jeg sætter, efterlader hende nogle Skillinger, som hun ved Forsynlighed kan leve af. Fornuften siger, hun skal konservere dem, men Moden siger, hun skal give sin Mand en hæderlig Begravelse: det er at sige paa anden Danske, hun skal udstaffere det døde Legeme, betrække alle Vægge, Stole, Stuepiger, Kokkepiger, Ammer, Kuske, Heste (med Tiden skal vel Skødehundene overtrækkes ogsaa). Med et Ord, hun skal gøre saadan en hæderlig Begravelse, at hun har intet tilbage at føre et hæderligt Levned med«.

Efter henstilling fra kongen måtte man kun bruge hjemmegjort hør eller bomuld i kisten. Her ses et bensvøb af lærred sammenholdt med bændler.

Rådmand og borgmester Peder Svendsen og fru Margrethes gravsten, der ligger i kirkens hovedskib. Vi ser her borgmesteren iført en renæssancedragt, bestående af knæbukser, kappe og pibekrave. Fruen er iklædt lang kappe og stivet krave. Deres grav, der er fra 1635, blev ikke berørt af restaureringen af kirkens gulv og er derfor ikke undersøgt. Ifølge Troels Lund (Dagligliv i Norden) blev mange velhavende borgere i 1500-årene begravet iført kostbare klæder; våben og smykker fulgte dem ligeledes i graven. Om det har været tilfældet ved denne begravelse, kan vi naturligvis ikke vide.

Herunder: De fleste af 1700-årenes afdøde var iklædt lange hvide ligkjortler af lærredsvævet bomuld. Den her viste kjortel med udhugninger, rucher og rosetter er fra 1774 og typisk for perioden.

I Helsingør Domkirke har vi i gravene fra 1600-årene netop fundet huer og pudestykker af silke, men desværre ikke ligklædninger, der stammer fra tiden omkring de første forbud. Derimod var som nævnt langt de fleste af ligene fra 1700-årene iklædt lange, hvide ligkjortler, der kunne regnes som en slags natklædning.

Det var tilladt at bruge silkehuer og puder i begravelserne. De her viste gyldne huer, hvoraf den øverste har metalkniplinger, er fra o. 1650. Alle huerne er fundet i en benkiste.

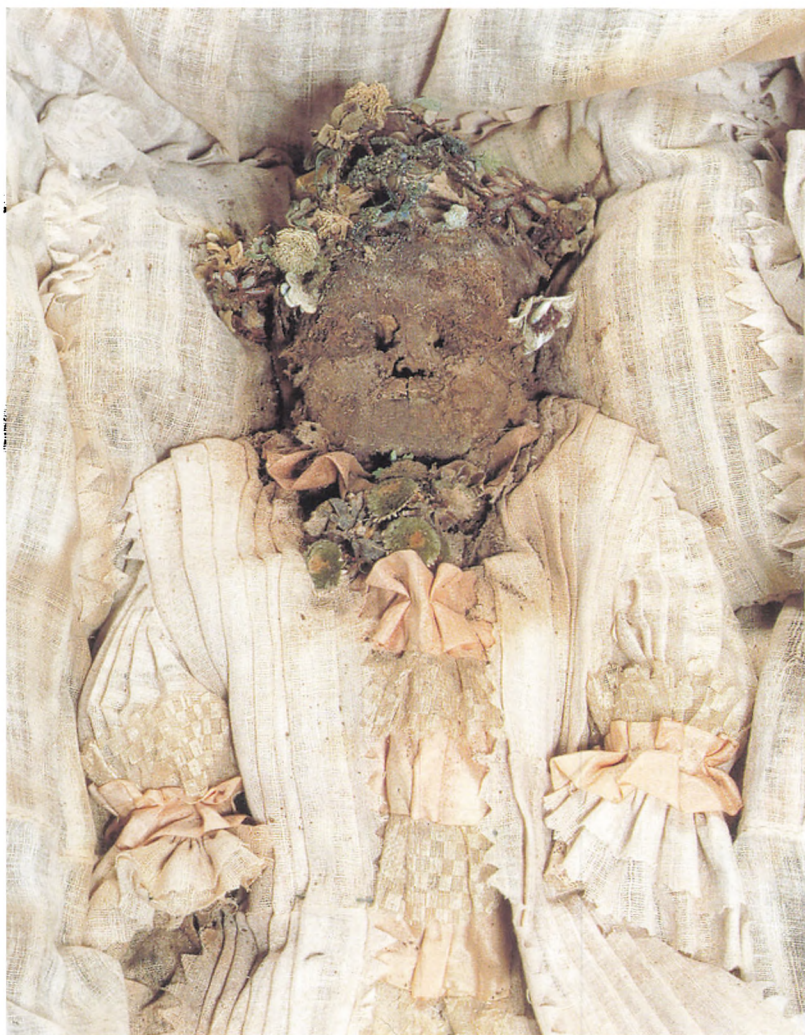
Et stykke af en silkepude med metalknipling, ligeledes fundet i en benkiste.

De dødes tøj

I de kister, vi fik lejlighed til at undersøge, var ligklædningen ret ensartet. Det var nu ikke så mærkeligt, for de dødes sociale baggrund var også ens, idet det var folk i rangen, der lå begravet inde i kirken.

Især fra begyndelsen af 1700-årene og op til omkring 1770 lignede ligdragterne hinanden, det vi som arbejdstitel kaldte »bedemandstøj«, idet vi til at begynde med havde en teori om, at det var bedemandens kone, der fremstillede tøjet og klædte de døde på.

Yderst var alle ligene som nævnt svøbt i et ligklæde. Ligklædet var et almindeligt lærredsvævet lagen med sidesømme eller kantet med buer, takker og huller, der var udhugget i stoffet med en huggepipe, datidens takkesaks. Under ligklædet havde den døde »bedemandstøjet«, der som grundbestanddel bestod af en lang hvid ligkjortel, halsklud og ansigtsdug. Denne ligklædning så ret standardiseret ud og var helt tydeligt en dragt fremstillet til begravelse. Den havde slet ingen eller meget sjuskede sømme, der var syet med store sting. Det var ikke en dragt, der var egnet til at bevæge sig i. Til dette ligtøj var der fortrinsvis brugt bomuld, endda i ret store mængder, tiden taget i betragtning.

Det var hvidt, 80-90 cm bredt ofte løstvævet stof, der så ud, som det var indkøbt til lejligheden. Enkelte steder var det dog tydeligt lagner, der var genanvendt, som hos den gamle frøken Giese, der døde i 1769. Frøkenens liglagen og ligkjortel var repareret med mange fine stopninger, og i hjørnerne var broderet årstallet 1728.

Over ansigtet var der i regelen lagt en ansigtsdug af samme stof som ligklædet. En af kvinderne havde dog et håndklæde som ansigtsdug, og i tre af kisterne var der brugt ansigtsduge af papir med vandmærke, som gjorde det muligt at tidsbestemme ligklæderne.

Børnenes ligkjortler lignede i grundtræk de voksnes, men var besat med silkesløjfer og kniplinger. (Peter Danstrøm fot.)

Størstedelen af de begravede var iklædt en hvid kjortel, med 2-3 cm brede skarpe læg (plisseringer), fra halsudskæringen og skuldrene ned til kanten af den ofte meget lange dragt. Ærmerne var for det meste lange og glatte. Der hvor man kunne forvente en søm, f. eks. mellem ærme og forstykke, var ærmestykket enten lagt løst ind under forstykket eller også var stykkerne nålet sammen med rundhovede knappenåle. Enhver husholdning i 1700-årene brugte mængder af disse nåle, når tøjet skulle holdes sammen og på plads.

Fra omkring 1770'erne var en del af ligkjortlerne pyntet med rucher (rynknet eller plisseret strimmel anvendt som besætning på f.eks. en kjole) og rosetter, der var lavet af samme stof som ligkjortlen og med samme udhugninger. Rucherne var lavet af lange strimler stof, 5-10 cm brede, og pibede (rørførmede læg) eller lagt i dobbelte læg. Kanterne var udhuggede og der var ingen sømme, men af og til en række ritråde, der holdt læggene samlet. Rucherne var anbragt som flæser på langs ad kjortlen eller var sat på, så de dannede buer langs forstykket, det

Detalje fra 9 årig piges kjole. De fint udhuggede kanter på ligklæderne bliver almindelige i 1770'erne og bliver brugt helt op til vore dage. De kunstige silkeblomster er derimod et modefænomen fra rokokotiden.

Nederst tv.: 1770'ernes ligklæder fulgte rokokotidens mode med rucher og silkesløjfer. Pige med udhugget ansigtsdug.

Nederst th.: Ansigtsdugen er fjernet og billedet viser pigen med den meget modeprægede dormeuse med lysrøde silkebånd. (Peter Danstrøm fot.)

kunne give indtryk af, at ligkjortlen f.eks. var syet med jakke. Endelig kunne de være brugt som afslutning ved kjortlens nederste kant.

Rosetter blev lavet af mindre strimler stof, der ved hjælp af en ritråd var rynket sammen til en cirkel. De var anbragt som pynt på forstykke og ærmer. Både rucher og rosetter var enten nålet eller syet på ligkjortlen med store risting.

*Herover: Der blev brugt mængder af stof til ligkjortlerne, der ofte nåede langt ud over kanten af kisterne.
T.h.: Især de små pigers kjortler var pyntet med en overdådighed af sløjfer og bånd. (Peter Danstrøm fot.)*

Ved halsen var bundet et sammenfoldet halsbind med to snipper, som en daskeklud, som det hed i modesproget fra begyndelsen af 1700-årene. Senere var det en knipling eller et silkebånd, der prydede forstykket på ligkjortlen.

Børnenes ligdragter fulgte tilsyneladende moden i 1700-årene, men de var alligevel en form for standardiserede »bedemandsdragter«, der ligesom de voksnes ligkjortler var helt uden sømme eller sparsomt riet sammen med store sting. Det var i de fleste tilfælde ualmindeligt velbevarede dragter, hvor stoffer og farver var helt intakte.

Synet af kisterne med de små piger tog næsten vejret fra os. Der var en overdådighed af silkesløjfer, kunstige blomster, engageanter (flæser af kniplinger og blonder, der var fæstnet til kjole- eller særkeærme) og på hovederne var

der dormeuser (kapper af tyl, gaze eller lærred) og blomsterkranse, alt var som taget ud af en modeanvisning for tidens velstående overklasse.

På trods af udsmykningen må disse pige-kjortler alligevel betegnes som dragter, fremstillet til begravelse. Det samme gør sig gældende for drengeskjortlerne, der også i grundtrækkene lignede de voksnes læggede ligkjortler.

»Eget tøj.«

Den anden kategori af ligtøj var det, vi kaldte »eget tøj«. Dette begreb dækkede det ligtøj, som ikke var fremstillet til begravelse. Vores undersøgelse pegede på, at man sidst i perioden blev begravet i en almindelig modesærk, eller f.eks. en silketrøje, som generalkrigskommissær Peter Sehested i 1790 blev begravet i. Et lille barns fine silkedragt, der nok hav-

Eksempel på begrebet eget tøj, der blev brugt sammen med den standardiserede ligkjortel. Modepræget silketørklæde og løse flæser med sørgesløjfer.

de været beregnet som dåbstøj, kom også ind under kategorien »eget tøj«.

Grænserne for »eget tøj« var dog flydende, for til mange af de standardiserede ligkjortler var der som tilbehør brugt flæser, kniplinger, tørklæder, handsker og hovedtøjer, der så ud til at have været brugt før. Det var heller ikke muligt at se, om de ligskjorter eller særker, som både børn og voksne som regel havde under ligkjortlen, var fremstillet til begravelsen. Under ligkjortlen havde både børn og voksne nemlig i reglen en ligskjorte eller særk af fint linned med påsatte manchetter eller engageanter og kalvekrøs (flæse ved halsudskæringen), alt efter den fremherskende mode.

I begyndelsen af 1700-årene kunne manchetterne på ligskjorterne således helt mangle, for senere at udvikle sig til brede manchetter og engageanter med fine kniplinger eller fine broderier. I halsudskæringen på ligskjorterne var der tit et kalvekrøs med kniplinger og broderier mage til manchetterne og på særkene var der indsat kniplinger eller tørklæder ved halsen og engageanter ved ærmerne.

Det var på grund af ligkjortlerne ikke muligt at opmåle ligskjorterne. Det så dog umiddelbart ud til at være knælange skjorter i hørlærred med lange slidser ved halsen og med lange ærmer, der var rynket til en fast linning ved håndleddene.

Efter anvisning om »Modens Skikke ved Liigbegiengelser i 1777« hørte der hvide strømper til ligklædningen. Vi fandt da også i flere af kisterne i Skt. Olai Kirke hele eller spor af strikkede strømper, men har på grund af før omtalte arbejdsbetingelser ikke kunnet afgøre om de var maskin- eller håndstrikkede.

Der hørte også, i følge anvisningen fra 1777, hvide handsker til ligklædningen og på de afdøde så vi flere forskellige former for handsker. Hvide randsyede skindhandsker, hvide handsker i silkestrik, hvide klaphandsker (handsker uden fingre men med klap) og et enkelt par brune halvhandsker (handsker uden fingre). De brune handsker så ud til at have været brugt før, hvorimod de hvide handsker nok var købt til »bedemandstøjet«.

Hvide handsker hørte til ligklædningen i 1777. Her ses en randsyet hvid skindhandske, der ved håndledet er prydet med en kniplingsflæse. Herunder: Lille pige iklædt en ligkjortel med lyserøde possement-borter. På hovedet har hun en blomsterkrans af kunstige blomster.

Medens ligkjortlerne var ens til kvinder og mænd, var der markant forskel på hovedbeklædningen. Kvindernes hovedbeklædning fulgte tidens mode med huer, natkapper af lærredsvævet hør eller bomuldsstof eller dormeuser (dullemøser som det franske ord blev til på dansk) rokokotidens foretrukne kapper. Mændene var begravet iført parykker. Disse parykker fulgte også tidens varierende mode. Fra den lille allongeparyk, der lignede den Holberg brugte, til den franske pungparyk med de vandrette krøller ved tindingerne og flettet pisk à la Mozart.

Jacob Bircherod skrev, at mange i 1730'erne blev begravet med deres paryk. Helsingørs borgere i rangen fulgte også denne skik, for vi fandt i Skt. Olai Kirke parykker fra 1770'erne, og så sent som i 1804 blev købmand Christian Sivertsen begravet med paryk.

Drengene og de helt små piger var iklædt datidens traditionelle børnehue, en hvid lærredsvævet hue ofte med en lille knipling i kanten og med bændel eller silkesløjfe ved halsen. Under huen kunne ofte anes et trekantet korsklæde eller et rektangulært lærredsvævet lin (hølliken). De lidt ældre pigers hovedbeklædning var derimod mere individuelle, både hvad angik hovedtøj og håropsætning, men fælles for de fleste var blomsterkransen.

Tilbehør og pynt

Størstedelen af pigernes hoveder var nemlig smykket med blomsterkranse af meget livagtige velbevarede kunstige blomster. En havde dog en dormeuse på hovedet og en anden havde et diadem af sølvtråd, der lyste af perler og

rubiner. Disse viste sig dog at være af flus (smeltede mineraler).

På mange epitafier ser man de afbillede døde børn, både piger og drenge med blomsterkrans. Vi ved ikke om blomsterkransen, de begravede små piger havde på hovedet, var et symbol på døden, eller et modefænomen, der så absolut hørte til rokokotidens dragt.

En teori om, at de blomsterkransen, vi i de un-

dersøgte kister kun så på hovedet af de små piger, kunne være en jomfru- eller brudekrans er romantisk, men usikker, da som nævnt også drengebørn er afbildet med blomsterkranse på epitafierne.

Blomsterkranse eller jomfrukrans var, i følge Troels Lund (Dagligliv i Norden), krans som 1600-årenes adelige ugifte kvinder blev smykket med i graven. Disse krans udviklede sig til også at »omfatte krans af perler, sølv og guld, men herved kunne jomfruerne opnå at blive udstyret rigere i graven end de gifte fruer«. Også i brudedragten indgik blomsterkrans som jomfruernes fornemste udsmykning. I 1729 hedder det at »en brud kan undvære gyldne kæder, armbånd, ja endog ringe, men kransen glemmer ingen jomfruelig brud« (Ellen Andersen: Moden i 1700-årene).

Havde man førhen pyntet de afdøde med smykker, var den skik øjensynlig ophørt i 1700-årene. Vi fandt kun et par øreringe af metal (muligvis guld) hos Ann Belfour og et par nedhængende øresmykker af små turkise perler, som en lille ukendt pige havde på. Der var derimod i flere af kisterne strøet blomster, såvel ægte som meget naturtro og fint forarbejdede kunstige blomster.

I mange af kisterne var der en eller anden form for silkebånd. Båndene var som sørge-sløjfer bundet rundt om håndleddene og foran på mændenes ligkjortler. De var brugt i huer og trøjer og som pynt på pigernes kjoler, i hårpiske og på dormeuser.

Efter den tidligere nævnte forordning § II var det tilladt de fornemste at blive begravet med

silkehuer og med silkepuder. Vi fandt, som tidligere nævnt, da også i en benkiste nogle meget fine og intakte gyldne silkehuer, som sandsynligvis stammer fra tiden omkring 1650. Sammen med huerne lå der nogle pudestykker af gyldent silke, men selve ligklædningerne fandt vi ingen af fra før 1703.

For at vise, hvordan en mand i 1700-årene var begravet, og for at vise hvad vi var i stand til at undersøge, følger her et uddrag af rapporten vedrørende et medlem af de franske konsulers familie i Helsingør.

Kælder 1a, kiste 6: I kisten, der var af egetræ med sort klæde, lå liget af en mand svøbt i ligklæde med udhugninger. Liget lå på en madras udstoppet med høvlspåner og med armene ned langs siden og med hovedet hvilende på to hovedpuder. Der var strøet blomsterbuketter, kunstige vokslignende blomster og kviste af rosmarin eller lavendel over ligkjortlen. I bunden af kisten var der høvlspåner.

Ligklæde: Ligklædet af lærredsvævet bomuld, 340 x 180 cm, var svøbt om liget. Det var foldet fra højre mod venstre og stukket ned ved kistekanten. Ligklædet var ved ben- og hoved-

Øverst: Diadem af sølvtråd med blomster, perler og flussten. T.h.: Hjørne af ligklæde med udhugninger og 3 runde stempler muligvis toldstempler eller væverimærke.

ende foldet op mod maven og havde udhugget kant. Nogle af takkerne på ligklædet var sortbrune (svedne?) og havde sat aftryk på et stykke af klædet. Ved det ene hjørne i hovedenden var 3 runde stempler.

Ligkjortel: Liget var ikklædt en lang ligkjortel af bomuld, længde 225 cm, heraf et stykke på 67 cm, der var bukket op mod maven. Kjortlen var lægget i brede læg. På den nederste del, i hver side af kjortlen og syet under hinanden, var der tre rosetter af rynket stof. Kjortlen var tilsyneladende ikke lukket i ryggen, og i stedet for sidesømme var kanterne udhuggede i buer. Ærmerne var 39 cm lange løse ærmer, der gik ca. 10 cm ind under det plisserede forstykke. De endte i en 33 cm lang og 20 cm bred manchet af samme stof som kjortlen. Manchetten var dobbelt og havde en søm på midten. Den var pyntet med en 6 cm bred ruche på den øverste kant og ned langs den ene side. Ruchen var riet på med store sting og nåede ikke hele vejen rundt om manchetten (kun det synlige stykke var med ruche, der manglede ca. 20 cm på bagsiden). Kjortlens skulderbredde (lagt i læg) var 20 cm. Ved halsen var en 23 cm lang slids, hvor kalvekrøset fra ligskjorten kunne ses. Fornden var ligkjortlen 185 cm bred (delt på midten af søm).

Halsklud: Om halsen var bundet en halsklud (daskeklud) af bomuld 134 cm lang, 16 cm bred (lagt i 3 lag, så det ydre mål var 6 cm). Kluden var bundet i en sløjfe med 22 cm lange sløjfeender (snipper), der lå foran på brystet. Selve sløjfen var fra knuden ca. 11 cm. Sløjfeenderne var udhugget i buer og nålet sammen med en rundhovedet knappenål.

Ligskjorte: Under ligkjortlen (ved siderne, ved halsen og ved ærmerne) kunne man se ligskjorten med kalvekrøs og lange ærmer. Ærmerne endte i en smal linning med rynker ved håndleddene og ved den påsyede manchet. I siden kunne man se en slids og begyndelsen af en kile. Under den brede manchet, syet til skjorten, var endnu en rynket manchet (8 cm bred) af 2 lag fint hørlærred med broderi (hvidsyning). Denne manchet var slidt og havde en stopning ved broderikanten. Ved håndleddet

Mand ikklædt ligkjortel med brede læg. Halskluden er her bundet i en sløjfe med udhugninger for enderne. På brystet anes kalvekrøset fra ligskjorten.

var en lille ring syet af et sammenlagt hvidt silkebånd. På det bånd var syet en 7 cm lang silkesløjfe med sløjfeender (snipper) på 4 cm. Kalvekrøset havde en 23 cm lang og 5 cm bred flæse i løst vævet stof med broderi (samme mønster som på mancheten).

Rosetter: På ligkjortlen var fæstnet rosetter med en diameter på 9,5 cm med udhugninger. Rosetterne var af samme stof som ligkjortlen.

Handsker: Armene lå langs siden og liget havde på hænderne hvide skindhandsker med en 9 cm bred glat krave. Handskekravens øverste og yderste kant var let rundet ved hjørnet.

Handskernes fingre var randsyede.

Hovedtøj: På hovedet havde liget en brun fransk pungparyk med krøller ved ørerne. I nakken var parykken flettet og lagt dobbelt i en 4 cm bred og 13 cm lang fletning. Et tyndt bånd med metaltråd holdt fletningen sammen. Parykkens hovedmål var 61 cm, og den havde et repsvævet, 2,3 cm bredt bånd langs kanten. Bagtil, syet til kantbåndet, var et 2,2 cm bredt metalspænde.

Fødder: På fødderne havde liget et par strikkede hvide strømper med kile. Strømperne sad i brede folder ved knæene. Over knæene ved strømpekanten var benene svøbt sammen af et hvidt lærredsvævet klæde i strimler på ca. 20-25 cm.

Ansigtstug: Over ansigtet lå en hvid lærredsvævet ansigtstug af bomuld, 44 x 44 cm med udhugget kant i 2 cm brede buer.

Hovedpude: Liget lå på to hovedpuder med lærredsvævet betræk. Den nederste 60 x 67 cm og den øverste 64 x 62 cm. Den øverste af puderne var pyntet med rosetter i hvert hjørne og en enkelt i midten ved pudekanten.

Oven på ligkjortlen var strøet små buketter med kunstige blomster i rødlige og grønne farver, trompet- og klokkeformede blomster med voksagtige grønne blade og bladstilke. Der lå også enkelte grene af urter, lavendel eller rosmarin.

Madras: Madrassen, der målte 180 x 70 cm, var åben i begge ender og udstoppet med høvlspåner

Bog: Under madrassen lå Voltaire's tragedie Ødipus i brunt bind, mål 19,5 x 13,5 x 3,0 cm.

Ryggen af den indbundne bog ses under madrassen.

Salig fru Jørgensens regning

Ved 1800-årenes slutning var det ofte snedkerens kone, der stod for selve fremstillingen af ligklæderne, (der for øvrigt lignede dem, vi fandt i domkirken), men hvem der fremstillede dem før den tid er ikke helt klart.

At det var kvinderne, der iklæder den døde den sidste dragt, fremgår til gengæld tydeligt af de mange begravelsesforordninger, der er udsendt gennem tiderne.

Man skulle tage ordentligt afsked med den døde, derfor var der prestige i ligklædningen, der sammen med den efterfølgende kistelægning ofte medførte stort ståhej.

Da begravelsesforberedelserne tog overhånd, kom der derfor retningslinier. I forordning om begravelser fra den 26. april 1656 gør Frederik den Tredie i stk. 3 vitterligt at *»Til Liget at klæde /maa ej bedis / uden aff neste Slect / Svogerskab /Naboer / eller Venner/ Otte eller Ti Personer / i det meste... «* og dette præciseres igen i forordning fra 7. nov. 1682, hvor der i stk. 6 står: *»Og endskiønt (for al unyttig Omkostning at forekomme) det allerbest eragtes, at enhver lader klæde sine Liig og lægge i Kiste ved sine egen Huus-Folk, Sydskende eller Børn, saa maae dog, hvor ikke saa mange ere, 2 andre (Quinder), i det høieste bedes til at klæde, og 6 Personer, om fornødent gjøres, af de nærmeste Venner eller Naboer til Liget at lægge i Kisten, som det uden nogen Skeinkning, Spise eller Konfect skal forrette; Hvis nogen herimod handler, bøde derfor 50 Rdl«.*

Det har ikke været muligt helt præcist at finde frem til, hvem der tog sig af at fremstille de ligdragter, der var brugt i Helsingør i 1700-årene, men ved at granske skifterne fra den tid, fandt vi frem til en regning, hvor der i Helsingør den 30. juni 1769 er udbetalt et beløb til *»Velædle og Vel. Frue Saane til sal. Fr. Jørgensens Liig«.*

I skiftet fra boet efter salig fru Jørgensen, der blev begravet i 1769, er udgiften til at klæde fru Jørgensens lig opgjort til 19 rigsdaler, 3 mark og 8 skilling, fordelt på 20 alen fin hvid Cartun (bomuld) á 3 mark, 4 skilling og 15 alen

ditto á 3 mark, 8 skilling. Disse penge er udbetalt til salig fru Jørgensens svigerinde, fru Justitsrådinde Saane den 30 juni.

Senere udbetales yderligere 12 rigsdaler, 3 mark og 8 skilling for kattun (bomuld; der er ved denne post ikke opgivet hvor mange alen).

Desværre er det ikke oplyst, om fru Saane selv har brugt stoffet eller om det er gået videre til andre, f.eks. ligkistesnedkerens kone.

Regner man lidt på fru Saanes indkøb af stof, kommer man frem til et forbrug på henholdsvis 12,5 og 9,5 m. Da ligklæde og ligkjortel ofte var sammensat af 2-3 bredder á 2-3 m + stof til rucher og rosetter, ser det ud til, at salig fru Jørgensens ligklædning meget vel kunne ligne de ligklæder, vi kaldte for »bedemandstøj«.

Desværre blev salig fru Jørgensen begravet i København, så vi har ikke beviser for, om regnestykket passer.

Modens indflydelse på ligtøj

Selve ligkjortlen var som nævnt fremstillet til begravelsen og kunne ikke bruges som almindeligt tøj, men hvordan gik de velhavende Helsingør-borgere i det hele taget klædt i 1700-årene?

Der var meget stor forskel på rig og fattig, på adelig og borger, herskab og tyende og på mulighederne for at følge moden. Man må tænke på den socialt lagdelte befolkning, der i 1600- og 1700-årene var i Danmark. Der var mange restriktioner og forbud mod at nærme sig den enevældige konge, også selvom Christian den Femte i 1671 ved en rangforordning gav den almindelige borger mulighed for at hæve sig i samfundet. Det blev i 1600-1700 årene på det nærmeste anset som en nødvendighed, at unge mænd af overklassen tog på »Den store Dan-nelsesrejse« til udlandet, og det var især disse unge, der bragte de nye moder til Danmark. Moden blev også spredt via de mange diplomatiske forbindelser, gesandterne, der rejste mellem de forskellige lande. Allerede i renæssancen var det skik, at modedukker blev udvekslet mellem hofferne. Dukkerne var klædt på efter sidste mode, så man kunne se, hvordan

tøjet skulle sættes sammen og bæres korrekt og ikke, som det fortælles om en engelsk dame, der i Indien havde modtaget et sjal og som, da hun ikke vidste bedre, bar det som hovedtørklæde i stedet for det moderne sjal over skulderen.

I begyndelsen af 1700-årene kom de første reklamer og med adresseavisernes annoncer kunne moden blive hvermands eje, altså hvis man havde råd. Hvis en mode således var blevet »gemen«, var den imidlertid ikke længere interessant og man måtte finde på noget nyt. I begyndelsen af 1600-årene gik de velhavende borgere rundt i ubekvemme dragter i tunge, ofte mørke stoffer, inspireret af det stive, spanske aristokrati (se side 103). Korte trøjer med pibebraver, korte knæbukser og rundskårne kapper til mændene og folderige stive kjoler til damerne. I 1700-årene skiftede moden og det blev Frankrigs ofte letsindige og pyntesyge hof, man forsøgte at efterligne, hvis man da ikke valgte den mere praktiske engelske mode, der på det tidspunkt begyndte at gøre sig gældende.

Mændene var derfor i 1700-årene iklædt knæbukser, hvide strømper, knælang kjol (betegnelse for datidens jakke) med brede opslag på ærmerne, en vest der næsten gik til knæene, og om halsen var bundet et hvidt halsbind, der blev kaldt en daskeklud eller stenkerke (opkaldt efter slaget ved Stenkerke, hvor officererne blev overrumplet og derfor ikke nåede at binde deres halsbind ordentligt). Under vesten havde de en skjorte med kniplingsmanchetter og kalvekrøs. På hovedet bar man paryk. Hatten, der var trekantet, havde man til gengæld for det meste under armen. Som hjemmedragt var en lang slåbrok uundværlig (se side 95).

Kvindernes dragt bestod af et vidt skørt, der ofte var pyntet med falbelader (flæser der rigtigt anbragt kunne give indtryk af f.eks. brede hofter) possementer og sløjfer. Over skørtet bar man en overkjole, en manteau og under skørtet et fiskebensskørt (en krinoline). Livet (bluse eller lille jakke) sad stramt og havde snævre ærmer med opslag og engageanter. Undertøjet bestod af en særk eller chemise, pocher (høftepuder) og op til flere lag skørter. Snøreliv eller

korset var med til at give det eftertragtede smalle livmål. Hår og parykker blev sat op i hvidpudrede frisurer, der til fest kunne antage faretruende højder.

Når man læser datidens beretninger om hår-opsætninger, der næppe kunne gå under en lysekroner, om kjoler der var så omfangsrige, at man måtte gå sidelæns gennem selv dobbeltdøre, kan det ikke undre, at moden skiftede igen i slutningen af 1700-årene. Nu dikterede den franske mode empirekjoler i lette lyse stoffer til kvinderne og lange bukser til mændene.

Var der også mode i ligklædningen?

At begravelseerne også var underlagt moden, viser før omtalte anvisning fra 1777. Den giver nøje instrukser om »Modens Skikke ved Ligbegiængelser«, hvornår det er bedst at holde be-

Mandsdragt fra slutningen af 1700-årene. Skydeskive fra 1797 i Helsingørs Kongelig Privilegerede Skydeselskab.

gravelsen, hvor mange der bør være med, hvad man bør servere o.s.v.:

»Liget klædes meget simpelt, meest med det saa kaldte Morier [tyndt vævet bomuldsstof], som opsættes som Kioler og Vest med Læg, Fryndser og Sløjfer omkring, tre Puder under Hovedet, maadelig udstoppede med Humle og Høvelspaaner. Hvide Strømper, Peryk [paryk] og hvide Handsker, bruges endnu, som før«.

Men ét er anvisning, et andet er at følge dem. I det spinkle materiale, vi har fra Skt. Olai Kirke, er det svært at sige noget generelt om, hvorvidt man fulgte anvisningerne eller ej. Antallet af begravelse og det, at det er relativt få familier, der er repræsenteret, gør det svært at konkludere, men en tendens var der vel?

Ja, og nej! Når vi så på grundtrækene i ligklædningerne, vi undersøgte i Skt. Olai Kirke, var de meget ens. Fra de tidligste i begyndelsen af 1700-årene

til omkring 1790, hvor det så ud til, at der skete et skift henimod kun at blive begravet i ligsærk. Selve indhyllingen forblev derimod uforandret med ligklæde med eller uden udhugninger.

Det vil sige, at grundelementerne ligklæde og ligkjortel ikke forandrede sig væsentligt i næsten 100 år. Alligevel var man ikke i tvivl om modens skiften gennem 1700-årene, når man så på begravelseerne. For nok var ligkjortlerne stort set ens, men udsmykningen omkring midten af 1700-årene var modepræget med rosetter, blomster og sløjfer. På manchetter og tørklæder - for slet ikke at tale om hovedtøjer, natkapper og parykker - så man også tydeligt tidens mode afspejlet. Det er ofte gennem tilbehøret til tøjet, man kan følge en mode, og gennem anvisninger og forordninger kan man få et fingerpeg om, hvor udbredt en given mode var.

Strømper: Der var mode i strømper og vi fandt i flere af begravelserne hele strømper eller spor deraf. Selvom der i 1632, blandt andet i Christian den Fjerdes børne- og tugthus, var 16 piger, der strikkede strømper, blev de fleste af datidens finere strømper indført fra udlandet. Til at begynde med var strømper nemlig ikke ramt af de mange forbud, der kom mod import af luksusvarer.

Om det var for at hjælpe på handelsbalancen, er ikke til at gennemskue, men med mindre man kunne godtgøre, at en varesort ikke var til at få her i landet, var det ved forordning af 17. november 1739 forbudt at indføre strømper og flere andre tekstiler.

I forordning af 20. januar 1783 gøres der blandt de mange regler for at mænd må bære silke og fløj, endda i § 7 opmærksom på at »...Dog tillades, for Vore Fabrikers Skyld, dette Kiøn bære indenlands gjorte Silke Underklæder og Strømper...« og i § 9 påpeges at »Tienere ved Vore Embedsmænd og andre maae fra 1ste Januarii 1786 af Silke intet bære uden Haarpunge, Pidske, Halsbaand og Strømper...«.

Lidt ballade må der dog have været om restriktionerne, for i følge Placat (offentligt op-

En lille drengs hvide strikkede bomuldsstrømper:

slået bekendtgørelse) fra 14 december 1785 blev en del af forbudene lempet kort efter udstedelsen.

Det var først og fremmest mændene, der brugte strømper. Herremoden foreskrev nemlig knæbukser frem til omkring 1800, og til disse hørte lange strømper. Både kvinder og mænd brugte strømper, der blev holdt oppe med strømpebånd (hosebånd).

Det var ikke ligegyldigt hvilken farve, strømperne havde.

I 1500-årene var det moderne med farvestrålende strømper, selvom sort dog blev regnet for det mest elegante. I 1600-årene blev de sorte strømper kun brugt til sørgedragten for igen, af økonomiske grunde siges det, at blive brugt i dagligdagen i 1780'erne. De farvestrålende strømper, herunder også sribede, var de foretrukne helt op til 1730'erne, hvor den franske rokokomode slog igennem og foreskrev hvide strømper.

I modeanvisningen fra 1776 hedder det: »Hvide Strømper have endnu ret til Fruentimrets Been. Kolørede Svikler [mønsterstreg ved anklen] ere endnu de fremmede Damer forebeholdte« og til mænd: »Hvide Silke Strømper bruges til Stads, men til daglig Brug blaae med hvide Striver, og i fugtig Føre sorte silke Strømper med hvide Svikler, eller andre kolørede, enten af Silke, eller halv Silke og Bomuld, eller andre vævede kolørede Strømper«.

Handsker i moden. »Handsker have Hævd i alle Moder«, som der står i anvisning om Moderne i Kjøbenhavn for året 1776.

Både i 1600- og 1700-årenes Danmark var der et meget stort forbrug af handsker. Det var blandt fornemme folk absolut en dyd at kunne vise en fin hvid hud, der hverken viste tegn på arbejde eller udendørs liv. Var man så uheldigt stillet at skulle arbejde, blev fingrene på handskerne splittet op eller skåret helt væk, så man kunne bevæge fingrene frit i de såkaldte halvhandsker, men stadigvæk havde man det meste

af hånden dækket mod vind og vejr. Også om natten brugte man halvhandsker. Klaphandsker var også højeste mode i 1770'erne og en af de små piger fra Möinichens gravkælder var iført et par af disse handsker. Det var halvhandsker, hvor der på håndryggen var en halvcirkelformet lille klap, der efter behag kunne vippes ned over oversiden af fingrene og på den måde beskytte mod solstråler eller kulde.

Begravelserne i Skt. Olai viste hele spektret af de handsker, der var på mode i 1700-årene. Handskerne kunne meget vel være købt lokalt, idet der i Helsingør i perioden 1700 til 1800 var 30 handskemagere, der søgte og fik borgerskab i byen.

Kunstige blomster. De kunstige blomster var også et modefænomen, der blev forbundet med rokokotiden. Blomsterne, der indgik i blomsterkransene og som også i flere af gravene lå strøet hen over ligkjortlen på de helt unge piger, bl.a. i Möinichens gravkælder, var fint udformede kunstige blomster.

Datidens fineste blomster blev indført fra Italien og var blandt andet lavet af silkesommerfuglens kokoner, som blev skåret op, så de lignede blomsterblade. Men også disse små blomster blev set som trussel mod den hjemlige produktion, og med forordning af 20 januar 1783 bestemmes det, at fra 1. februar 1783 skal »...alle Garneringer, der af nye gøres, være efter hvad derom her er fastsat. Alle Italienske og andre Blomster, saavidt de ej her bevisiligen ere giorte, skal fra 1ste Januarii 1786 gandske være forbudet at bæres, ligesom ingen nye fra nu af meere maae indføres,...«.

Måske har borgerne i Helsingør på dette punkt fulgt anvisningerne, for vi fandt ingen kunstige blomster i begravelser, efter at forordningen var udstedt.

Smykker. Vi fandt som nævnt kun enkelte smykker i kisterne. Dette kan skyldes forordninger mod at begrave de døde med smykker og i det hele taget mod at bruge smykker, men sandsynligvis spiller moden også ind, idet der i 1776 gøres opmærksom på følgende: »Ørenringe ere efter den høieste Mode ikke i Brug, i det mindste ikke i stor Stads. I Almindelighed ellers ere Perle Ørenringe de, Moden tillader at bære, naar man endelig vil bruge dem«, og med hensyn til ringe: »Ringe på Fingrene er meget lidt i Moden;...«

De kulørte silkebånd. I 1700-årene påbød moden blonder, possementer, festoner, rucher og sløjfer i lange baner. Sløjferne blev anbragt næsten alle steder på tøjet.

I begravelserne afspejlede denne mode sig især på de ligkjortler, de små piger havde på. På en ligkjortel var der brugt lyserøde silkesløjfer og bånd overalt, hvor det var muligt at fæstne dem. På en anden var hele overdelen kreeret som en jakke ved hjælp af lyserøde posementbånd af silke. Hoffolk og velhavende

Lille pige med klaphandsker, der var højeste mode i 1700-årene. Den halvcirkelformede klap, der kan vippes ned over fingrene ses på håndryggen. (Peter Danstrøm fot.)

De lyserøde possementbånd blev på en piges ligkjortel brugt til at illudere en jakke med lomme.

bestilte ofte båndene direkte hos forbindelser i udlandet, men kunne også handle i de mange forretninger og boder, der fra midten af 1700-årene averterede i adresseavisen med galanterivarer, bånd, kniplinger og possement.

I Helsingør blev båndene solgt fra kramboder. Som noget særligt havde også omvandrende jøder og kniplingskræmmere fået tilladelse til bl.a. at sælge bånd i byen. På landet var det bissekræmmere, der sørgede for, at bønderne blev forsynet med bånd. Det kunne ofte være svært at komme i besiddelse af de eftertragtede bånd, for kongen passede gennem sine forordninger på, at man nu også brugte sine penge fornuftigt. I 1775 udstedte Christian den Syvende en forordning, hvor han gjorde *»alle vitterlig at Vi med yderste Mishag have fornemmet den overalt i Vort Kongerige Danmark paa Landet og i Stæderne tiltagende Misbrug ved Bissekram og Omløben med Handels Kram og Galanterie Varer til de Handlendes og Borgernes Fornærmelse i Kiøbstæder, hvorved ogsaa Bondestanden og andre ukyndige Folk forleedes til unyttige og skadelige Udgifter, alt imod Lovens og de ergangne Forordningers Bydende desangaaende....«*. Omløbende bissekræmmere måtte ikke sælge i byerne, men det var dog tilladt at handle, falbyde og sælge på markederne på landet, vel at mærke hvis man havde indhentet øvrighedens tilladelse og fået et øvrighedspas til 8 skilling.

Der står i forordningerne ikke så meget om kongen og hofmændenes store forbrug af sløjfer og bånd, men deres udgifter var måske ikke skadelige.

Om kongens gode råd om at holde igen med unyttige og skadelige udgifter til galanterivarer havde nogen effekt, vides ikke, men moden foreskrev i 1776 ganske som før kulørte bånd til kvindernes hovedtøj, kjoler, kåber, muffer og sko. Mændene anbefaledes det at bruge sløjfer og bånd til hårpisk og hårpung.

De sørgendes tøj

Sørgetøjet hører ikke direkte til fundene i Skt. Olai Kirke; men i den beskrevne tidsperiode var det tæt forbundet med begravelserne. Der var strenge regler omkring brugen af sørgetøj. Hvem der måtte bære sorg, hvor længe og for hvem man måtte bære hvilke stoffer. At reglerne ikke altid blev overholdt, vidner de mange gentagelser af de kongelige forordninger om.

I middelalderen, hvor man helst skulle begrave sine døde samme dag, de var døde eller senest dagen efter, var der ikke tid til at få syet en speciel sørgedragt. Derfor kunne man vise sin sorg og respekt for den døde ved at iklæde sig dæmpede farver og slå en kappe eller et skørt op over hovedet, bære et slør eller binde

et sørgeflor om hatten. Gennem tiderne har sørgedragter haft forskellige udformninger, men de sorte og hvide farver har holdt sig op gennem tiden.

I skiftet efter Gabriel Ferdinand Milans enke Friderica Wesling, der blev begravet i Milans gravkælder i Skt. Olai Kirke i 1794, blev der lige efter dødsfaldet blandt andet indkøbt sørgetøj til Catrine Dyring, enke efter Gabriel Milans søn af første ægteskab og hendes døtre Anna Friderica og Lovise Ulrica: »3 par hvide Handsker, 2 1/4 alen fiint clar Neteldug [tyndt stof vævet af nældetaver] 22 alen sort friseret Bay [løst groft flonel uldstof], 12 alen tyske sorte Silkevarer, 2 stk Carcasse [stel til krinoline], 1 alen sort Marly [åbent vævet gazestof ofte af hør], 8 3/4 alen fiint violet-stribet Sirtz-Cattun 2 1/2 alen fiint bleget Hør-lerret og 4 lod fiskeben«.

Fru Milan var død den 23. maj 1794 og be-

Den store grafiker J.F. Clemens (1749-1831) stak i 1770'erne »De sørgende« under en studierejse i Paris. Det kunne næsten være den franske konsulfamilie.

gravelsen fandt først sted den 5 juni, så der har været tid til at få syet sørgetøjet. Helt med på moden synes man dog ikke at have været i Helsingør, idet der efter indkøbene at dømme har været købt ind til en krinolinekjole, der fra omkring 1790 var ved at blive fortrængt af den lettere chemisekjole.

Med hensyn til sørgedragten griber moden og økonomien ind flere gange. Til den meget pyntede rokokotid passede den kvindelige sørgedragt med lange hængler (bånd), der var bundet stramt ved halsen, meget dårligt. Hovedet blev i stedet dækket med et løsthængende slør, som vi nu til dags blandt andet ser brugt ved kongelige begravelser.

Da det blev for dyrt at udruste officerer med sørgedragter, blev det i 1737 bestemt, at officerer ikke længere måtte sørge i sorte klæder, men i stedet skulle de binde et sort sørgefleur om venstre arm. En skik, der efterhånden også gik over til at blive den almindelige måde at vise sin respekt for den afdøde på, og som har holdt sig helt op til vore dage.

En lille blonde blev til beskrivelsen af mange fine kniplinger.

Når man starter med »lige at se på en blonde« og ender med notater fra ca. 40 grave, der skal beskrives, bliver man overvældet. Men takket været stor hjælpsomhed og rådgivning fra mine kolleger på Helsingør Kommunes Museum, Ida Istrup fra Statsbiblioteket i Aarhus, samt Karen Jacobi og Irene Skals fra Nationalmuseet lykkedes det - og med Else Østergaard's citat for øje (eller måske nærmere for øre): »Man er nødt til at skrive det ned, så der er noget, de andre kan rette«, har jeg kastet mig ud

i opgaven, idet jeg håber, at mine efterfølgere, hvis der en gang igen vil blive lejlighed til at se på tekstilerne fra kirken, ikke vil finde anledning til at rette, men til at udfylde de huller og uløste opgaver og besvarelser, som vi af mange årsager har måtte lade stå som »spørgsmålstegn«.

På trods af spørgsmålstejnene har vi ved undersøgelsen af kisterne i Helsingør Domkirke imidlertid ikke alene fået bekræftet mange teorier om skikke ved kistelægningen, men vi har også kunnet bidrage med ny og mere detaljeret viden om ligklæderne. Vi, der var med, har haft den store oplevelse at se de utrolig velbevarede tekstiler.

Anvendt litteratur

Andersen, Ellen: Danske Dragter, Moden i 1700-årene, Nationalmuseet 1977.

Andersen, Ellen: Artikel Strømpen i den europæiske modedragt, Om strømper, a/s Valby Strømpefabrik 1953

Berg, Hakon: Den sorte kiste, Arv og Eje 1958.

Broby-Johansen: Krop og Klær, 3. udg. 1989.

Green Lisbeth, Hansen Inger; Hansen Karen Birgitte: Kvinde-
dragter fra Østjylland 1790-1830, Danske Folkedansere 1985.

Mollesen, T., Cox, M., Waldron, A.H. & Whittaker, D.K. 1993 The
Spitalfields Projects. Vol.1-2. The Middling Sort. CBA Research
Report 86, Council for British Archaeology, York

*Kruse Anette, Johannsen Birgitte Bøggild, Paludan Charlotte,
Warburg Lise, Østergård Else:* Fru Kirstens Børn, Nationalmu-
seet 1988.

Litten, Julian: The English Way of Death; the common funeral
since 1450, 1991.

Lund, Troels: Dagligliv i Norden. Død og begravelse, bind 14
Poulsen, Hanne: Livets sejrskrans, Nordslesvigske Museer 12,
1985.

Rasmussen, Holger: Hattens rette brug, Nyt Nordisk forlag 1990.

Thyrring, Ulla: Om udhugget ligtøj, Budstikken 1964.

Steensberg, Axel: Dagligliv i Norden, Bind II, III og IV, 1981.

Østergård, Else: De sprangede handsker fra Nørup kirke, Nati-
onalmuseets Arbejdsmark 1983.

Sørensen, Klara: Danske Silkebånd, Jelling 2000.

Ukendt: Moderne i Kjøbenhavn for begge køn og Værelser
Møblering efter Moden 1776 og 1777. Kjøbenhavn 1776 og 1777
Historiske meddelelser fra København, årbog 1977 (bilag vedr.
regning på ligklæder s. 107 ff.

*Kgl. Forordninger om begravelser og sørgetøj 1656, 1682, 1739,
1783*, Statsbiblioteket i Århus.

Bill-Jessen, Torben: Register til kopibøger over udgåede breve
fra de eligerede borgere i Helsingør 1792-1836. Helsingør 1997.

Holberg, Ludvig: Barselstuen, Gyldendal 1963.

Nok til både en og to ?

af Charlotte S.H. Jensen

I slutningen af juni 1743 døde Sille Marie Fensmark, gift med købmand Niels Dahl i Helsingør. Husstanden omfattede også lille Hinrich på 1 1/2 år og den noget ældre søster «Jomfru Anna Margretha». Tilsyneladende var der en pæn aldersforskel mellem de to børn. Da der kun er disse to arvinger efter Sille Marie, må »jomfruen« næsten være identisk med den »Anna Marie Riegels«, der i kirkebogen nævnes som fadder ved den lille Hinrichs dåb 16/1-1742 i Sankt Olai, hvor hun kaldes »infantii soror«, altså dåbsbarnets søster. Var hun fadder ved lillebroderens dåb bør hun have været konfirmeret, og altså en halvvoksen pige, hvilket også sætter Sille Maries alder i perspektiv. Hun var ikke purung, idet hun var enke efter Riegels.

Familien med de to børn hørte til det helsingoranske borgerskab, og havde et flot udstyret hjem i huset på Strandgade. Her var både spisestuestole med gyldenlæder, sølvtøj og spejl i glasramme, fortæller skifteprotokollen fra Helsingør byfoged 1737-58, hvor dødsboet fra 1743 er registreret. Man sad tydeligvis ikke og hakkede i det, og derfor fik den afdøde kone naturligvis også en ordentlig begravelse.

Det var så heldigt, at Niels' bror Nikolaj havde kontrakt på gravkrypt nr. 10 i Sankt Olai kirke, og den 20. juni blev Sille Maries kiste sat ned i svogerens krypt.¹ I kirkebogen blev begravelsen også indført, dog uden den døde

Fotografi af kisten som den var efterladt ved Nationalmuseets undersøgelser i 1938. Skjult i de omrodede ligklæder ligger den lille nyfødte ved moderens højre side. Klædet over moderens ansigt er løftet op.

Huset, som Niels Dahl i 1742 købte af sin bror Nicolaj, var i begyndelsen af århundredet ejet af Jens Svendsen Bech. Det eksisterer ikke længere, men den ejendom, der findes på stedet i dag under adressen Strandgade 75, er det hus, som han i 1750'erne lod opføre på grunden efter Sille Maries død. I slutningen af 1700-årene boede geneverfabrikanten John Daniel Bel-fours enke Ann i huset.

kvindes navn og alder: »20 junius: Sign. Niels Dahls Hustrue. Hun døde i barnsnøed og blev begravet i hans Broders Nicolai Dahls muured begravelse i Kirken som hans formand St. Jens Bech havde indrettet. For grafvens aabning annemede Mons. Nieuhausen 8 rd. 2 mrk. å parte blev betalt for Klokkerne 1 rd.«² Indførslen rummer ikke oplysning om det døde spædbarn, hvilket kan undre. I andre tilfælde nævnes døde småbørn, når de er begravet indenfor Skt. Olais område. Den 6. oktober 1735 begravnes fx »Jørgen Knapmagers Hustrue og Nyefødde barn Ana Xstoffersdtr. og Ana Marie begge i én Kiste her paa Krkegrd.« I dette tilfælde var barnet tydeligvis døbt, men også udøbte børn findes indført, fx 27. maj 1740 Hvor »Barber Svitzers 2 spedte Børn, tvillinger« begravnes »begge i én Kiste«. Også et eksempel på et dødfødt barn kan anføres, med begravelsen af »Niels Pedersen fergemand dødfødte Barn her paa Kirkegrd« d. 3. august 1743. I tilfældet med det dødfødte barn blev der end-

og betalt for både »jord og spiireklocher«. Der synes således ikke at være nogen grund til, at det døde spædbarn i Sille Maries kiste ikke er opført.

Men uagtet den mangelfulde indførsel lå Sille Marie uforstyrret indtil 1938, hvor Nationalmuseet foretog gravundersøgelser i kirken.

Gravundersøgelse i 1938

I 1938 var graven i søndre sideskib en af dem, der blev undersøgt af museets folk. Her gjorde man en uventet og interessant opdagelse. I kisten med den døde kone fandtes også, ved ligets venstre side, forskelligt børnetøj, samt en tykbundet grøn glasflaske med vand, der - ifølge den gamle udgravningsbeskrivelse - stod i fodenden. Fundet blev tolket som et udtryk for en skik og en tro, der er velkendt af folkeminddeforskere, nemlig, at uforløste barselkvinder skal have udstyr til barnet med i kisten. Børneudstyret i Sille Maries kiste omfattede:

- et stykke papir omvundet med hørtråd og bændel, med en nål og en knappenål stukket i.
 - en rektangulær lærredsble
 - en rynket krave af meget tyndt hør
 - et rektangulært svøb med bogstaverne SMD i lyseblå korssting broderet i det ene hjørne.
 - en trestyks hue i lyserød silke med foer af mørkerødt vadmel
 - en hvid puldhue i lærred
 - en barneskjorte med bogstaverne HRD i lyseblå korssting (34 cm over ryggen)
- Desuden nogle sammenrullede rester af lyst udltøj, der måske har været en svøbeliste, samt et brev knappenåle.

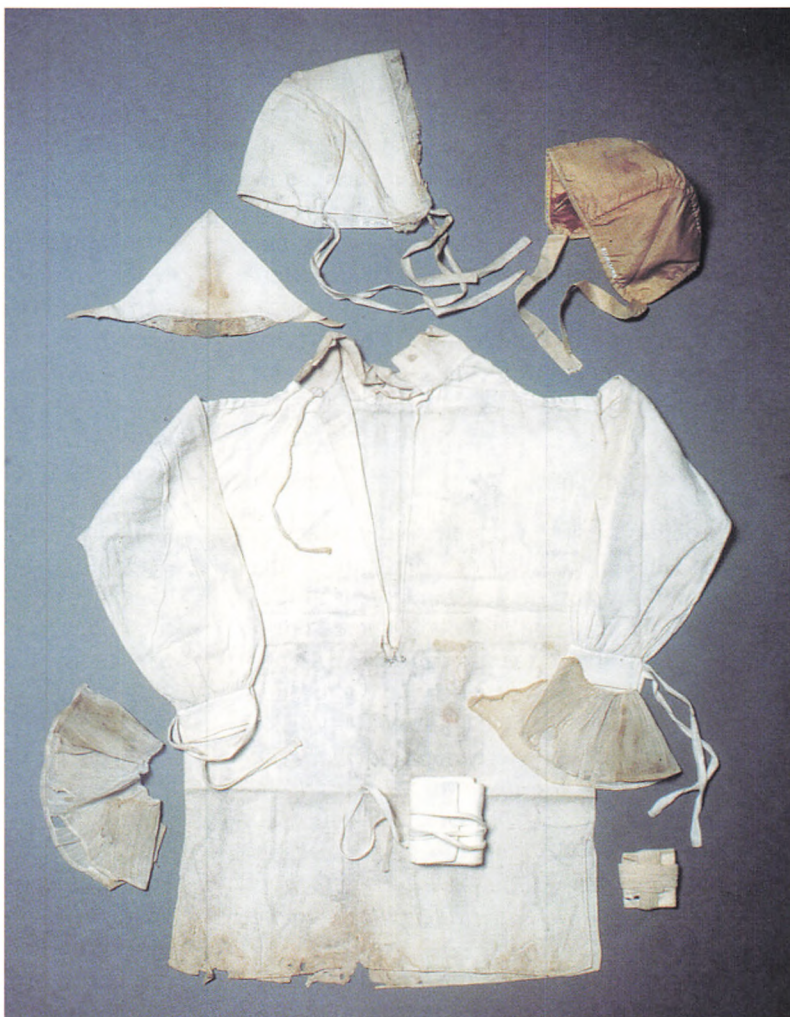
Konklusionen har for eftertiden været, at graven rummede en uforløst barselkone, og er blevet fremført som et af de »arkæologiske« beviser for skikken med at give afdøde gravide kvinder børneudstyr samt vaskevand med i graven. Den folkemindesamlende kredslæge i Kalundborg, J.S. Møller, omtaler fundet i sit omfattende værk »Mor og Barn i dansk Folkeoverlevering« fra 1939-40, og konkluderer her, at »..hun er da sikkert død under fødslen og uforløst« (p.168).

Imidlertid har det ved de fornyede undersøgelser vist sig, at graven også rummede et spædbarn - fuldbåret, ordnet, svøbt og med en fin lille hue på hovedet.

Tøjet til det nyfødte og til det 2-årige barn, som blev fundet i Sille Mariæ Kiste i 1938. Ved undersøgelserne i 2000 fandt man yderligere det ligeledes på fotografiet viste trekantede korsklæde. (Peter Danstrøm fot.)

Spøgeri og dets årsager i almindelighed

Begrundelsen for at give en afdød og uforløst barselkone særligt udstyr med i kisten var, at hun efter den folkelige overbevisning efter et vist tidsrum - fx til den tid, hvor svangerskabet normalt ville være afsluttet, vil føde i graven, og derfor har brug for tøj, m.m. til den lille. Mangler disse ting, kan man risikere, at den afdøde kvinde vil spøge for at gøre de efterlevende opmærksomme på, at hun savner tøj til sit barn.

En adfærd af denne type er meget almindelig for spøgelsener. Meget hyppigt fortæller spøgelsessagn, at den afdødes færden har sin rod i én eller anden form for uorden, som vedkommende føler behov for at få rettet op på. Oplagte spøgeriårsager er naturligvis de egentlige forbrydelser. Det gælder fx for de mange sagn om skelflyttere og nattepløjere, men selvsagt også for mordere, henrettede og selvmordere.

I folketroen er det ikke så ligetil at komme i himlen, det kræver bl.a. at man er kristeligt begravet på kirkegården. Derfor hører fx myrderne, kræmmere, uønskede og dræbte børn, selvmordere og andre, der har fået en lemfældig eller usædvanlig jordefærd også til blandt gangsterne.

Det er dog langt fra alle spøgerier, der har deres rod i egentlige forbrydelser m.m. som ovenstående. Den »uorden« som spøgelsesinteresserer sig for, kan også blot være væremåder, som skal findes, arvegods, der ikke er retfærdigt fordelt, eller lånte sager, der ikke er leveret tilbage. Hensynet til de efterladte kan også spille ind, fx i sagn om mødre, der går hjem for at holde øje med, at deres børn har det godt, eller for at formane en stedmoder om at tage sig ordentligt af de små.

Fødsel i graven

Det er i denne sidste gruppe af spøgeriårsager, man skal finde de barselkoner, der spøger, fordi de savner nogle af de genstande, som folketroen anbefalede at give mor og barn med i graven. Der er temmelig mange folkloristiske belæg³ for denne tro, der synes at have været almindeligt udbredt over hele landet. En »typisk« optegnelse kunne fx være denne: »*Naar en frugtsommelig Kvinde døde før Barnets Fødsel, skal hun efter gl. Tro have Børnetøj, samt Offer til Præst og Degn med i Graven. 4 Uger efter den Dag, der skulde have været Barnets Fødselsdag, vilde de saa finde Offerpengene under Alterdugen i Kirken*«⁴

At pengene til kvindens introduktion skulle findes under alterdugen indikerer, at hun -

skønt afdød - havde gennemgået en form for indledelse, på linje med levende barselkoner.⁵ Folkemindesamlere Jens Kamp stødte også på denne opfattelse, og gav en lidt længere forklaring: »*Ligeledes skal en saadan Kvinde have en Skilling med sig i Graven; thi naar hun er forløst, maa hun holde sin Kirkegang som andre Kvinder og ofre Skillingen til Præsten. Nogle mene, at det er selve Menighedens levende Præst, som forretter denne Indløsning, og faaer Skillingen i Offer; men dette hører til Præsternes Hemmeligheder, som de aldrig maa tale om. Andre sige derimod, at det er én af de afdøde Præster, som hvile paa Kirkegaarden, der maa løse hende ind. Thi løses el. læses ind fra sin vanskelige Stand maa hun, da hun ellers ikke kommer i Guds Rige*«.⁶ Og det sidste var selvsagt en meget alvorlig affære. En indirekte hindring for at komme »i Guds Rige« var også det manglende børnetøj, som den ulykkelige moder måtte gå og klage efter.

En enkelt optegnelse nævner også en speciel udsmykning af ligtøjet, nemlig, at man på 1880'ernes Reersø gav afdøde barselkoner en særlig påklædning. En sådan kone blev begravet i sin sorte brudekjole⁷, men desuden fik hun en »*blodrød silkesløjfe*« fæstet på brystet. »*Det skulle slige kvinder have, om man saa skulde langt af By netop for at kunne skaffe den bestemte farvenuance*«⁸

En temmelig kendt sagntype, der findes over hele landet, beretter om kvinder, der går og klager sig, og som får et stykke tøj, fx et strømpebånd, der bruges til svøbeliste, hvorefter spøgeriet hører op. En variant handler om kvinder, der ganske vist har fået det påkrævede udstyr, men alligevel går og klager: »*Der var kun lidt til én og mindre til to!*«.⁹ Kvinden har født tvillinger i graven, og mangler nu tøj til den ene.

Genfærd med substans

Forestillingen om den døde barselkones nødvendige ekstraudstyr er i øvrigt ikke en dansk specialitet, men kendes også fx i Sverige, helt op i Dalarna. Svenske barselkoner skulle i 1800-årenes sidste halvdel have børnetøj, vandflaske,

Den grønne flaske, der blev fundet ved Nationalmuseets undersøgelse af kisten i 1938 er en særdeles velbevaret repræsentant for 1700-årenes brede og lave emballageflaske, der lukkedes med korkprop. Der var endnu vædske i flasken, da man fandt den! (Jesper Weng fot.)

saks, »pudderpose« og offerpenge med i kisten.

I svenske sagn kan man desuden støde på beretninger om, at levende jordemødre eller andre kvinder har bistået de døde barselkoner med fødslen. Når dette på et tidspunkt blev åbenbart, og en eller anden beskyldte hjælperken for at fare med løgn og overtro, blev graven åbnet, og her fandt man så – naturligvis - den døde kone og det døde barn - sidstnævnte svøbt i den levende fødselshjælperkes forklæde.¹⁰

Forestillingen om fødslen i graven giver et billede af meget håndgribelige gengangere, der giver mindelser om den gamle nordiske forestilling, hvor de spøgende ikke synes at have været hverken luftige eller tågede skikkelser. Her var det nærmest som om, at selve den afdødes krop kunne være aktiv i spøgeriet, en tanke, der passer godt til bondesamfundets forestilling om, at en afdød skulle kunne føde.

Fra 1600-tallet og frem til 1915

Forestillingen om den døde barselkones særlige gravudstyr findes heller ikke kun i de nyere folkemindeoptegnelser, der primært stammer fra tiden efter 1850, selvom de forestillinger og tilstande, der beskrives, udmærket kan være - og som regel er - noget ældre. Det var jo navn-

lig »fortidens tro og skik«, der interesserede den tids folkemindesamlere.

Kendskabet til skikken kan tilsyneladende dokumenteres tilbage til 1600-årene, men kan selvfølgelig godt være ældre.¹¹ Fra 1600-årene beretter Peder Syv i sit værk om de almindelige vildfarelser (»De vulgi erroribus«) om, at der på Syv kirkegård var fundet penge i en grav »Når en kvinde var inden kirke kaldtes de hedenkvinde. Døde de imidlertid, lagdes der offerpenge i kisten, men når de ej blev forløste saks, synål og børneklæder. Der fandtes i Syv kirkegård (1648) penge i en grav af godt sølv,

af hvilke jeg haver een, hvorpaa staar »Frides Impator« med Effigie - item andetsteds, som i Strøby kirkegaard med K. Edvardi Effigie.¹² Om de pågældende mønter er placeret som færge-mønter eller offermønter er ikke til at afgøre ud fra teksten, men tydeligt er det i hvert fald, at Peder Syv har kendt barselkonetraditionen, og derfor ladet denne indgå i sin tolkning.

I Sixtus Aspachs disputats fra 1697 nævnes også at »det er en overtro, at frugtsommelige koner, som dø inden barsel, dog til den bestemte tid føde deres barn i graven; derfor giver overtroiske koner den afdøde med i graven tråd og hvad der ellers hører til at klæde et spædbarn.« Oldenburg nævner i 1740 også den, efter hans mening, »daarlige« men ligefrem »højest almindelige skik« at give kvinder, der er døde i barselsseng »i deres kiste tråd, lærred nåle, sakse og desuden et brød samt andre madvarer, for at ikke fosteret som endnu fjæler sig i bugen og kommer frem deraf i gravens gemme, skal mangle føde og klæder«. Videre forklares, at sådanne kvinder endnu får disse ting på Møn i 1818.¹³

Jacob Bircherod rapporterer fra 1700-årenes begyndelse om fynske skikke, at man også her kender både gravudstyret og forklaringen på, hvad der kan ske, hvis man undlader det: »Naar een frugtsommelig kone dør førend at hun gjør barsel, saa legges vand, naal, traee, fingerbølle, sax, list, svøb og aldt det som bruges til eet nyefød barn i kisten med, for at hun ikke skal gaae igien hereffter, og meget siges i Odense om een død kone, der saaledes af mangel paa een ble laante et tørreklæde af een pige«¹⁴

Er disse vidnesbyrd, om kendskab til forestillingen, nogle af de tidligste skriftlige belæg for barselkonens gravudstyr, må det andet yderpunkt udgøres af en optegnelse i Dansk Folkemindesamling, foretaget 1915 af Jeppe Aakjær, der var en flittig meddeler. Her forklares at »Naar en frugtsommelig Kvinde dør førend hun bliver forløst faar hun med sig i Graven: en Sax, en Naal, en Skaal til Vand og andre Jordmorre-kvisitter, som fornylig er blevet fundne i en Grav paa Vroue Kirkegaard. Det er i det sydlige Fjends Herred Skik den dag i dag«¹⁵

Andre eksempler

Bortset fra Sille Maries grav og de deri fundne genstande, kendes en række andre beretninger om fund af barselsudstyr i nyere tids grave. Desværre er disse fund ikke helt lette at dokumentere i dag.

Jeppe Aakjær nævner fundet på Vroue kirkegård, og ifølge J.S. Møller skulle der også eksistere et fund fra Kalundborg, hvor forskelligt dukkede op. Han beretter, at læge Ranft under restaureringen af kirken 1866-77 fik tilladelse til at åbne en grav, om hvilken man fortalte, at den rummede en kvinde, med sit efter døden fødte barn. Da graven åbnedes, »fandt han da baade Moder Barn og Børnetøj. Saaledes fortalte Datteren af Konduktøren ved denne Restaurering mig«¹⁶ skriver Møller, og nævner desuden fund fra Aulum¹⁷ (1921) bestående af saks, ølflaske med vand samt en lille flaske af klart glas. Den optegnelse, som Møller refererer, begrundes i øvrigt tilstedeværelsen af vandet med, at »Vand skal endelig også med til BARNET, thi det er jo BARNETS første Føde«.¹⁸

Fra Sdr. Kongerslev syd fra Ålborg refererer Møller fundet af en del børnetøj samt synål og tråd i graven hos en kvinde, der formodedes at være Kirsten Andersdatter Dueborg, død 1679 i en alder af 36 år.¹⁹ Desuden oplyses, at den lokale præst i Gangsted, Pastor H. Brøchner, skulle have indført flg. passus i kirkebogen: »Da man grov graven til Mette Cathrine Andersdatter martii 1834 fandtes på bunden af en uforrådnnet kiste en flaske af 1/2 eller 1/4 pægl rom, hvori noget flydende uden lugt, Blandt flere gisninger fandt jeg Lauridsens den rimeligste: 'Her har en kone været jordet, der var i barnsnød, uforløst. Ved slig lejlighed medgaves synål, tråd, svøb, navlebind, måske også vand til at vaske barnet'«²⁰

En optegnelse i Dansk Folkemindesamling beretter også om et fynsk fund, nemlig af »Børnetøj, en sølvbroderet Hue og en Sutteflaske« der skal være fundet ved siden af et kvindeligt, da man »engang i forrige århundrede smed en Del kister og Lig ud af Begravelseskældrene under Nyborg Kirke«²¹

Andre gravgaver fra nyere tid

Optegnelserne om fund af børnetøj er imidlertid langt fra enestående, når de ses i forhold til andre vidnesbyrd om fund af forskellige former for »gravgaver« i nyere tid. Især flasker og mønter omtales fra tid til anden i folkemindeoptegnelser som fundne ved opkastning af grave. Mønter kan tolkes på flere måder - fx placerede man hyppigt mønter på afdødes øjne for at holde disse lukkede, så vedkommende ikke ved sit blik kunne trække andre med sig i graven. En ret speciel optegnelse af Andrea Sørensen nævner et tilfælde, hvor et par giftmordere havde lagt en toskilling på hver side af deres offer da hun lå i kisten. Dette, mente de, ville hindre den dræbte i at gå igen.²² Som regel tolkes mønterne dog enten som offermønter eller færgpenge. Fx nævnes fra Landet sogn fund af »mange skeletter«, der havde småmønter i den knyttede hånd, hvilket tolkedes som »Partnerpenge til Himmerige«²³

En flaske med væske fandtes også, og tolkedes sådan, at der var tale om urin, smuglet ned i kisten af en sengevæder.²⁴ Dette er i god tråd med dét en sønderjysk meddeler fortalte i 1936 til indsamleren Andr. Lorenzen; »*efter andre nu for længst afdøde, at der blev lagt Glas ned til et Lig, der laa i Ligkiste. Paa den Maade kunde den, der gjorde det overføre en Lidelse paa Liget, som det da efter den gængse Tro tog med sig i Graven*«²⁵ En anden tolkning af flaskefund er, at der er tale om brændevinsflasker, lagt ned til personer, der i særlig grad yndede denne drik. Også fx tobak og andre levnedsmidler eller genstande kunne man træffe på: »*Trindt om i Angel, saa ogsaa i N. Fahrensted Sogn, var det indtil omkring 1870 Skik at give Liget et el. andet med i Ligkisten. Det blev forbudt ved Lov. Der var dem, der gav en død Mand en Rækniv med. Penge blev der lagt i Kisten til ethvert Lig. En Skilling el. Søsling var det mindste. Der var ogsaa dem, der lagde en Flaske, der var fyldt med Brændevin i Ligkisten. Ret alm. var det at lægge Levnetsmidler i Ligkisten*«²⁶ Fra en anden kant af landet, Dalbynder, fortælles en selvoplevet beretning om en begravelse, hvor

en af »ligets familie« kom hen og lagde noget brød samt en flaske mælk ned i kisten med ordene »*Du skal have noget med paa den sidste rejse*«²⁷

Legetøj og mistede lemmer

Der findes kun få optegnelser, der explicit nævner børnegrave med tilhørende »gravgaver«. Fra Fejøl berettes om fundet af »et 10-års barn« der i sin hånd havde såkaldt dødmandsskat, en »pengetut« med 12-14 mønter, et temmelig betydeligt antal, såfremt man kan tro meddelelsens antalsangivelse. Endelig haves en optegnelse vedr. Tomby kirkegård, hvor der skulle være fundet en dukke i en opkastet grav. Meddelelsen, en lokal aftægtskone, forklarede fundet ved, at »*Dukken er jo sikkert i sin Tid bleven givet Barnet med i Ligkisten*«²⁸ En forklaring, der stemmer fint sammen med en meddelelse fra en helt anden kant af landet, nemlig Jerslev, hvor en meddeler mente, at børn kunne få et stykke kært legetøj med i kisten »*saa de ikke skulde græde efter det*«²⁹

Mistede lemmer måtte også med, når deres ejermand gik i graven, og flere optegnelser fortæller om amputerede kropsdele, der kom med i kisten eller evt. ligefrem blev gravet ned på forhånd. Således fortæller en beretning om en skolelærer i Tikøb, der overværede, hvorledes enken efter en skomager, lagde en lille gulnet avispapirspakke ned i benenden af hendes mands kiste. Adspurgt forklarede hun, at det var den afdødes tær, som han selv havde knebet af med en tang, engang da han havde fået koldbrand i dem efter en druktur. Begrundelsen var, at »*Den døde skulde vel have alt, hvad der havde hørt til hans Legeme, med i Kisten*«³⁰

Kendt tradition om Olai-krypterne

Tanken om at forsyne en afdød med forskellige genstande, som man mente, at hun eller han kunne få særligt brug for, eller var særligt knyttet til, kan således siges at være et – om ikke

almindeligt – så dog kendt fænomen.

Som tidligere nævnt er »børnetøjsfundene« dog vanskelige at dokumentere i dag – hvilket er særligt trist for det kalundborgensiske eksempel, idet der her ikke er tvivl om, at både mor og barn fandtes i kisten med børnetøjet. Der var således tale om en kvinde, der rent faktisk havde født, men dette til trods, alligevel havde fået det påkrævede udstyr med sig.

Når dette fund er særligt interessant skyldes det primært, at også den lille, som kostede Sille Marie Fensmark livet, jo rent faktisk lå i kisten. Interessant nok stemmer denne kendsgerning overens med en lokal tradition om kisterne i Sankt Olais krypter.

Gartner Larsen født ca. 1884, der var ansat som reserveklokker ved kirken, fortalte i 1949 til den senere direktør for Handels- og Søfartsmuseet, Henning Henningsen, der på det tidspunkt var ansat som videnskabelig assistent på Dansk Folkemindesamling: »Under Gulvet i Olai Kirke og i kapellerne ligger der mange Lig, som er flere hundrede år gamle. De er ligesaa friske, som om de var døde for 14 dage siden. De ligger i Kisterne i deres Ligtøj, men

Ved Nationalmuseets undersøgelse af Sille Maries kiste i 1938 fandt man ikke det fuldbårne, nyfødte barn, der her ses mellem høvlspåner og moderens ligklæde, svøbt og med en lille fin kniplingsbesat hue på hovedet.

naar man rører ved Tøjet, bliver det til Støv. Det er Luften, der gør, at der saa friske og velbevarede»³¹

Denne beretning virker som om den er influeret af en lignende, der handler om begravelser i Sankt Mariæ, og hvori det også nævnes, at ligtøjet smuldrer ved berøring, hvilket er et vandremotiv, som ikke er i overensstemmelse med forholdene. Gartner Larsen kendte imidlertid også til Sille Maries grav, for det må være den, han omtaler således: »Under søndre Sidegang i Sct. Olai Kirke ligger der i en Kiste, som nok er sine 300 Aar, en Kvinde begravet med sit lille Barn. Ved siden af ligger der en Patteflaske med Mælk i. Det hele er velbevaret, kun er Mælken blevet brun i Aarenes Løb«³²

Her er således i optegnelsen ingen tvivl om, at meddeleren mener, at kisten rummer både

mor og barn. Det er værd at bemærke, at den er gjort efter Nationalmuseets undersøgelse, og efter, at J.S. Møllers bog om »Moder og barn i Dansk Folkeoverlevering« udkom i 1939-40. Alligevel afviser meddelelsen de tolkninger, man her var kommet frem til, og mener i øvrigt, at vandflasken er en sutteflaske. Dette kunne indicere, at meddelelsen om de døde i kisterne, og deres usædvanligt velbevarede stand³³, måske kan være bygget på selvsyn, eller andenhåndsforklaring, men det nævnes desværre ikke direkte, hvor klokkeren har sin viden fra.

Børneudstyr – selvom barnet lå i kisten?

Stort set alle optegnelser af traditionen om de døde barselkoners gravudstyr pointerer, at sagerne tilkommer kvinder, der er døde »uforløst« – og altså begravet med fosteret i bughulen.³⁴ For nyligt er der ved undersøgelser af jordbegravelser på kirkegården ved Odense Domkirke, undersøgt en grav, der netop rummer en sådan kvinde. Hun var begravet sammen med sit foster, der lå i bughulen og fandtes i fødestilling, dog kunne det ikke konstateres, om fødslen havde været gået i gang. I umiddelbar nærhed af graven fandtes to mønter, en lille vievandsflaske af glas samt en saks, der sandsynligvis hører til fundet. Mønterne var hhv. en sølvskilling fra 1722 og en halvskilling i kobber fra 1719. Fyldet omkring begravelsen rummede desuden forskellige genstande, men om disse oprindeligt har hørt til i graven er usikkert. Interessant er det dog, at der i dette fyldmateriale bl.a. fandtes stykker af nåle, der jo også i følge optegnelserne bør være en del af den uforløstes gravudstyr.³⁵

Men i modsætning til kvinden fra Odense og alle de andre uforløste barselkoner havde Sille Marie jo faktisk født sit barn, det var svøbt og ordnet, så strengt taget behøvede hun næppe at have udstyret med. Det er desuden også værd at bemærke, at hendes udstyr omfatter tøj, nåle og vand – men ikke saks og mønter. Det nævnes ikke explicit i optegnelserne, men tan-

ken bag saksen kunne være, at den skulle bruges i forbindelse med klipning af navlestreng eller syningen af børnetøj. En tredje mulighed er magisk beskyttelse.

En saks i vuggen eller i vaskevandet beskyttede et nyfødt og udøbt³⁶ barn imod at blive bjergtaget. Selvom man vist aldrig har hørt om, at bjergfolkene kunne finde på at tage døde børn, må genstandene alligevel siges have en vis naturlig placering i børneudstyr. For magiske forholdsregler til beskyttelse af nyfødte, synes at have været en så indgroet tanke, at også kvinder, der bevidst skaffede sig at med et ønsket barn, kunne betjene sig af dem. Et eksempel på denne tankegang findes i Sankt Olai sogns kirkebog, hvor der den 8. juni 1732 blev begravet et dødfundet spædbarn på ny kirkegård. Indførslen lyder:

»Blev et spedt Barn begrafved paa ny krgrd. Det blev funden døed i marchen indsvøbt i linklæde med it rødt snoer om halsen« Går man til en anden egn, Kippinge på Falster, indeholder kirkebogen i 1600-tallet også her et sådant eksempel: *»Dend 8. Aprilis bleff der funden et Spedbarn i Mogens pedersens haffve i Østerkipp og Moderen haffde hjemme i Nørre Vedbye, og var lagt Salt og Korn i en Klut paa barnet, og bleff funden een Syenaal paa hoffvedet. Bleff døbt Dnica Palmarum og samme barn bleff kaldet Anne«.*

I begge tilfælde er tilsyneladende uønskede børn blevet forsynet med magiske beskyttelsesmidler. Rødt opfattedes i folketroen som en beskyttende farve, og da intet i kirkebogen antyder, at snoren er brugt til at kvæle barnet med, er det muligt, at den var anbragt i beskyttende øjemed. I Kippinge-indførslen anvendes salt og stål (nålen) der også blev tillagt magiske egenskaber. Kornet rummer også en særlig kraft, for knækkede man korn (rug) af strået, kunne man efter sigende se Guds ansigt på brudfladen.

Lidt mere bemærkelsesværdigt er det måske, at der ikke findes mønter i Sille Maries kiste, da det vel næppe har været muligt for hende at gennemgå det sædvanlige introduktionsritual, der for en nybagt landbomor var påkrævet i 1740'erne. Skikken gik imidlertid af brug hos

*Øverst t.v.:
Sille Marie Fensmarks kiste
fotograferet i gravkælderen.*

*Øverst t.h.:
Da Nationalmuseet i 1938
undersøgte kisten, lå afdøde
med hovedet dækket under et
klæde, som vist her. Klædet
var lagt til side, da kisten at-
ter blev undersøgt i juni
2000.*

*Nederst t.v.:
Spædbarnets fine hue med
kniplinger.*

overklassen omkring år 1700, og i 1754 udstedtes et reskript, der tillod alle af borger og bondestand at undlade introduktionen i dens hidtidige form.³⁷

En ikke uvæsentlig faktor omkring det helsingoranske børneudstyr er netop, at der er tale om et borgerligt miljø. Og hovedparten af de andre belæg, samt optegnelser der nævner traditionen om barselsudstyret stammer fra landbefolkningen, (når undtages optegnelsen vdr. fundet fra krypten i Nyborg). Har Sille Maries efterladte ikke haft tilstrækkelig viden om den »klassiske« barneudstyrstradition? Man kunne i denne forbindelse også undre sig over, at den skjorte, der var lagt i kisten har initialerne HRD, og derfor synes have tilhørt den 1½ årige dreng Hinrich Riegelsen Dahl. På landet brød man sig sædvanligvis ikke om at lægge genstande, der tilhørte stadig levende, i kisten til en afdød.

Et yderligere aspekt ved gravgaverne kunne også være, at der – de mange folktros-belæg til trods – ikke kun er en trosmæssig baggrund for fundet. Måske rummer det også i en vis grad et udtryk for de efterlevendes trang til at vise omsorg? På samme måde, som nutidige forældre eller andre nærstående, kan give afdøde småbørn legetøj eller tegninger med i kisten, og efterfølgende pynte graven med mosbamser, sutter eller legesager?

Med 200 år i bakspejlet kan man naturligvis altid gisne og gætte - og ét gæt må derfor også blive, at baggrunden for at lægge børneudstyr ned til en kvinde med en dødt, fuldbåret spædbarn var, at man måske har overvejet, om der kunne være en ufødt tvilling til det døde spædbarn - og at Sille Marie således var »uførøst« da hun døde. Selvom de nye undersøgelser ved antropolog Pia Bennike har påvist, at der kun er ét spædbarn i kisten, kan de efterladte i 1743 jo udmærket have overvejet eksistensen af en ufødt tvilling. Har dette været tilfældet, kan udstyret i ses som en sikring af, at der her – i modsætning til i sagnenes verden – for en gangs skyld ville være være nok, både »til én« og »til to«.

Noter og kildehenvisninger

- 1) LAK: Bog over Begravelser f. Sct. Olai Sogn 1745-1809 p. 30-31.
- 2) LAK: Kirkebog for Sct. Olai Sogn 1-179-15b, Døde, 1721-1746, p.326b – 327.
- 3) I forbindelse med udarbejdelsen af denne artikel er gennemgået henvisninger til emnet »begravelse« i Dansk Folkemindesamling, hvilket har fremdraget henvend 20 optegnelser, der på den ene eller den anden måde berører emnet. Desuden findes fænomenet omtalt i en lang række genfærdssagn, m.m. Se fx Evald Tang Kristensen: Danske Sagn bd. V, Kbh, 1987.
- 4) DFS 1906/23:441 Opt. af Lærer Th. Spange, Eggeslevmagle, 1908 efter gårdmandsenke, *1846.
- 5) En anden form for indirekte »indledelse« finder man måske i en meddelelse som en 68-årig kvinde i 1935 gav til den sønderjyske indsamler Andr. Lorenzen. Her fortælles, at en død barselkones kiste - i modsætning til alle andres - kom ind i kirken og stod foran alteret under sørgehøjtideligheden i kirken. Når højtideligheden var forbi, blev kisten båret til graven, hvor præsten talte endnu en gang. DFS 1906/45:3145. Dette var elters del af en skik, der allerede på landemodet i Roskilde 1594 var blevet afskaffet »at vi ikke skulle falde tilbage til papistisk Overtro.« (cit. efter Birgit Kaiser: Historien om barnedåben, Kbh. 1995 p. 185).
- 6) DFS 1904/42: Kamp (226) Bl. 131-132, Nr. D 2 57.
- 7) At blive begravet i en dragt, der beskrives som »brudekjole« er ellers oftest et fænomen, der fremhæves, når der er tale om unge kvinder, der dør før brylluppet.
- 8) DFS 1906/43: 294 opt. ved Emmely Jensen, 1943. Optegnelsen nævner desuden, at det drejede sig om »Søren P. Andersens kone«. Dette dødsfald kan eftervises i kirkebogen for Helsinges sogn, der under 1889 angiver, at Gmd. Søren Peter Andersens hustru Birte Sofie Pedersen af Reersø, 41 år, blev begravet 19 april. Dødsårsagen angives at være »Lungebetændelse og Barnefødsel«, og samme dag begravedes desuden parrets dødfødte datter. (LAK: Kirkebog for Kirke-Helsinges sogn, 3-309-7) Det kan således bemærkes, at optegnelsens angivelse af såvel person som tidspunkt forekommer nøjagtig.
- 9) DFS 1904/42:226 (Kamp) Bl. 131-132, D2 57.
- 10) Carl Hermann Tillhagen: Barnet i folktron, Stockholm 1983 p. 198-199.
- 11) Ved udgravningerne på Æbelholt Kloster i 1950'erne fandtes også grave med »civile« lig, barselkoner ikke mindst, og ved ét af dem »Moderen med Barnet« fandtes en mønt fra Erik Menveds tid - men det er ikke til at afgøre, om denne mønt var tænkt som almindelig færgemønt, uden forbindelse med kvindens tilstand. Keld Grønder-Hansen: Dødemønter fra danske kirker og kirkegårde. Hikuin nr. 17 1990, p. 147 ff. Det fremgår desværre ikke hvorledes denne mønt var placeret, og hvordan fundomstændighederne i øvrigt var.
- 12) Peder Syv (1631 - 1702) De vulgi erroribus. Møntfundet er behandlet af den danske numismatiker G. Galster i Numismatisk Forenings medlemsblad bd. XiV, 241 og 319 (1935). Her citeret efter J.S. Møller: Moder og barn i dansk Folkeoverlevering, Kbh. 1939, bd. 1, samt Dansk Folkemindesamlings registrant.

- 13) citeret efter Møller, 1939.
- 14) Jacob Bircherod: Folketro og Festsik, særlig fra Fyn (1734) udg. af I.M. Boberg, Kbh. 1936, p. 52.
- 15) DFS 1906/23:1690 opt. af Jeppe Aakjær
- 16) Møller, 1939, bd. 1, p. 169. En forespørgsel til Kalundborg Museum har desværre ikke kunnet afklare, hvorvidt de genstande, som angiveligt fandtes, stadig eksisterer.
- 17) Aulum-fundet opbevares i dag på Herning Museum, hvorfra der dog ikke kan oplyses yderligere om proveniens.
- 18) DFS 1906/23:2432 Opt. af Kristiane Olesen, 1922 efter Laurette Graulund * ca. 1849.
- 19) Aalborg Historiske Museum er forespurgt som sagen, og kender beskrivelsen, men har ikke kendskab til, hvor fundet evt. er indleveret.
- 20) Indførslen kan ikke umiddelbart genfindes i ministerialbogen for Gangsted sogn.
- 21) DFS 1906/23:1024 opt. af Henning Henningsen efter P. Skov * 1888 i Nyborg.
- 22) Optegnelsen er bl.a. refereret i Keld Grønder-Hansen: »Penge til færgemanden? Mønter i dødekulten« Nationalmuseets Arbejdsmark, 1988 p. 124.
- 23) DFS 1906/23:718 opt. og medd. v. Elise Vøls *1891.
- 24) Man støder ofte på forestillingen om, at afdøde kan tage skavanker med sig i graven. Fx kan man ved strykning med hånden fra et lig over fx en vorte, få den døde til at tage vorten med sig. Urinen i kisten skulle sørge for, at sengevæderiet hørte op.
- 25) DFS 1906/23:3333 opt. af Andr. Lorenzen, 1936. Også en anden optegnelse – DFS 1906/43:3333 - gjort efter graveren i Bøl, 1935, oplyser, at der i de »allerfleste Grave« var fundet skår af medicinglas.
- 26) DFS 1906/43:3339 opt af Andr. Lorenzen, 1935 efter V. Behmer * ca. 1860.
- 27) DFS 1906/43:1774 opt. af J. Greve Jensen, 1940 efter gårdmandskone, * ca. 1891.
- 28) DFS 1906/43:3337 opt. af Adr. Lorenzen eft. aftægtskone, * ca. 1861.
- 29) DFS 1906/43:294.
- 30) DFS 1906/43:111 opt. af S.H. Hansen eft. lærer Chr. Hansen, Tikøb, 1941.
- 31) DFS 1906/43:5 opt. af Henn. Henningsen eft. gartner Larsen. Helsingør.
- 32) do. Der findes i øvrigt i Dansk Folkemindesamling en række andre optegnelser om kirken – og navnlig de væsner man kunne møde ved nattetide. Således både gravso, helhest og en spøgende præst.
- 33) Det forekommer ikke usandsynligt, at traditionen også kan bygge på langt ældre vidnesbyrd, da velbevarede uforrådnede lig i reglen tiltrækker en del opmærksomhed i folketroen. Deres tilstand kan tolkes derhen, at den velbevarede afdøde har begået ét eller andet, som vedkommende må tilgives for, før kroppen kan formulde.
- 34) Der findes mange eksempler, fx flg. DFS 1906/43:261, 1906/23:3342, 1906/23:624, 1906/23:1143, 1906/43:1452 og 1906/23:2579 m.fl.
- 35) Oplysningerne om Odensefundets indhold er venligst stillet til rådighed af af museumsinspektør Jakob Tue Christensen, Odense Bys Museer.
- 36) Barnet ses ikke døbt i Skt. Olai mellem 1/5 og 30/6 1743.
- 37) Se f.eks. Kaiser, 1995 p. 195-196.

Blomster til de døde

Urter og blomster fra 14 renæssance-, barok- og rokokobegravelser i Helsingør Domkirke

af Sabine Karg

Efter reformationstiden udvikledes i Nord-europas protestantiske lande en begravelses-kult, som var forbundet med store materielle udgifter. Talrige skriftlige kilder beretter især udførligt om adelens store ligbegængelser i baroktiden.¹ Sarkofagernes og gravkamrenes indretninger skildres samtidig med begravelses-højtidelighederne, hvorimod ligkisternes udstyr og deres gravgaver knapt nok nævnes. Disse har dog i de forgangne år ofte været genstand for arkæologiske og arkæobotaniske undersøgelser. Således lå Detlev v. Ahlefeldts lig (død 1644), der var gravlagt i en sarkofag i St. Jürgen-Kirche zu Gettorf i Slesvig-Holsten (Eckernförde herred) på en særlig slags materiale som fyld i egetræskisten.² Liget lå på humle, og mellem plantedelene fandtes rester af et gazeagtigt, slørlignende sort stof. Formodentlig havde man oprindeligt pakket humlen i poser og puder for at tilrettelægge et rigtigt leje for den døde. I århundredernes løb havde denne indpakning opløst sig, og liget var sunket dybt ned i kistens fyldmateriale. I et andet tilfælde lå den døde Elizabeth v. Ahlefeldt, født Rantzau (død 1627) på et leje af tynde, tørre kviste. Der er gjort lignende undersøgelser i Danmark, bl.a. i Herlufsholms kirke på Sjælland. I følge disse befandt der sig i Birgitte Gøyes sarkofag (død 1574) en hovedpude fyldt med humle.³ Et andet slags fyldmateriale, som formodentlig specielt brugtes af praktiske grunde, var - i Gettorf-kisterne - en blanding af høvlspåner og træuld. Samme slags fugtighedssugende materiale brugtes også i kisterne i Helsingør Domkirke (jfr. beskrivelserne af bo-

taniske gravgaver i Hans Andreas Nordborgs grav (begravet 4/4 1694).

R. Zöllner bemærker forskellen mellem kistefyldet i 1600- og 1700- årene i St. Jürgen Kirche zu Gettorf: »Høvlspånerne og træulden, som man fandt som fyld i den yngre kiste, virker over for humle- og urtepuderne fra 1600-årene fremskridtsvenlige og moderne. Formodentlig må man omkring 1750 have opgivet folketroens gamle forestillinger om, at man ved hjælp af bestemte gaver i kisterne kunne beskytte sig imod, at den døde gik igen.⁴ Skriftlige kilder fra Danmark siger at: »...en lærredspose med humle kommer med i kisten som ligets hovedpude (Nordvestfyn). I renæssancen bliver fornemme folk gravsat i metal- eller svære egetræskister omgivet af humle o.a. krydderurter.«⁵

Der findes fire arkæobotaniske undersøgelser fra Danmark, Nederlandene og Sydtyskland, som belyser forholdet med blomster som pynt eller for at neutralisere lugten. Fra København oplyses om blomstergaver fra to kister (Prinsessegade, Christianshavn), hvis dateringer desværre kun er angivet i grove træk (1640-1853).⁶ Her blev små buketter af citronmelisse og kamille lagt ned i graven. Til dette kommer så de her indvundne erfaringer fra Helsingør. Fra Nederlandene foreligger en analyseberetning om det gravkammer, hvori den kgl. families forfædre blev nedlagt. Kammeret var i brug mellem 1475 og 1526, og det udmærker sig ved at have rummet mange importerede, eksotiske plantegaver.⁷ Analysen af en gravkælder fra 1400- eller 1500-årene i Baden-Württemberg

viste, at lokale planter som pebermynte (*Mentha piperta*) blev brugt for at mildne lugten, og gyvel (*Sarothamnus scoparius*) som blomsterpynt.⁸

Artsliste:

Latinsk navn **Dansk navn**

Kulturplanter

<i>Avena sativa</i>	Havre
<i>Hordeum vulgare</i>	Byg
<i>Secale cereale</i>	Rug
<i>Cerealia</i>	Korn

<i>Pisum sativum</i>	Ært
----------------------	-----

<i>Humulus lupulus</i>	Humle
------------------------	-------

Haveplanter (pyntebloomster, krydderurter, urter, buske, træer)

<i>Hyssopus officinalis</i>	Isop
<i>Malva silvestris</i>	Almindelig Katost
<i>Origanum vulgare</i>	Merian
<i>Rosmarinus officinale</i>	Rosmarin
<i>Ruta graveolens</i>	Rude

<i>Buxus sempervirens</i>	Buksbum
<i>Juniperus communis</i>	Ene
<i>Laurus nobilis</i>	Laurbær

Mark og engplanter

<i>Agrostemma githago</i>	Klinte
<i>Crysanthemum segetum</i>	Gul Okseøje
<i>Sonchus spec.</i>	Svinemælk
<i>Spergula arvensis</i>	Almindelig Spergel
<i>Stellaria media</i>	Almindelig Fuglegræs
<i>Succisa pratensis</i>	Djævlbid
<i>Vicia spec.</i>	Vikke

Zoologiske fund

<i>Insecta</i>	Insekter
<i>Rattus rattus</i>	Rotte

Table 1. Liste over forekommende planter bestemt af forfatteren. Nomenklaturen følger Hansen: *Dansk feltflora*, 1999, Gyldendal.

Undersøgelse af de botaniske gravgaver i Helsingør Domkirke.

Alle plantedele, som kunne fastslås makroskopisk, var bevaret i indtørret tilstand både i jordbegravelserne og i kisterne. Frø, frugter og blade blev bestemt ved hjælp af referencemateriale på Nationalmuseets Naturvidenskabelige Undersøgelser i København. Desuden undersøgte tre »støvprøver« ved pollenanalyse.

Der er fundet 20 forskellige planter fra ialt 14 undersøgte grave (se tabellen på denne side). Hovedandelen var humlens frugtstande. Sandsynligvis havde disse bløde plantedele været brugt som fyld i hovedpuder. Desuden var hele blomster- eller rettere sagt krydderbuketter også lagt ned i sarkofagerne: flere isopbuketter samt merian- og sandsynligvis rosmarinbuketter.

I Hans Andreas Nordborgs grav (begravet 1694) fandt man de fleste planterester, således flere frugter af katost, en kapsel og frø af rude. Også buksbomkviste og laurbærblade tjente som gravgaver (se kælde 1 B, kiste 2, og kælde 9, kiste 3).

I to grave fandt man desuden rotteekskremitter. De døde kroppe viste dog ikke spor af bid forårsaget af disse dyr. Deraf må vi slutte, at skarnet samt enkelte korn- og ukrudtsfrø sammen med andet materiale, eventuelt høvlspånerne som tjente til polstringen af de døde, er kommet med i kisterne.

Kælde 12: Kistebegravelse fra 1600-årene; Franz Laurids Skriver: I hans kiste fandtes i bunden:

Især *Humulus lupulus* (humle).
2 frø fra *Stellaria media* (alm. fuglegræs).

Kirkens vestende; midtergangens nordre side. Jordfæstebegravelse 3; Hans Andreas Nordborg (begravet 4/4 1694): Blomsterbuketter lagt ved siden af og oven på liget:

5 planteprøver:
1) Især 1-2 mm tynde kviste uden blade.

Træspåner.

En smule *Humulus lupulus* (humle).

Mange frugter af *Malva silvestris*
(alm. katost).

Blomster og frø af *Origanum vulgare*
(merian).

Frø fra *Hyssopus officinalis* (isop).

Insekter.

2) Blomster og frø fra *Origanum vulgare*
(merian).

3) Blomsterbuket af *Hyssopus officinalis*
(isop).

1 frø af *Sinchus spec.* (svinemælk).

4) Blomster og frø af *Hyssopus officinalis*
(isop).

Blomster af *Origanum vulgare* (merian).

5) Høvlspåner.

Frugtstande af *Humulus lupulus* (humle).

3 frø af *Hordeum vulgare* (byg).

1 ært, *Pisum sativum*.

1 kapsel og frø af *Ruta graveoleus* (rude).

2 stk. *Juniperus communis* (enebær).

1 blomst *Hyssopus officinalis* (isop).

Kælder 1 A; kistebegravelse; Fransk konsul Johan Georg Hansen (død 26/6 1760): I hans kiste fandtes blomsterblade på bunden:

Især frugtstande af *Humulus lupulus*
(humle).

Kælder 1 B, kiste 2; engelsk begravelse; Ann Belfour (død 1/11 1793): Antagelig klid fra bunden af kisten, samt blomsterbuketter, som har ligget ved siden af og over liget:

Buxus sempervivens (buskbomkviste med blade).

Blomsterbuket af en *Cruciferæ*
(korsblomstfamilien), jvf. *Alyssum*.

2 frø af *Secale cereale* (rug).

Frøfragment af *Agrostemma githago*
(klinte).

Kælder 9, kiste 4; begravelse fra 1700-årenes første halvdel: Blomster fra kistens bund, især frugt- eller blomsterstande af *Humulus lupulus* (humle).

2 frø af *Avena sativa* (havre).

Et 10 cm tykt lag af humle dækker liget fra 1795 i kælder 13.

Kælder 9, kiste 1; begravelse fra 1700-årenes anden halvdel (1760): Blomster fra kistens bund. Liget ligger på høvlspåner. Hovedpude og madras af høvlspåner.

Især frugtstande af *Humulus lupulus*
(humle).

29 korn af *Avena sativa* (havre).

3 korn af *Hordeum vulgare* (byg).

1 frø af *Agrostemma githago* (klinte).

1 blomsterhoved af en *Lamiaceæ*
(blomst af læbeblomstfamilien).

1 stk. trækul.

2 *Rattus rattus* (rotte-ekskremerter).

Kælder 9, kiste 3; begravelse fra 1700-årenes første halvdel: *Laurus nobilis* (laurbær) lagt over liget.

Kælder 9, kiste 6; begravelse fra 1700-årenes første halvdel: Spædbarnskiste. Blomster fra

bunden af kisten:

- Især frugtstande af *Humulus lupulus* (humle).
- 2 frø af *Chrysanthemum segetum* (gul okseøjle).
- 1 frø af *Succisa pratensis* (djævelsbid).
- 2 små blomsterhoveder af en *Compositæ* (kurvblomstfamilien).
- 1 frø af *Spergula arvensis* (alm. spergel).
- 17 frø af *Avena sativa* (havre).
- 1 fragment af aks af *Hordeum vulgare* (byg).
- Halmstrå.
- 3 fragmenter af bladløv.
- 1 ekskrement af *Rattus rattus* (rotte).

Kælder 10, kiste 5; spædbarnskiste efter 1770:

Blomster fra hovedpudefyld:

- Især frugtstande af *Humulus lupulus* (humle).
- 1 blad af *Rosmarinus officinale* (rosmarin).
- 1 kvist (3 mm tyk).

Kælder 10, kiste 6; spædbarnskiste fra 1700-årene: Blomster fra kistens bund:

- Især frugtstande af *Humulus lupulus* (humle).
- 1 frø af *Vicia spec.* (vikke).

Kælder 10, kiste 1; Jens Svendsen Bech (begravet 9/2 1731): Plantedele fra kistens bund:

- Kun frugtstande af *Humulus lupulus* (humle).

Kælder 13, kiste 2; Anne Magdalene Ferslev (død 2/8 1795): Blomster var lagt under og i et lag på 10 cm over liget:

- Især frugtstande af *Humulus lupulus* (humle).

Kælder 14, kiste 5; Cicilia Marie Dahl, 9 år (død 24/3 1771): Blomsterstængler lagt over liget:

- Blade af *Rosmarinus officinalis* (rosmarin).

Kælder 3, kiste 1; 1600-1700-årene; voksen, kvindegrav:

- Kun frugtstande af *Humulus lupulus* (humle).
- 1 ekskrement af *Rattus rattus* (rotte).

Frugtstande af humle blander sig mellem kvindens hovedtøjs folder og flæser i begravelsen fra august 1795.

Hvorfor gav man de døde så mange og så forskellige planter med i evigheden?

Flere grunde herfor foreligger. Nogle blomstergaver har dog snarest haft et fornuftigt formål. De blev brugt som bløde hovedpuder og som polstringsmateriale, eller tjente som vellygtende buketter og til pynt for de døde, men mange af de identificerede planter er også for-

bundet med en mangeartet symbolkarakter. De gælder - delvis endnu i dag som hekse- og trolddomsplanter, ja af og til også som dødeurter. De skal tydeligt vise den afdødes renhed eller uskyld. Men de skal også beskytte mod sygdom og sikre den døde en dyb og evig søvn.

De fleste urter udsender en aromatisk duft, der måske skal skjule lugten af forrådnelsen, som allerede kunne være sat i gang. Aromatisk duftende planter gjaldt også som antidæmoniske. Således er jo børnene »i følge folketroen frem for alle ganske særligt truet af ond trolddom ... Rosmarin, lavendel, timian indflettes både i bryllupskransen og brudebuketten og gives den afdøde med på hans sidste vandring eller plantes på hans grav ... Den fælles tanke, som her ligger til grund for brugen af rosmarin, er vel også den, at den stærkt duftende plante er i stand til bortmane onde ånder, som er særlig farlige og virksomme, når et menneske passerer højdepunkterne i sit liv (fødsel, bryllup, død)«. ⁹

De hyppigste plantegravgavers betydning

Humle. De kvindelige blomsterstande har en aromatisk duft og en krydret smag (hvorfor de også anvendes som krydderi ved ølbrygning). »Humlens bitre bestanddele har en beroligende, antibiotisk og østrogen virkning. Stoffet bliver forordnet som et mildt sove- og nerveberoligende middel, ved nervøse mavetilfælde, ved sexuel sindsbevægelse og lejlighedsvis som urindrivende middel«. ¹⁰ De bløde frugtstande tjener først og fremmest den døde til hovedpude, og eventuelt også som opsnugningsmateriale, og den stærke, beroligende duft skal give ham/hende en dyb og evig søvn.

Buksbom. Regnes for en pryd- og lægeplante, der havde mange etnobotaniske betydninger. »Så sent som for 300 år siden troede man fast på, at buksbomsaften kunne få håret til igen at vokse på den skaldedes hoved, - ganske vist også på steder, hvor mennesket ellers ingen hår

Kviste af buksbom dækker det svøbte lig i den engelske begravelse fra januar 1793. Langs ligets sider ses bundlaget af klid.

havde. I almindelighed gælder buksbom som symbol på livet, sundheden og den trofaste kærlighed. Kugler, der var drejet af buksbomtræ og sat på en snor til halskæde, vogtede over jomfrueligheden«. ¹¹

»Meget udbredt er træets brug som vievandskost på kirkegårde eller ved den dødes bære«. ¹² »Busken bliver meget ofte plantet på kirkegårde; med grenene udpynter man kisten. På katolske kirkegårde bruges en buksbomvifte ofte som vievandskost«. ¹³

I Ann Belfours grav (herover) fandt man flere sammenbundtede buksbomgrene.

Den lille pige bærer på hovedet en krone af laurbær og kunstige blomster. Begravelsen er fra 1710. Herunder: Laurbærblade på liget fra 1700-årenes første halvdel.

Laurbær. Af laurbærfrugterne udvinder man en olie, som er god mod hudsygdomme og utøj. Derfor var laurbærene et symbol på renhed i de oldgræske sagaer. »Det græske navn Daphne (laurbær) gav man til en nymfe, som for sin renheds skyld blev forvandlet til et laurbærtræ for øjnene af Apollo, der efterstræbte hende seksuelt... Laurbærlunde blev plantet foran templerne, og de pythiske leges sejrskranse i Delfi blev flettet af laurbær... Billedlige fremstillinger af laur-

bær finder man f.eks. i antikkens Pompeji... Dioskurene og Galén nævner dem som middel mod epidemier«¹⁴ I flere grave fandtes der kranser flettet af laurbærblade (fotografiet t.v.).

Enebær. Enebær regnes både for en nytte- og en prydblant. »Enebær bringer frugtbarhed, hæver det onde, som gøres over for det gode og hjælper mod ulykkebringende trolddom«¹⁵ »Bærrene lugter behagelig krydret og smager sødt krydret«¹⁶ I Hans Andreas Nordborgs grav fandtes to enebær.

Rosmarin. Rosmarin regnes for at være et helbredende middel og et krydderi. »Rosmarinen hører til de aromatiske planter, hvis kultiske betydning - i hvert fald i vore dage - er større end den medicinske... Prosper Alpinus, en læge og botaniker fra 1500-årene, skal iflg. Loret have fundet rosmarinkviste i en gammelægyptisk mumie, hvilket tyder på, at de gamle ægyptere allerede har anvendt rosmarin i dødekulten; her spiller den jo endnu en stor rolle... Iflg. Virgil blev der strøet rosmarin- og olivengrene, hvor et lig skulle brændes... At man anvender rosmarin til begravelser, kan til dels skyldes, at den fordums ansås for at forhindre smitte i pesttider... I første linje skal dens apotropæiske virkning dog have været vigtigst. I mange egne bliver rosmarin kun lagt på en ungersvends eller en jomfrus kiste, i andre skal den almindeligvis gives den døde med. Ligeledes er det i

Byens bartskeerer og kirurg har både i livet og i døden været omgivet af de helbredende planter: Her ligger buketter af isop i Hans Andreas Nordborgs kiste.

England en gammel skik at smykke ligene med rosmarin. Lorenzo udbryder ved den døde Julias leje: Hold jeres tårer tilbage, strø rosmarin på dette skønne lig...¹⁷ I Cicilia Marie Dahls spædbarnsgrav fandt man hele rosmarinbuketter.

Isop. Isop finder anvendelse som krydder- og lægeplante. »Benediktinerne dyrkede omkring ca. 9. årh. isop i klosterhaverne, og derfra fandt den vej først til borgernes og senere til bøndernes haver... I det tysktalende Schweiz blev isop brugt i kirken, d.v.s. at bondekonerne lagde en lille kvist i salmebogen for at forfriske sig ved den kraftige lugt, så de ikke faldt i søvn...¹⁸ »Den dufter krydret som kamfer og har en krydret bitter smag... Den ætheriske olie blev allerede 1574 optaget i medicinlisterne i Berlin...¹⁹ »I det 16. århundrede var isop overalt i Mellemeuropa højt vurderet og en hyppigt dyrket haveplante p.g.a. dens nøjsomhed. Ofte blev den benyttet til at kante havebed... og som gravplante... I Rhinområdet... bliver isopblade ligesom rosmarin af ældre kvinder lagt som bogmærke (»Schmecker«) ind i bønne- eller salmebøgerne, for at de ved deres skarpe lugt skal forhindre, at man sidder og falder i søvn i kirken...²⁰

Katost (malve). »I middelalderen var de forskellige katostarter højt ansete som helbredende lægemidler og blev hyppigt forordnede...²¹ »Gælder tilbage til antikken som hellige urter... Deres frø skulle (især for kvinder) være et meget kraftigt afrodisiakum...²² I Hans Andreas Nordborgs grav var der talrige katostfrugter (se fotografiet herunder).

Merian. »I tysk folketro har denne plante - på tysk kaldet Dost - fra ældgammel tid været en urt, der har kunnet afværge trolddom. Dens ret aromatiske lugt og muligvis også dens røde farve... ansås for at kunne holde heksene borte... Den er ikke sjælden blandt de planter, som katolikkerne i mange egne lader indvie i kirkerne d. 15. august (Jomfru Marias himmelfartsdag). Legenden fortæller, at jomfru Maria redte et leje for Jesusbarnet af denne urt... derfra betegnelsen Vor Frues sengehalm...²³ »Blomsten har en stærk og behagelig krydret lugt... og en aromatisk, let bitter, noget besk og salt

Forstørret billede af katost-frø fra bartskeerer Hans Andreas Nordborgs grav.

Blomsterkransen af papir og rigtige blomster må oprindeligt have ligget på hovedet af spædbarnet, men en lille mus har rodet rundt i kistens indhold. Graven er fra begyndelsen af 1700-årene.

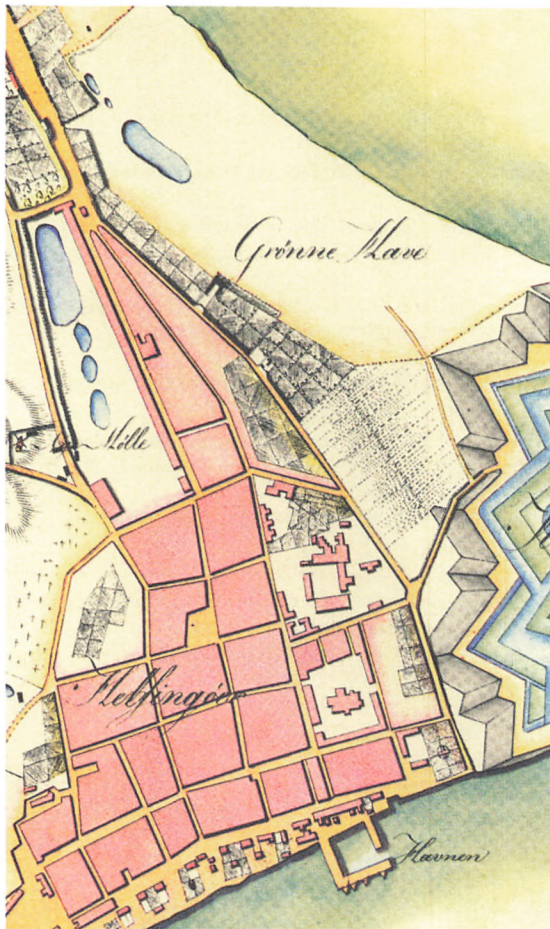
smag... I middelalderen spillede den ikke blot en helbredende rolle, men også en ikke ringe rolle inden for djævletroen.«²⁴ I Hans Andreas Nordborgs grav fandt man talrige merianbuketter.

Rude. Ruden udsender en meget stærk lugt. »I haverne plantede man den ikke blot som lægeplante, men også for at holde giftigt utøj borte...« Opfattelsen af ruden som de døde plante synes at have været meget udbredt. I Monmouthshire lægger man den sammen med isop og »wormwood« (d.v.s. *Artemisia absinthum*) i kisten. Tydeligt nok tilskrev man tidligere den aromatiske rude en konserverende egenskab m.h.t. ligene, thi allerede Mattioli (1586) siger: »Når man vikler de døde kroppe ind i ruder, så holder de sig længe uforgængelige...«²⁵ »Ruden blev tidligere ofte kirkeligt indviet som en

urt, der afværgede ond trolddom... Dødens urt... I Øvre Østrig bandt man tidligere rudekranse om ligenes hals og lagde dem på deres bryst; på Dommedag blev disse ruder så til lutter guldblomster«²⁶. I Hans Andreas Nordborgs grav lå der en rudefrugt samt rudefrø.

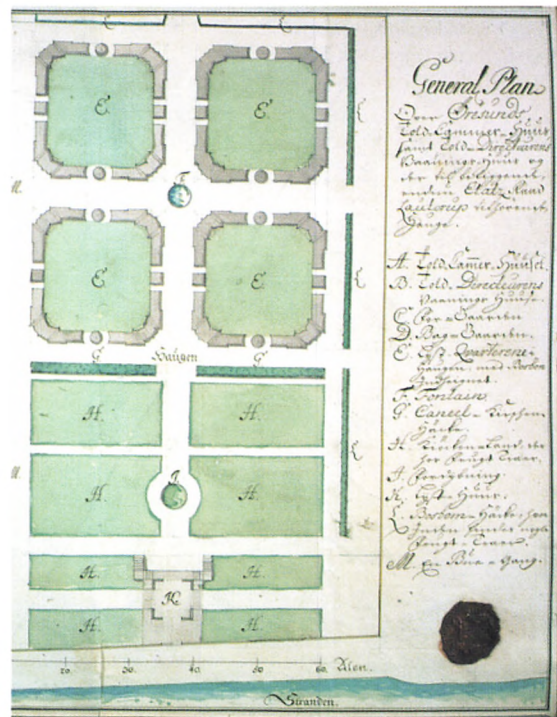
Hvorfra stammer de botaniske plantegravgaver?

I alle de 14 undersøgte begravelser fandt man et stort antal botaniske gravgaver. Blandt disse dannede humlens frugtstande det største antal. Denne »vare« kunne simpelthen være blevet købt hos lokale handlende, og eventuelt drejer det sig endda om lokal humle. Skriftlige kilder fortæller: ... »i 1622 ansætter Christian IV en humlemester på Frederiksborg«²⁷. Men hvorfra stammer de andre plantegravgaver? Fra præst eller apotekerverne (den Slesvig-Holstenskdanske apotekerlov fra 1672²⁸ gjorde det til en betingelse, at apotekerne havde en urtehave)? Fra bondehaver eller deres egne byhaver? I re-

næssancetiden foregik en stor del af dagliglivet i parker og haver. Det rige borgerskab vedligeholdte disse haver med kærlighed og omhu. I barok- og rokokotiden blev der anlagt store parker i umiddelbar nærhed af herregårdene.²⁹ Flere sådanne anlæg kan man også i vore dage beundre, f.eks. på Sjælland. Hvorfra plantegaverne i forbindelse med begravelserne i 1600 og 1700 stammer, ligger for øjeblikket desværre hen i det usikre. Vi kan imidlertid gå ud fra, at gaverne ikke skyldes spontane indfald, idet mange plantearter på det tidspunkt, da døden indtraf, ikke kunne plukkes i den frie natur. Vi tør deraf slutte, at disse planter planmæssigt var indsamlet på den rette årstid og i sammenhæng dermed blev tørret. Som tørrede blomsterbuketter havnede de derefter i gravene.

Der har været nok af haver ganske nær Skt. Olai Kirke, idet Helsingør var kendetegnet ved disse, der afgrænsede byen blidt mod Kronborgs store fæstningsterræn og det tilhørende Grønnehave. Disse haver ses tydeligt på flere kort, bl.a. det her viste, der stammer fra midten af 1700-årene. Andre kort viser havernes inddeling i de for barokken så populære kvarterer. En særlig fin have har været repræsenteret ved direktøren for Øresunds Toldkammer. Den verdensbergtede toldkammerbygning med tolddirektørbolig og tilhørende stor lysthave lå ud mod Kronborgs fæstningsterræn mellem Stengade, Sophie Brahes Gade og Strandgade (nederst på kortet). Tolddirektørens have var anlagt efter alle kunstens regler og havde kvadratiske bede indhegnet af buksbom, og var desuden beplantet med en lang række træer og buske samt køkkenurter. Herunder ses en grundplan af haven fra 1738, hvor kvarterer (mrk. E) anføres som værende kantet med buksbomhække. Hvilke haver, der kan have leveret planter til Olais begravelser, ved vi desværre ikke, men flere af haverne har utvivlsomt været ejet af de familier, der havde gravsteder i kirken.

Kilder og litteraturhenvisninger

- 1) Citater hos Zöllner, anm. 5 ff.
 - 2) Zöllner 1974 s 188 ff.
 - 3) Zöllner 1974 s 191 ff.
 - 4) Zöllner 1974 196 anm.78 Brockhaus
 - 5) Brøndegaard 1979, 2/107 ff
 - 6) Moltsen 2000
 - 7) Van Haaster & Vermeeren 1999
 - 8) Mechler & Czarnetzki
 - 9) Marzell 1922, s 137
 - 10) Dörfler & Roselt 1984, s 144
 - 11) Nowak-Nordheim 1982, s 178 ff.
 - 12) Hegi 1925 , V/1, s 212
 - 13) Marzell 1943 I s 704
 - 14) Hegi 1958, IV/1, s 14
 - 15) Nowak-Nordheim 1982, s 243
 - 16) Dörfler & Roselt 1984 s 156
 - 17) Marzell 1922 s 134 ff.
 - 18) Nowak-Nordheim 1982, s 245 ff.
 - 19) Dörfler & Roselt 1984, s 148
 - 20) Hegi 1927, V/4, s 2360
 - 21) Dörfler & Roselt 1984, s 176
 - 22) Marzell 1922, s 86
 - 23) Marzell 1922, s 152 ff.
 - 24) Dörfler & Roselt 1984, s 198
 - 25) Marzell 1922, s 80
 - 26) Marzell 1977, 2, s 1554 ff.
 - 27) Brøndegaard 1979, s 107 ff.
 - 28) Seitz i Franz 1984
 - 29) Busch i Franz 1984
- Brown, R.* (1985): Welches Tier ist das? Spuren und Fährten europäischer Tiere. Stuttgart.
- Brøndegaard, V.J.* (1979): Folk og Flora. Dansk Etnobotanik. København.
- Dörfler, H.-P. & G. Roselt* (1984): Heilpflanzen. Stuttgart.
- Franz, G.* (1984): Geschichte des deutschen Gartenbaues. Stuttgart.
- Haaster van, H. & C. Vermeeren* (1999): Archeobotanisch onderzoek naar de balseming van de Bredase Nassau's. BIA Xiaal 75, Zaandam.
- Hegi, G.* (1925-2001): Illustrierte Flora von Mitteleuropa. München.
- Marzell, H.* (1922): Unsere Heilpflanzen. Ihre Geschichte und ihre Stellung in der Volkskunde. Ethnobotanische Streifzüge. Freiburg im Breisgau.
- Marzell, H.* (1943-1979): Wörterbuch der deutschen Pflanzennamen. Leipzig.
- Mechler, E. & A. Czarnetzki* (1993): Blumen als Grabbeigabe-ein Zeugnis zum Zeitpunkt der Aufbahrung und Bestattung. Fundberichte aus Baden-Württemberg 18, 485-489.
- Moltsen, A.* (2000): Planterester fra to kister fra Prinsessegade på Christianshavn (KBM 2122). NNU Rapport 8.
- Nowak-Nordheim, W.* (1982): Der Bauerngarten. München.
- Poulsen, B.* (1988): Land - By - Marked. To økonomiske landskaber i 1400-tallets Slesvig. Flensborg.
- Zöllner, R.* (1974): Stein- und Metall-särge Schleswig-Holsteinscher Adelige in der St. Jürgen-Kirche zu Gettorf. Nordelbingen 43, 180-215.

Artiklen er oversat fra tysk af dr. phil. Henning Henningsen, Helsingør.

Antropologiske studier af de døde fra Skt. Olai Kirke

af Pia Bennike

Menneskefund med kendt identitet kendes fra retsmedicinen, men forekommer kun sjældent blandt arkæologiske fund, hvor det sædvanligvis er de antropologiske studier af skeletfund, der afgør de enkelte individers alder og køn foruden forskellige forhold, som afspejler levevilkår og sygdomme. For at udvikle og afprøve metoder til sådanne bestemmelser er det imidlertid nødvendigt at kunne referere til og høste erfaringer fra undersøgelser af menneskefund med kendte data. Det er hyppigst sket indenfor retsmedicinen eller på grundlag af omkomne soldater i USA. I visse tilfælde kan der dog også være brug for studier af kendte menneskefund, som hører fortiden til. Der kan være sket ændringer af befolkningens gennemsnitlige udseende, form, vækst og aldring samt af kropsproportionerne, således at fortidens mennesker ikke er fuldstændig sammenlignelige med nutidens. Der kan også være nogle nedbrydningsmæssige ændringer af tand- og knoglevæv, som er sket under gravlæggelsen, og som kan være vigtige for en række iagttagelser. Det kan være blandt andet eventuelle knoglesygdomme.

I antropologisk sammenhæng har muligheden for at undersøge nogle af de gravlagte mennesker i Skt. Olai kirke været særdeles værdifuld. Sådanne studier af velbevarede mumificerede lig med kendte data kendes i Danmark næsten kun fra undersøgelser af kongelige grave. I udlandet har der derimod været adskillige antropologiske og arkæologiske undersøgelser af denne art. Den mest omfattende undersøgelse var baseret på omkring 1000

mennesker gravlagt i Christ Church, Spitalfields, London i perioden 1729-1852. Den storstilede undersøgelse af disse fund har afstedkommet mange enestående resultater og har med udgivelsen: Mollesen et al (1993): *The Spitalfields Project*, vol. 1 & 2, vakt stor antropologisk, arkæologisk og historisk interesse i internationale kredse. Af de i alt 1000 gravlagte kunne knap halvdelen identificeres med køn og alder ved hjælp af kisteplader og gravsten. Forskere fra hele verden fik derved lejlighed til at deltage i en række undersøgelser med udvikling af nye metoder bl.a. med hensyn til køn og alder samt bevarings- og nedbrydningsmæssige forhold. De antropologiske bestemmelser kunne sammenholdes med den vidtgående, men til tider fragmentariske historiske viden om periodens befolkning, herunder dens sammensætning med hensyn til gennemsnitlig levealder, børnedødelighed og sygdomsforhold. Den engelske undersøgelse har, om end den måske kan forekomme lidt usædvanlig for nogle, ikke kun vundet stor international anerkendelse i forskerkredse, men i ligeså høj grad blandt kulturhistorieinteresserede lægfolk.

Situationen i Skt. Olai kirke med 19 krypter og ca. 200 kister indeholdende mange velbevarede lig kan sammenlignes med forholdene i en kirke, Dominican Church, i byen Vac nær Budapest i Ungarn. Omkring 265 lig var her blevet nedsat i krypter gennem perioden 1731-1838. De indgår nu i en anden storstilet antropologisk/arkæologisk undersøgelse i et samarbejde med det Naturhistoriske Museum i

Budapest samt en række europæiske universiteter. Til forskel fra undersøgelsen i Skt. Olai kirke er de menneskelige fund fra krypterne i London og i Vac taget ud af kisterne, så de fremover vil kunne stå til rådighed for videnskabelige analyser. Det kan af nogle opfattes som et voldsomt brud på gravfreden, og det er måske årsagen til, at det samme ikke er sket i Helsingør.

Formålet med at nedsætte de døde i krypter har blandt andet været at bevare ligene så intakte som muligt. Ellers var de vel blevet gravlagt udendørs i jorden, hvor forrådnelse og nedbrydning sker langt hurtigere. Muligheden for forstyrrelse af gravfreden dér ville være langt mindre, end når kisten placeres i kælderen i en bygning, der som bekendt kan forgå eller helt blive sløjftet. De spændende undersøgelser af lig og skeletter fra både London og Ungarn har i hvert tilfælde demonstreret betydningen af de vigtige iagttagelser, der er gjort om fortidens befolkning til gavn for nutidens ønske om viden om fortidens mennesker, deres sygdomme og levevis.

Den bemærkelsesværdige bevaringsgrad i krypterne i Skt. Olai kirke må skyldes en række gunstige faktorer, især en vis udtørring af de døde gennem den gode ventilation. Samtidig har også den kølige temperatur i kældrene været en meget væsentlig årsag. Tilstedeværelse af høvlspåner i kisterne i både Ungarn og Helsingør og måske også i England kan desuden have haft en vis betydning for en hurtig udtørring af ligene. Det forekommer sandsynligt, at der er sket en naturlig mumifikation uden nogen form for menneskelig påvirkning i form af for eksempel balsamering, men det skal yderligere studeres.

Antropologisk undersøgelse af gravlagte personer i Skt. Olai

Da der i 2000 kom melding fra Helsingør By-museum om muligheden for at gøre lignende fund af velbevarede lig som dem fra England og Ungarn ved restaurering af Skt. Olai kirke,

var forventningerne fra antropologisk side store, også selv om der ikke ville blive tale om en ligeså storstilet, systematisk og planlagt undersøgelse som de udenlandske. Det tillod hverken tid, økonomi eller hensynet til de mange andre arbejdsopgaver under kirkens restaurering, hvor gulvet skulle fjernes og blotlægge de mange kister i de 19 krypter. Samtidigt blev det klart, at etiske overvejelser og bekymringer fra flere sider i forbindelse med igangsættelse af en storstilet antropologisk undersøgelse af samtlige lig meget hurtigt ville kunne blive en overvældende hindring for et sådant projekt.

Den antropologiske deltagelse kunne derfor ikke planlægges i detaljer på forhånd, og kom kun til at foregå lejlighedsvis. Undersøgelsen af de tilgængelige lig blev foretaget af denne artikels forfatter, og de efterfølgende undersøgelser og analyser af indsamlede antropologiske resultater foregår på Antropologisk Laboratorium på Panum Institutet, som hører under Retsmedicinsk Institut på Københavns Universitet. Ved undersøgelsen blev der primært lagt vægt på aspekter omkring legemshøjde, tandsygdomme, sygdomsforhold og aldersvurdering i relation til vor viden fra historiske kilder om befolkningen. I det følgende vil det fortrinsvis være enkelte særlig interessante emner og individer, som vil blive omtalt. De mere detaljerede studier med mikroskopi, røntgenoptagelser, aldersvurdering og eventuelle DNA analyser er endnu ikke afsluttet.

Legemshøjde

Først fra midten af det 19. århundrede findes oplysninger om målt legemshøjde. De er primært foretaget ved sessioner, og kendes derfor kun for mænds vedkommende. For arkæologiske skeletfunds vedkommende udregnes en persons legemshøjde som regel på grundlag af lårbenets længde, fordi skelettet ofte på grund af lejring eller nedbrydning ikke kan måles i graven. De udregnede resultater kan derfor kun i nogle tilfælde sammenholdes med måling af den afdøde eller kistelængden, men de viser ofte for høje tal. Her kunne legemshøjden måles,

mens det var langt vanskeligere at måle lårbenets længde nøjagtigt på grund af de omliggende, indtørrede bløddede og den velbevarede beklædning.

Legemshøjden på 12 af de undersøgte lig viste en gennemsnitshøjde for mænd på 163 cm og for kvinder på 151 cm. Gennemgående kan det siges, at 1700-tals befolkningen fra Skt. Olai kirke ikke har været særlig høje. Det skal dels ses i betragtning af, at der er tale om velhavende borgere med gode levevilkår og dels når vi sammenligner med nutidens gennemsnitshøjde som for mænd er 178 cm og for kvinder 166 cm. I begyndelsen af 1900-årene var gennemsnitshøjden 170 cm for mænd målt på 150 lig fra retsmedicinske sager. I middelalderen (1050-1536) har legemshøjden direkte målt på skelettet sandsynligvis været nogenlunde den samme, dvs. ca. 167 cm for mænd, mens kvinderne var omkring 156 cm (Bennike 1999). Under restaureringen af Skt. Olai kirke stødte arkæologerne på en benkiste, som rummede adskillige »løse« knogler angiveligt fra sløjfede grave fra 1600-årene. Lårbenene i kassen stammede fra minimum 8 individer, og deres længde viste overraskende nok, at den beregnede legemshøjde var 171 cm for mænd og 163 cm for kvinder. Metodiske fejl har imidlertid vist af den udregnede legemshøjde ud fra lårbens længde i visse perioder er alt for høj. Det kan skyldes forskelle på de fortidige befolkningers kropsproportioner og de nutidige personer, der blev målt ved metodens udvikling. Det har vist sig, at der kan være helt op til 5 cm's forskel på den målte og udregnede legemshøjde (Bennike 1999). Der synes alligevel stadig at være tale om en større højde end den, der er målt på ligene fra 1700-årene i Skt. Olai kirke, men eftersom der kun var lårben fra 6 mænd og 2 kvinder i benkisten, kan der nemt være tale om tilfældigheder. Kønsfordelingen af de 9 kranier i benkisten var fordelt med 4 kvinder, 3 mænd. Samtidig var der to, som ikke kunne kønsbestemmes. Hvis der ikke er tale om metodiske fejl, betyder det, at benkisten kan indeholde nogle enkelte knogler af ganske mange individer, fordi denne køns-

mæssige fordeling ikke stemmer overens med fordelingen baseret på lårbenene. Tallene for benkisten fra 1600-årene viser nogenlunde samme værdier, som findes blandt middelalderens skeletter. Det er derfor ikke usandsynligt, at de kan vise de reelle tal og vise at legemshøjden først i 1700-årene for alvor blev lavere. I modsætning til skeletter fra middelalderen findes der kun få skeletter fra 1600-1800-årene, så dette emne kræver yderligere studier og skeletmateriale at studere.

For børns vedkommende sammenholdes den målte legemshøjde sædvanligvis med tandfrembrud, som sættes i relation til nutidens udviklingsmønster. Desværre var det i langt de fleste tilfælde ikke muligt at studere børnenes tandforhold uden at forulempe de intakte børnelig, hvilket vi valgte ikke at gøre. Sammenlignes børnenes længde med nutidens vækstkurver findes store forskelle på kistepladernes angivne alder ved døden, og den alder barnet skulle have haft ifølge de nutidige vækstkurver. I de fleste tilfælde var 1700-tals børnene langt kortere end nutidsbørn med samme alder. Femårige havde for eksempel en længde som nutidige tre-årige osv.

Tandsygdomme

Ligenes mumificerede tilstand hindrede ligesom for børnenes vedkommende også egentlige tandstudier af de voksne. Kun i de tilfælde hvor nedbrydningen havde været betydelig og liget næsten skelleteret, kunne både tænder og kæber studeres. Det gælder naturligvis også de 9 kranier, som stammer fra 1600-tals benkisten, men eftersom både kranier og de øvrige knogler i denne er blevet flyttet og åbenbart stammer fra forskellige grave, er mange af de forreste tænder med kun én rod faldet ud. Det er dog ikke vanskeligt at se, om tænderne er mistet før eller efter døden, fordi alveolerne (rodhulerne) som tandrødderne sidder i, forholdsvis hurtigt lukker til ved tandtab. Inden det sker, kan man se begyndende reaktioner i det omliggende knoglevæv. Tænder, som er faldet ud efter døden, vil derimod efterlade helt

åbne alveoler med skarpe kanter. Skal man sammenligne med ligene fra den engelske kirke, Spitalfield i London, havde 87% af individerne og 18% af alle tænderne tegn på kariesangreb.¹ Den gennemsnitlige hyppighed af karies passer godt med den stigning, der er observeret gennem de sidste 5.000 år fra stenalder til middelalder (Bennike 1985).

Karies skyldes, ifølge Hardwick (1960), forskellige faktorer, for eksempel:

1) Blød kost som hverken kræver kraftig tygning eller har en selvrensende effekt på tænderne.

2) Føde som indeholder let nedbrydelige kulhydrater (for eksempel sukker), som mikroorganismer kan nedbryde til syreprodukter, der angriber tænderne.

3) Endelig er det blevet foreslået, at moderne og stærkt forarbejdet kost mangler stoffer, der beskytter mod karies (f.eks. fluor, fyтин). Sukker blev først for alvor importeret i større mængder i 1700-årene. I 1600-årene var sukker især forbeholdt de rige, men det er jo også rige borgere, der er begravet i Skt. Olai kirke. Af 56 tænder fra 1600-tals benkisten var kun 1 tand karieret (2%), mens 7 var tabt (11%), så enten er der tale om en tilfældighed, som har medført de lave tal, eller det kan også skyldes, at der blandt kranierne var flere som hørte til ganske unge personer. Ét af kranierne havde imidlertid et usædvanligt stort hulrum (flere centimeter i diameter) i overkæben som følge af en kronisk pusdannelse. Lidelsen kan være begyndt med karies i en tand og følgende betændelse i rodkanalen.

Tandtab før døden var i materialet fra London observeret på 16% af alle tænder.² Tandtab blandt de døde fra Helsingør kunne ikke observeres hos mange uden destruktion, men var blandt andet udpræget hos to kvinder.

De to lig kunne undersøges, fordi de var meget nedbrudte og begge bar de proteser. Den ene var bare 33 år, da hun døde, den anden var 67 år. Den 33-årige kvinde havde tillige karies i flere af de endnu tilbageblevne tænder, og det må derfor formodes, at karies har været den primære årsag til det omfattende tandtab.

Tandproteser

Med odontologiens (tandlægevidenskabens) »fader«, Fauchard (1678-1761) blev falske tænder og proteser langsomt udviklet gennem 1700-årene, men helt tilbage i oldtiden, for ca. 2000 år siden, kendes proteser blandt andet hos etruskerne i Italien. Her var dyreknogler, dyretænder eller elfenben det mest anvendte materiale. Proteser af dyreknogler begynder angiveligt hurtigt at lugte, samtidig med at farven ændres. På samme måde skulle mennesketænder hurtigt rådne op, samtidig med at de blev brune og skøre. Protesen har sikkert pyntet gevaldigt på udseendet, men særlig funktionel har den næppe været. De mennesker, som dengang bar en større protese, måtte angiveligt fjerne den, når de skulle spise. Det anvendte materiale til fremstilling af proteser var meget vigtig. Porcelænsgebis kendes fra 1774 (Dubois de Chemant), vulkaniseret gummi fra 1839 (Charles Goodyear), celluloid fra 1870, mens plastik og keramik er de materialer, der hyppigt anvendes i dag.³

Fra Spitalfield kirken i London blev der fundet 9 proteser, hvilket er det største antal, der kendes fra et enkelt sted fra 1700 og 1800-årene. Kun én af dem kan dog med sikkerhed dateres til 1700-årene, mens de øvrige 8 formodes at være fra første halvdel af 1800-årene. Den engelske protesedel fra 1700-årene stammer fra en mand, som døde i 1739. Den består af løse tænder udført af elfenben (Molleson et al. 1993). En meget kendt person fra perioden, George Washington (1732-99), skal nævnes, fordi han efter sigende led frygteligt af tandtab og dårligt tilpassede proteser. Han må have været offer for datidens manglende erfaring på området. Det største problem på den tid var at finde egnede materialer, foretage nøjagtige opmålinger og få de tilpassede proteser til at blive på plads.

Fra Skt. Olai kirke blev der fundet 2 proteser i de åbnede kister, den ene var en delprotese bestående af en benplade, som skulle erstatte tre fortænder, den anden var en helprotese af elfenben med både guldplader og fjedre af guld.

Delprotesen fra Skt. Olai

Delprotesen blev fundet hos Sophie Magdalene Klime (1756-1789) (kælder 2, kiste 2). Hun blev kun 33 år, men blev gift i 1776 allerede som 20-årig med den ligeledes 20-årige Peter Sehested (1755-1790) (kælder 2, kiste 1). Til sammenligning var tidens gennemsnitlige giftealder omkring 28 år for kvinder og 30 år for mænd. Der var dog tendens til at vielsesalderen ved sygdoms-epidemier var lavere, når en del af de ældre faldt fra, og der blev plads og forsørgelsesgrundlag til flere unge. Det samme gjaldt dog også i de særlig gode tider med usædvanlige høje valutafortjenester, og måske har økonomiske gode forhold hos de rige borgere fra Helsingør fjernet en eventuel hindring for tidlig ægteskab.⁴

Sophie Magdalene Klime og Peter Sehested har været et noget ulige par, hun med sine kun 150 cm, som var den gennemsnitlige højde for kvinder og han med sine 174 cm, som var noget højere end gennemsnitshøjden for mænd. Sophie Magdalenes tandsæt var sandsynligvis allerede på det tidspunkt mærket af karies og tandtab, så brudens smil har nok været lidt »stramt«. Ægtefællens tandsæt var derimod meget flot og næsten helt intakt. Peter Sehested døde som 35-årig, kun 1 år efter Sophie. På det tidspunkt var han generalkrigskommissær. Vi ved ikke hvor mange børn de fik sammen, men et af dem, sønnen Hannibal Sehested døde i 1785 som 5-årig (kælder 2, kiste 3). 4 år senere døde hans mor. Hans længde svarer ganske vist til en 3-årig i dag, men det kan bero på periodens gennemsnitlige lave legemshøjde både for børn og voksne. Også hans mor var jo ret lille af vækst, kun 150 cm.

Mest iøjnefaldende ved Sophie Magdalene Klimes lig var fortænderne i overkæben (herover og side 148). De oprindelige tænder bestod nemlig af tre små rodstumper. Den fjerde fortand må være mistet allerede tidligt, hvis den overhovedet er brudt frem. Tandkronerne var rådnede væk sandsynligvis på grund af karies, og måske allerede da hun var ganske ung. De tilbageblevne tandrødder kan være forkortede for

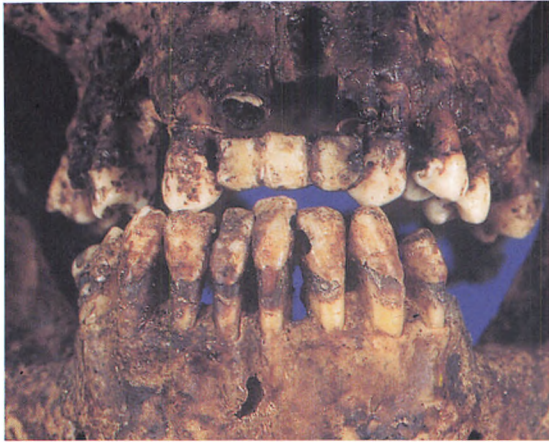

Sophie Magdalene Klime døde som 33-årig i 1789. Som erstatning for 3 kariesede fortænder i overkæben sad en protese af ben. (K. Stub fot.)

at kunne tilpasses en protese. I stedet for de manglende tandkroner var der indsat en 16 mm bred benplade af dyreknogle med en markering af tre tænder i form af to lodrette furer. Benpladen var fikseret til de to hjørnetænder med silketråd, som gik gennem små gennemboringer i benpladens øvre hjørner. På bagsiden sås en indtørret masse, sandsynligvis voks eller måske harpiks. Det må være brugt til fiksering af benpladen, så den ikke sad helt så løst, som vi ser det i dag, hvor den kun er fikseret i de to hjørner med silketråd.

Helprotesen fra Skt. Olai

Maria Elisabeth Hansen var født i 1725 (kælder 1A, kiste 2). Hun forblev ugift og døde som frøken i 1792, 67 år gammel. Hun var datter af Jean Georg Hansen 1694-1760 (kælder 1A, kiste 7), som var fransk konsul og døde som 66 årig. Bevaringen af kvindens lig var ikke særlig god, hvilket i denne situation var heldig, fordi det muliggjorde en undersøgelse af den dodes kæber. Tandsættet var der ikke meget tilbage af, eftersom begge kæber bar spor efter et udbredt tandtab. Kun stumpen af en enkelt kind-

Tandprotese af dyreknoGLE med markering af tre tænder. Protesen er fastgjort til de to hjørnetænder med en silketråd. Den gik gennem to gennemboringer af benpladens øverste hjørner. (K. Stub fot.)

tand var til stede i underkæben. Som den velhavende borger hun sikkert har været, siden hun er blevet begravet i kirken, har det måske været under hendes værdighed at vise sig med tæt sammentrykte, stramme læber og indfaldne kæber. Hun havde derfor anskaffet sig en helprotese bestående af en sammenhængende over- og underdel af elfenben (herunder). Overkæbedelen markerer 10 af de forreste »tænder«

og den noget mindre underkæbe det samme antal. Mens den nederste del af protesen var helt flad på undersiden, var der en fure på protesens overdel, dvs. fladen som vender op mod kæben. Denne fure er forsøgt tilpasset med den tandløse overkæbe. Bagtil på både over- og underdelen af protesen ses på begge sider et guldbeslag med små nitter. Dertil er fæstet fjedre af guld, som omvundet med noget tråd, måske silketråd. Fjedrene giver de to protesedele mulighed for fjedring, når munden åbnes og lukkes. Maria Elisabeth Hansen døde i 1792, men vi ved ikke hvor og hvornår denne enestående protese er fremstillet. Den er den tidligste af denne art, der er fundet i Danmark. Maria Elisabeth Hansen var kun omkring 150 cm høj men med en meget fyldig krop, som omtales senere.

Elfenbensprotese med guldbeslag og -fjeder til de tandløse kæber. Maria Elisabeth Hansen var etatsrådsdatter og døde som 67-årig i 1792. Hun forblev ugift. Protesen lå i en æske ved hendes side.

Kraniedeformitet

Det viste sig, at flere kvindelige kranier havde en usædvanlig, men meget karakteristisk kranieform, som var lang og lav. I flere tilfælde sås en tværgående jævn fordybning over kraniekalotten. Det er foreslået, at formen kan relateres til en længerevarende brug af hovedbeklædning fra den tidligste barndom. Disse forhold vil blive yderligere undersøgt.

Sophie Magdalene Klime (kælder 2, kiste 2) havde et af disse lange og lave kranier, (t.h.) hvor der også var en tværgående fordybning parallel og lige bag ved kronsømmen. Det er den, der adskiller pandebenet fra de to isseben. Måske er der blot tale om en arvelig variation, men tilstedeværelsen af en lignende fordybning er tidligere blevet iagttaget på kvindekranier fra forskellige efterreformatoriske perioder. Det er blevet foreslået, at formen kan skyldes en ubevidst kunstig deformation af kraniet ved konstant brug og tryk fra hovedbeklædning helt fra den tidligste barndom. I dag kan for eksempel pigers daglige brug af hårbøjler danne en fure, som kan føles på kraniet. Det er også kendt, at en ensidig placering af spædbørn i rygleje eller den ene side kan påvirke deres hovedform. Spædbarnsudstyret i Sille Marie Fensmarks kiste (kælder 10, kiste 2) tiltrak foruden tekstil-eksperternes også antropologens interesse på grund af et trekantet hovedtørklæde, som var beregnet til det nyfødte barn (side 150). Et sådant klæde blev sandsynligvis anvendt straks efter fødslen. Det er også kendt i Tyskland, og brugen af det er beskrevet på følgende måde: Det trekantede stykke bliver først placeret på barnehovedet, så den største side af trekanten følger en linie på kraniet, som forløber fra midten af pandebenet og går skråt bagud og nedad på begge sider til under nakkebenets fremspring. Her mødes trekantens spidse vinkler, og de bånd, som udgår herfra, trækkes kraftigt opad og bindes sammen på toppen af hovedet (Fürst 1920). Det er anført, at anvendelsen af dette tørklæde kan være for at beskytte det bløde punkt, fontanelen, på toppen af spædbørns kranier. Det skyldes, at pandebenet og de to is-

Sophie Magdalene Klime's kranium var meget langstrakt og lavt med en svag fordybning midtpå. Formen kan skyldes presset fra en stram hovedbeklædning. (K. Stub fot.)

seben endnu ikke mødes helt, men hvorvidt det også sker for bevidst at påvirke kraniets form, ved vi ikke. Det er dog interessant, at den lange og lave kranieform hyppigst ses hos kvinder. Det er ingen hemmelighed, at mange frisurer i perioder forsøges opsat, så kraniet kommer til at se mere langstrakt ud, end det egentlig er. Det ser vi blandt andet på visse kvindelige profiler, for eksempel på mønter. Fænomenet med de lange og lave kvindekranier har mange betegnelser; cranium depressum betyder nedpresset kranium og platycefali betyder lavt kranium. Carl Fürst (1920) har vist særlig interesse for emnet og beskrevet denne kranieform. Han angiver, at i visse tilfælde kan en sådan deformation være bevidst, fordi man ønsker at barnet skal skille sig ud fra masserne, i andre tilfælde kan det være for at fremskynde et skønhedsideal.

Den allerede omtalte 1600-tals benkiste indeholdt desuden tre kvindekranier, som alle havde den lave og lange kranieform.

Alder ved døden

I flest mulige tilfælde blev der udtaget en eller flere tænder til bestemmelse af den gravlagtes alder. Bestemmelsen vil ske på grundlag af tandens eller rettere rodens mikroskopiske gennemsigtighed, idet roden med alderen bliver tiltagende gennemsigtig. Metoden benyttes ved arkæologiske fund og retsmedicinske sager, men er selvfølgelig også værdifuld på flere hundrede år gamle tænder, hvor både køn og alder er kendt gennem oplysninger på kisteplader og gravsten. Det har stor betydning for en vurdering af metodens nøjagtighed.

Gennemsnitsalderen var for 10 af de undersøgte mænd og kvinder fra Skt. Olai kirke omkring 60 år for begge køn. Den yngste mand og den yngste kvinde var henholdsvis Klime og Sehested, som døde som 33 og 35-årige. De ældste blev derimod temmelig gamle, selv om det nok har været usædvanligt at blive 90 år, som Abel Kirstine Ellekilde (kælder 14, kiste 1) blev, men det blev sandelig også bemærket på kistepladen. Dødeligheden var stor i 1700-årene, men det skyldtes hovedsaglig den store børnedødelighed, hvor det er oplyst at 23% af børnene døde inden de blev voksne. I 1800-årene var børnedødeligheden faldet til 18%. Befolk-

ningens dødelighed var især stor i årene 1710-11 (pest), 1737, 1762-63 (brystsye/hidsig feber), 1772-73 (mæslinger) og 1786/87. Også influenza og måske kopper hærgede i 1700-årene. Døden optrådte hyppigere i forårsmånederne marts, april og maj, mens færrest døde i de første vinter måneder november og december.⁵

Sygdomsforhold

Enkelte af de undersøgte lig viste tegn på sygdomme, men det er vanskeligt at diagnosticere ret mange med sikkerhed. Bløddelssygdomme, for eksempel hudsygdomme eller svulster ville være skjult af den megen beklædning, mens eventuelle knoglesygdomme ville være skjult af både bløddel og beklædning. Dele af en fod er udtaget og skal studeres nærmere, idet en større hævelse og deformitet ved stortåens grundled kunne betyde, at der var tale om en ledsygdom (urinsur gigt), hvis der da ikke blot var tale om den meget hyppigere forekommende slidgigt. Viser det sig, at der er tale om urinsur gigt, kan sygdommen kun bekræftes med sikkerhed ved påvisning af specifikke krystaller (urater) i særligt mikroskop. De skal kunne findes i området mellem leddets to flader, eftersom de kan have været ophobet i ledvæsken. Hvis det viser sig, at der virkelig er tale om urinsur gigt, vil det være et af de tidligste beviser på sygdommens eksistens i Danmark. Manden (kælder 1A, kiste 6) har været fransk konsul og har måske opholdt sig i Frankrig i længere tid. Her kan han have pådraget sig den mulige »podagra«, som urinsur gigt også kaldes gennem såkaldt »vellevned«.

Spor efter »vellevned« i form af fedme synes at kendetegne flere af de døde. Især må borgmesteren Caspar Hansen (-1726) have været en yderst korpulent herre, idet han lå i en

Et trekantet hovedtørklæde hørte med til det spædbarns-udstyr som fandtes i Sille Marie Fensmark's kiste. Det var sandsynligvis til det lille spædbarn som lå ved hendes side. Et stramt klæde kunne deformere kraniet.

meget stor kiste, en af de største, og udfyldte den ganske godt. Med de korte arme og den store krop kunne hænderne ikke helt nå hinanden på maven. Som byens borgmester har han været en meget betydningsfuld mand, og hans krop har haft et betydeligt omfang. Det gjaldt i øvrigt ikke kun ham, men også flere kvinder. Kvinden, Maria Elisabeth Hansen (kælder 1A, kiste 2), som døde som 67-årig med en helprotese liggende i en æske, hørte også til gruppen af ganske omfangsrige lig. Det samme gjaldt Anne Magdalene Ferslef (kælder 13, kiste 2). Hun døde som 64-årig i 1795 »efter en lang og haard Nerve Svaghed«, som der stod på kistepladen. Hun var født på Grønland i 1731, men kom til Helsingør som 2-årig i 1733 og var datter af borgmester i Helsingør fra 1741, Mathias Ferslef. Han var ansat som assistent på Grønland i 1727 og var købmand sammesteds. Som 23-årig blev hans datter, Anne Magdalene Ferslef gift første gang med Hans Jensen Fredboe (kælder 13, kiste 3), og efter en enkestand på kun 5 måneder, i 1771 blev hun gift for anden gang, som 40-årig, med Christian Sivertsen (kælder 13, kiste 1), - en lille mand på kun 153

Ni kranier fra en 1600-tals benkiste. De tre nederste til venstre er kvindekranier. De har alle en forholdsvis lang og lav kranieform.

cm. Hendes højde var dog også kun omkring de 150 cm. De to ægtemænd er også gravlagt i kælder 13.

Død i barselsseng

I første omgang formodedes det, at Sille Marie Fensmark (kælder 10, kiste 2) var gravid, da hun døde. Det skyldtes et stort mavevolumen, men en dissektion viste, at der ingen fosterknogler var i bughulen. De store hudfolder skyldtes sandsynligvis, at hun netop var nedkommet og var død i barselsseng. Spædbarnet lå indhyllet ved hendes højre side og efter knoglestørrrelsen og tandudviklingen at dømme var der tale om et barn på omkring 9 fostermåner, altså et fuldbåret barn. Også spædbarnsudstyret lå i kisten. En del af det, et trekantet tørklæde, omtales dels i afsnittet af de bevarede tekstiler, dels i forbindelse med den

særlige kranieform, som flere kvindekranier havde. Sille Marie Fensmark havde været gift tidligere, men hun var Niels Dahl's (kælder 14, kiste 3) første kone. Niels Dahl var født i 1705 og døde som 68-årig i 1773.

Risikoen for at dø i barselsseng i 1700-årene er blevet anført til at have været ca. 2% af alle fødsler, hvilket måske ikke er så meget, som vi forestiller os. Døden i barselsseng kunne skyldes forskellige årsager, blandt andet infektion på grund af uhygiejniske forhold. Der kunne også være tale om mekaniske misforhold, når bækkenet var for snævert, for eksempel hos kvinder med engelsk syge (mangelende D-vitamin). Omfattende blødninger kunne opstå, hvis livmoderen af forskellige årsager ikke trak sig sammen efter fødslen. Også en usædvanlig stilling af fosterets leje kan selvsagt vanskeliggøre en fødsel og kan få fatale følger for både mor og barn. Det blev blandt andet konstateret i en kiste fra en anden kirke nær Horsens, hvor skelettet af en kvinde lå med kun et barnehoved i bækkenet. Hun døde som 31-årig i begyndelsen af 1700-årene. Det berettes at hun i det 13 år lange ægteskab fik 12 børn, hvoraf kun 5 levede. Under fødslen af det sidste barn er der måske blevet trukket så voldsomt i barnets krop, mens hovedet af en eller anden grund sad fast og ikke kom med ud. Et sådant forløb var dengang ikke helt ukendt, og der fandtes særlige instrumenter til at trække hovedet ud for at redde moderens liv.

DNA-studier

Med henblik på eventuelle DNA-analyser til påvisning af familieligheder eller sygdomme og til eventuelle sporstofanalyser er der udtaget mindre dele af tænder, knogler, hår og hudprøver fra en del af ligene.

Endnu er der ikke foretaget DNA analyser af

materialet fra Helsingør, men det er klart, at der ligger nogle yderst interessante aspekter, som til sin tid kan øge vores viden om de genetiske forhold og som kan bruges til at afgøre nøjagtigheden af sådanne analyser, når et genetisk slægtskab er kendt. Det drejer sig også om studier af sygdomme. For eksempel har en specifik DNA analyse vist, at over halvdelen af de 168 undersøgte 1700-tals mumier fra Ungarn havde tuberkulosebakterier. Sådanne resultater vil kunne indgå i overvejelser omkring epidemiologien af tuberkulosebakterier, samt udvide den tidsramme, hvori ændringer af tuberkulosens arvemasse kan påvises. Det er et aspekt, som kan få betydning for den nutidige forståelse og dermed bekæmpelse af en sygdom.

Noter og litteraturhenvisninger

- 1) Mollesen et al. (1993)
- 2) Johannsen (1979)
- 3) Woodforde 1968
- 4) Johannsen (1979)
- 5) Mollesen et al. (1993)

- Bennike, P. 1985 *Palaeopathology of Danish Skeletons*. Akademisk Forlag, København
- Bennike, P. & Brade, A.-E. 1999 *Middelalderens Sygdomme og Behandlingsformer*. Medicinsk Historisk Museum, København
- Fürst, C.M. 1920 *När de döde vittna*. A.B. Svenska Teknologföreningens Forlag, Stockholm.
- Hardwick, J.L. 1960 *The incidence and distribution of caries throughout the ages in relation to the Englishman's diet*. *British Dental Journal* 108, 9-17.
- Johannsen, H.C. 1979 *En samfundsorganisation i opbrud 1700-1870*. *Dansk social historie*, Bd. 4. Gyldendal, København
- Mollesen, T., Cox, M., Waldron, A.H. & Whittaker, D.K. 1993 *The Spitalfields Projects*. Vol.2. *The Middling Sort*. CBA Research Report 86, Council for British Archaeology, York
- Woodforde 1968 *The Strange Story of False Teeth*. Routledge & Kegan Paul, London.

Personregister

-begrovelser omtalt i artiklerne side 41 - 152

Andreasen (Andersen), Kønig (-1728), handelsmand,	61
Arendrop, Catharina (-1672), gift Hans Rostgaard,	65
Arentzen, Jacob (1650-1713), proviantforvalter,	52ff, 60, 68
Arentzen, Charlotta Hedewig, gift Martin Maull,	87
Baden, Christian Hansen, (-1618), befalingsmand,	52, 59
Bartholin, Otte Vincentz (1699-1781), proviantforvalter,	61, 80
Bartholin, Sophia Amalia (1737-1759), gift Lassen,	80
Bastholm, Ingeborg Foss (1747-1777), gift Christian Bastholm,	63
Bech, Jens Svendsen (1671-1731), købmand,	61, 76, 80, 86, 94, 122, 136
Bech, Hans Christian, købmand,	60
Belfour, John Daniel (o.1755-1805), købmand,	57
Belfour, John Daniel Rainal (1801-1804),	81
Bentzens, Poul (-1755), købmand,	64
Broch, Lene (1722-1797), gift Daniel Valentin Neuhaus,	60, 80ff
Buhr, Jørgen (-1684), borgmester,	56
Buhr, Maren (Marie) (1666-1708), gift Jørgen Buhr,	56
Bussæus, Andreas (1679-1735), borgmester,	66
Colling, Olle (-1748), kaptajn,	64, 97
Colling, Mette Marie (-1755), gift Niels Dahl,	64, 97
Compostella, Anna Cathrine (-1701), gift Jens Rosenheim,	58, 80, 83
Dahl, Cicilia Maria, (1762-1771),	88, 91, 100, 106, 136
Dahl, Nicolaj (1703-1771), købmand,	62, 84, 122
Dahl, Niels (1705-1773), rådmænd,	64, 94, 122, 152
Dahl, Pauline, (1769-1769),	80, 91, 93
Deurs, Gerhard Jochum van (1720-1800),	51, 67
Ebbesen, Lambert (1620-1677), toldskriver,	58
Ellekilde, Abel Christine (1684 1774), gift Olle Colling,	64, 97, 100
Fahrenhussen, Cort, (1664-1725), borgmester,	61
Fensmark, Sille Marie (-1743), gift Niels Dahl,	62, 64, 92, 121ff, 150, 152
Ferslef, Anne Malene (1731-1795), gift Hans Jensen Fredboe,	63, 85, 136, 151
Ferslef, Mathias (-1763), borgmester,	51, 63, 83, 151
Fogh, Sidselia Maria, gift Nicolaj Dahl,	62
Fredboe, Hans Jensen (1683-1771), købmand,	63, 84, 94, 96, 151
Fursman, Else Cathrine (1718-1743), gift Johannes Petersen,	67
Gallasdatter, Inger (1667-1706), gift Hans Andreas Nordborg,	54
Giese, Lowise (1701-1769), frøken,	86, 105
Godsou, Ann, gift John Daniel Belfour (1753-1793),	57, 80, 88, 110, 122, 135, 137
Gylden, Knud (1698-1776), tømmerhandler,	61
Hansdatter, Anne (-1692), gift Jørgen Buhr,	56
Hansdatter, Margrethe (1588-1650), gift Laurits Christensen Rhoed,	64
Hansen, Caspar (-1726), borgmester,	66, 80, 83, 86, 94, 150
Hansen, Jean Georg (1694-1760), fransk konsul,	75, 84, 89, 135

Hansen, Jacob (1657-1715), fransk konsul,	56
Hansen, Hans (-1684), borgmester,	57, 94
Hansen, Maria Elisabeth (1725-1792), frøken,	89, 148ff, 151
Hoff, Wilhelm Christian (1729-1773), auditor,	54, 75, 80, 82, 94
Holgersen, Jacob (-1676), borgmester,	60
Jacobsdatter, Birgitte (-1688), gift Hans Hansen,	57
Jacobsdatter, Margrethe (-1689), gift David Melvin,	60
Jacobsen, Francois (1700-1703),	80
Jacobsen, Frederik (1660-), købmand,	61
Jørgensen (-1769), Tuxens enke,	75, 79, 112
Klime, Sophie Magdalene (1756-1789), gift Peter Sehested,	96, 146ff
Lambertsdatter, Maren (1652-1696), gift Robert Thig,	58
Leegaard, Jacob, krigsråd,	60
Liliendahl, Friderich Hansen de (1699-1779), konsul,	56ff, 77, 84, 94
Liliendahl, Anne Cathrine Hansen de (1737-1800), gift Friderich Fritz,	80
Lime, Birgitte, (-1728), gift Mogens Regel,	44, 62
Lucht, Karen, gift Niels Tolder,	59
Lucht, David (-1638), tolder,	59
Maull, Martin (1702-1724), fyrværker,	68, 79, 87
Melvin, David (-1671), rådmand,	52, 60
Milan, Anne Marie (1749-1757),	78, 91, 94
Milan, Anne Catrine (1747-1767), gift Hans Christian Bech,	60, 92
Milan, Gabriel Ferdinand (1702-1777),	60, 84ff, 118
Möinichen, Abel (1734-), gift Niels Dahl,	64
Möinichen, Heinrich á (1710-1776), byfoged,	51, 64, 88
Møller, Abigael Maria (-1733), gift Johannes Petersen,	67
Neuhaus, Joachim (1749-1776)	60
Neuhaus, Daniel Valentin (1707-1784), købmand,	52, 59, 81, 88
Nielsen, Nahum, kontrollør, (-1695),	85
Nordborg, Hans Andreas (-1694), bardskærer og kirurg,	53ff, 80, 88, 134, 139
Pedersdatter, Dorothea (1689-1756), gift Nicolaj Dahl,	62, 80
Pedersdatter, Kirsten (-1668), gift Hans Rostgaard,	65
Petersen, Johannes (1695-1759), translator,	52ff, 66ff
Petersen, Catharina Maria (1733-1769), gift Gerhard Jochum van Deurs,	67
Ployart, Christina Sophia (1735-1774), gift Gerhard Jochum van Deurs,	67
Poppe, Christian Frederik Hartvigsen, (1716-1775), sognepræst,	51
Povelsdatter, Bente (-1603), gift Franz Lauritzen Skriver,	49
Regel, Mogens, sognepræst,	62
Regelsen, Rasmus (1605-1662), rådmand,	60
Reusch, Drude, gift Johannes Reusch,	75
Reusch, Johannes (1722-1775), konsumtionsforvalter,	65
Rhode, Dorethea (-1677), gift Hans Rostgaard,	65
Rhoed, Christensen, Laurits (1585-1651), borgmester,	63ff, 75
Rosenheim, Ulrich Christian (-1700), fenrik,	58
Rosenheim, Jens (1636-1690), officer,	52, 58, 83
Rosenvinge, Morten Jensen (-1620), tolder,	62, 88
Rostgaard, Frederik, godsejer og bogsamler,	65

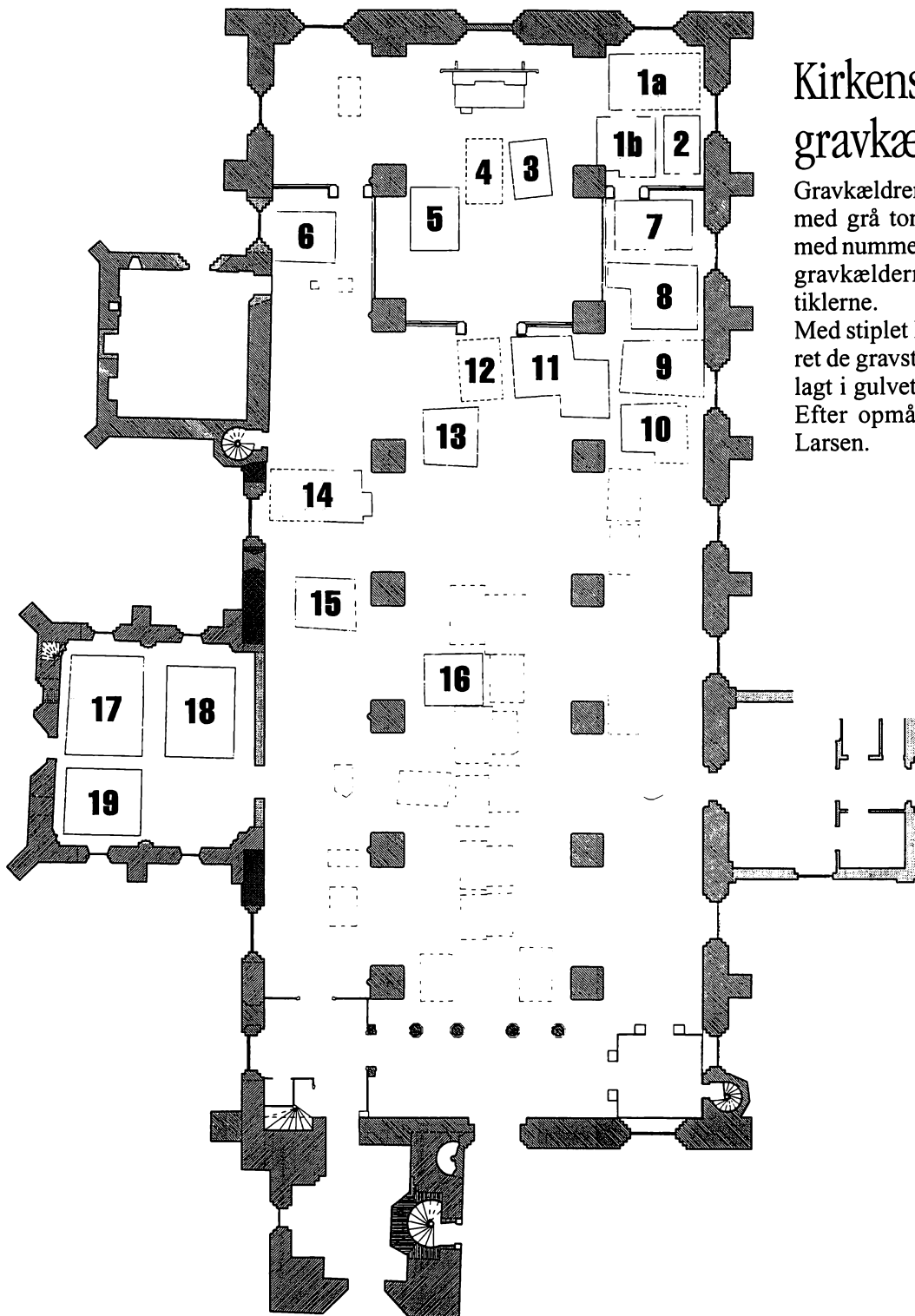
Rostgaard, Hans (-1684), amtsforvalter,	65, 87
Scavenius (-1738), generalmajor,	60
Sehested, Hannibal (1780-1785),	80, 93, 96
Sehested, Peter (1755-1790), generalkrigskommissær,	58,80,88f,93,96 108,146ff
Sivertsen, Christian (1728.1804), købmand,	63, 94, 109, 151
Skriver, Frantz Lauritzen (-1586), borgmester,	49, 63, 134
Stadtz, Torben (1690-1743), kaptajn,	65
Struve, Sophie (1679-1762), gift Knud Gylden,	61, 83
Syreau, Johanne (-1727), gift Jacob Arentzen,	68
Sørensen, Lars (-1696), toldskriver,	60
Thig, Robert (1640-1718),	58
Tolder, Jens Nielsen (1636-1690), officer,	58
Wedderborn, Mette (1639-1738), gift Andreas Bussæus,	66
Weise, Johannes Christian (1776-1776),	75
Wesling, Fredericia (1717-1794), gift Gabriel Ferdinand Milan,	73ff, 78, 118
Wilde, Tevis (1727-1800), borgmester,	66, 79
Ærentskiold, Ezechias Levin von (1682-1744), generalløjtnant,	68, 80, 82
Ørslef, Peder (1698-1748),	43, 51, 66, 71

Kirkens gravkældre

Gravkældrene er markeret med grå tone og forsynet med nummer, der svarer til gravkældernumrene i artiklerne.

Med stiplede linie er markeret de gravsten, der er nedlagt i gulvet.

Efter opmåling af Søren Larsen.

Beretning for året 2001

Museerne

af Kenno Pedersen

»Frygt det værste og håb det bedste, så bliver du aldrig skuffet« er vise ord, der rummer megen sandhed i en erkendelse af, at »livet er fuld af mangler og store overraskelser«. Således fandt ingen af de store og vitale problemer for museerne deres løsning i 2001. Men »kommer tid, kommer råd« siger et gammelt mundheld med en vis historisk vægt bag sig. Så alt imedens »tidens tand gnaver« lystigt i historiens mange levn, væbner museerne sig med tålmod i sikker forvisning om, at alting finder sin løsning. Således også med hensyn til en løsning på museernes yderst påtrængende magasinproblem. Aktuelt står museerne i den situation, at Skov- og Naturstyrelsen i skrivelse af 25. januar 2001 har anmodet om, at Karmeliterhusets tagkonstruktion frilægges og at loftet snarest og permanent frigøres for den store belastning (75-100 tons) som opmagasineringen af Bymuseets store arkivaliesamling påfører bygningen. Samtidig har museerne fået meddelelse om, at lokalerne i »Strygejernet« på Tretorn må påregnes ryddet ultimo 2002. Det drejer sig om samlingerne, som tidligere opbevarede i kælderen på Skolen ved Rønnebær Allé. Ligeledes skal den gamle arrestbygning ved Helsingør Rådhus, hvor museet har opmagasinert dele af arkivet, rømmes primo 2002. Arealkravet til en overflytning af de pågældende samlinger til nyt magasin er 800-1000 kvadratmeter. Mange gode kræfter arbejder seriøst på sagen, og politisk fornemmes en bred forståelse for situationen og dens nødvendige løsning. Det gælder også med hensyn til Skibsklarerergaarden i Strandgade 91, hvor 2002 troligt bli-

ver skæbneåret eller udtrykt med Hamlets ord »to be og not to be« for det enestående museum, hvor mere end 400 år af Helsingørs historie rummes. Ingen anden dansk provinsby har haft Øresundstolden, som vi indirekte kan takke for »Hamlets By«!

2001 har været et godt og berigende år om end Mål- og Resultatkrav som sådan ikke er sket fyldest på en række områder som indsamling, bevaring og formidling, hvor den museale virksomhed har ligget mere eller mindre underdrejet på grund af magasinforholdene. En svigtende tilgang af økonomiske midler har ligeledes sat afgørende begrænsninger i realiseringen af de arbejdsmæssige planer museerne har haft.

Med et så vidt favnende arbejdsområde, som det et kulturhistorisk lokalmuseum rent faktisk omfatter, er det umuligt at planlægge - endsiges langtidsplanlægge - minutiøst for den museale virksomhed, idet mange sager opstår spontant i forbindelse med bygge- og anlægsarbejder, bygningsstandsættelser eller bare helt tilfældige fund. Det samme gør sig gældende ved hjemtagelser af genstande og arkivalier, der oftest bliver tilbudt her og nu. Yderst sjældent er det således som i en aktuel sag, hvor testamenterator i samarbejde med museerne selv varetager registreringen. Vedkommende har testamenteret hus og indbo til museerne. Endelig er der det forhold, at museerne i mange tilfælde er dybt afhængig af eksterne økonomiske midler, hvor tilsagn eller afslag på støtte i et givet projekt sædvanligvis først meddeles sent i processen. Der må derfor handles, når sagen fore-

ligger eller økonomiske midler byder sig. Dette kan på den anden side betyde, at andet musealt arbejde må udskydes.

Når Helsingør Kommunes Museer alligevel arbejdsmæssigt har kunnet gennemføre mange af de planlagte projekter, hænger det blandt andet sammen med de mange gode medarbejdere, som museerne til stadighed har i aktivering, men også, og i nok så høj grad, skyldes det kredsen af volontører: Kjeld Damgaard, Jonna Gustafsson, Ingrid Dora Jarnbjer, Lisbeth Holck Jensen, Torben Bill-Jessen, Annelise Møller, Peder Olsen, Viggo Rørbo og Inge-Lise Vaupel, der hver især har ydet en uvurderlig indsats af højeste lodighed.

Det var med vemod, at museerne ved årsskiftet 2001/02 måtte sige farvel til Jørgen Nielsen, en god og pligtopfyldende medarbejder gennem en årrække. Jørgen Nielsen har tiltrådt en stilling ved Helsingør Musikskole. Glædeligt er det i så henseende, at det er lykkedes museerne at få tildelt fire servicejob indenfor rammerne af den såkaldte »Helsingør-model«. De arbejdsmæssige konditioner er således blevet styrket væsentligt ved Marienlyst Slot, hvor Anne-Marie Glud er tiltrådt; i registreringsafdelingen på Flynderupgård Museet, hvor Inger Nielsen er tiltrådt; i kontor- og butiksfunktionen på Bymuseet, hvor Jytte Jørgensen er tiltrådt, ligesom der med økonomisk støtte fra Kulturudvalget er blevet oprettet et servicejob med et praktisk, tværgående indhold, hvor Finn Duus er tiltrådt. De pågældende servicejob vil blive underlagt stillingsbeskrivelser i lighed med de øvrige arbejdsområder, som på baggrund af de stedfundne og de kommende medarbejdersamtaler vil blive justeret på baggrund af museernes organisation og dens udvikling.

På ét enkelt arbejdsområde er der allerede blevet foretaget en ændring, idet Bendt Petersen har fået tillagt det praktiske arbejde i forbindelse med udformning og ajourføring af museernes hjemmeside, der sorterer under museumsformidleren.

Museerne har rig tradition for folkelig opbakning og engagement, idet den lokale for-

ankring er en altafgørende faktor i den museale virksomhed indenfor indsamling, dokumentation, bevaring, undersøgelser og formidling, hvor museerne har brug for den viden lokalsamfundet rummer. Museerne har derfor sædvanen tro haft en lang række samarbejdspartnere og indgået i arrangementer og projekter i lokalområdet. Endvidere har museerne deltaget i forskellige tværkulturelle arrangementer, der ikke nødvendigvis har med museernes traditionelle emneområder at gøre.

Endvidere har museerne sædvanen tro modtaget mange gode og interessante museums-genstande. Nogle vil måske mene, at der modtages »alt for meget gammelt skidt og ragelse«. Der er i alle tilfælde tale om en kvalificeret vurdering, der for museernes vedkommende vil blive vurderet på grundlag af skiftende tiders historieopfattelse. På foranledning af Kultur- og Fritidsforvaltningen er der udarbejdet et notat om museernes hjemtagelsespolitik, der er overordentlig restriktiv, med henblik på forelæggelse i Kulturudvalget.

Hvorom alting er, så har museerne med overordentlig stor glæde og taknemmelighed blandt andet modtaget en større sølvsamling fra Eva Rønne i Canada. Sølvsamlingen er kulturhistorisk interessant og værdifuld, idet den kan henføres til et Helsingørhjem, og bliver registreret og indlemmet som sådan i museernes samlinger. Endvidere har museerne modtaget omkring en snes stenskulpturer udført og skænket af billedhugger Karl-Otto Johansen til supple-

ment af den bestående samling på Flynderupgård Museet. Hertil har museerne i forbindelse med flytning modtaget en del genstande fra Inger og Karl-Otto Johansens hjem på »Sofienlund« i Øerne. Dette har samtidig givet anledning til, at museets fotograf Carsten Møller har dokumenteret årets gang i den aldeles enestående have i Øerne, alt imedens Karl Otto i farvetegninger har gengivet hver eneste blomst, medens Inger har anført deres navne og placering på fire årstidsbestemte haveplaner. Et grundlæggende stykke arbejde som forhåbentligt vil munde ud i bogform og udstilling. Apropos udstilling, så har museerne fra Shamban i Helsingør modtaget udstillingsmateriel i letvægtsform, hvilket gør det muligt for museerne i højere grad at have en ekstern udstillingsvirksomhed.

Formidlingen ved museerne har i lighed med tidligere år været mangesidet. Den har foruden diverse pressemeddelelser omfattet interviews og indslag i radio- og TV-udsendelser, artikler i tidsskrifter, i aviser og blade, udgivelsen af bladet Forening og Museum, foredrag, omvisninger, byvandring og arrangementer. Hertil kommer en række udstillinger.

Museerne lægger i formidlingen stor vægt på publiceringsvirksomheden, og er da også et af landets mest publicerende museer. I 2001 omfattede denne blandt andet en gedigen bog om »Restaureringen af Helsingør Domkirke 2000-2001« skrevet af fagfolk for lægfolk, trykt i et oplag af 2000 eksemplarer, der stort set var »udsolgt« ved udgangen af 2001. En overvældende succes har bogen om øgenavne ligeledes været. »Uglen, Champagnegaloppen og Den Skødesløse. En bog om øgenavne – specielt på værftet i Helsingør« er udgivet i samarbejde med Helsingør Museumsforening i et oplag på 2.000 eksemplarer. Med økonomisk støtte fra Conrad Nellesmann og Hustrus Mindelegat har museerne endvidere udgivet »Historien om Helsingørs Byvåben« skrevet af fhv. museumsdirektør Henning Henningsen.

Takket være kreative og ihærdige medarbejdere med god tæft for at skaffe eksterne midler er det lykkedes museerne at frembringe en

række gode og seværdige særudstillinger. Alligevel må museerne konstatere et markant fald i det samlede besøgstal. Antallet af museums-gæster er således faldet fra 29.709 i år 2000 til 26.236 i 2001 eller godt vel 11,6 procent. Mest markant har tilbagegangen været på Marienlyst Slot, hvor der kan konstateres et fald i antallet af besøgende fra 11.103 til 6.180. Dette kan meget vel forklares ved det forhold, at slottet har været lukket i mere 4 måneder i forbindelse med større istandsættelsesarbejder og restaurering. Endelig har udstillingsvirksomheden været præget af en svigtende tilgang af eksterne midler. Der har været tale om færre og mindre udstillinger. Når Helsingør Bymuseum og Flynderupgård Museet i samme moment kun har oplevet en yderst beskedent tilbagegang/fremgang i antallet af besøgende, hænger dette troligt sammen med den øgede arrangementvirksomhed på Bymuseet, og for Flynderupgård Museets vedkommende aktiviteterne på Frilandskulturcentret. Helsingør Bymuseum har således haft 7.450 besøgende i 2001 mod 7.853 i år 2000. De tilsvarende tal er for Flynderupgård (Museum og frilandskulturcenter) 12.606 og 10.600.

Der er god grund til at være tilfreds med museernes besøgstal i 2001 ikke alene i relation til ligestillede museer, men nok så meget på baggrund af den tilbagegang danske museer generelt har oplevet i år 2001, hvor vejrliget måske ikke ligefrem tilskyndede til museumsbesøg.

På initiativ af cand. comm. med historie Klavs Holm har museerne indledt samarbejde om et historieprojekt under titlen »Helsingør – Helsingborg i mands minde«, der tager udgangspunkt i det forhold, at historisk viden, historisk indsigt og fornemmelse er nødvendig for en reflekteret omgang med nutiden. Mennesker i alle aldre også børn og unge er lydhøre overfor de spor historien har afsat – hvis de bliver vakt på den rigtige måde. Et lokalforankret historieprojekt er en ideel indgang til at levedegøre historien – ikke mindst den spændende købstadsfortid som Helsingør og Helsingborg deler.

Efter mildest talt at have haltet noget bagef-

ter på PC-området, har Bymuseet i 2000 og Flynderupgård Museet i 2001 fået etableret nyt tidssvarende netværk og telefonsystem. Et økonomisk meget tyngende, men utvivlsomt ganske fornuftigt og nødvendig investering. Mangt og meget arbejde er blevet lettere at udføre, mere effektivt og omfattende. Således også informationen såvel eksternt som internt. Med museernes decentrale struktur har den interne kommunikation stor betydning for arbejdsituationen og samarbejdsrelationen og dermed trivsel på arbejdspladsen. Kommunikationen har været tung og utidssvarende, men forventes forbedret betydeligt, når alle fastansatte er blevet koblet op på kommunens netværk.

Et alvorligt efterslæb råder med hensyn til personalets videre- og efteruddannelse. Dette vil fortsat gøre sig gældende i en årrække. Men der er lys forude. Højeste prioritet i kursusvirksomheden har registrering og IT.

Nyløn var et nyt begreb, som blev nærværende i år 2000, hvor det nye lønsystem blev implementeret i Helsingør Kommune. Godt og vel 34.000 akkumulerede kroner var til rådighed i år for Nyløn ved museerne, hvor 8 af 10 medarbejdere er overgået til den nye lønform. Lønsamtalerne er blevet gennemført på baggrund af udviklingssamtalerne og personalsituationen, der fordrer en vis reorganisation af det museale arbejde.

Med den centrale position og de muligheder den arkivmæssige side af den museale virksomhed kan og bør indtage i fremtiden indenfor Helsingør Kommunes Museer, vil indretningen af et nyt og tidssvarende lokalhistorisk arkiv med de fornødne publikumsfaciliteter nødvendigvis prioriteres højt. Det er på denne baggrund besluttet at indrette »Brahesalen« på Bymuseet til læsesal med håndbogsbibliotek i tilknytning til Helsingør byhistoriske Arkiv. Læsesalen indrettes med størst mulig fleksibilitet således, at rummet kan benyttes til foredrag og arrangementer. Gangen ud for »læsesalen« forbeholdes en fast udstilling af museernes store samling af grafiske arbejder af lokalt tilsnit.

Museerne har siden 1995 forestået det ind-

holds- og ledelsesmæssige samt en del af det administrative arbejde i forbindelse med Frilandskulturcentret Flynderupgård. Dette er reelt sket ved museumsinspektør Anne Majken Snerup Rud, der har været »udlånt« på halv tid til bemeldte projekt. Derudover har museernes økonomiske medarbejdere varetaget en del af den praktiske økonomiske administration. Den overordnede ledelse har derimod beroet på Kultur- og Fritidsforvaltningen, men pr. 1. januar 2002 er Frilandskulturcentret på Flynderupgård formelt overgået til museerne som et »filialmuseum« med egen totalramme m.v., der ledes af den daglige leder af Flynderupgård Museet.

Museernes fysiske rammer er spændende og charmerende, men giver ikke mulighed for at etablere tilstrækkelige og ergonomisk gode arbejdsforhold for museernes medarbejdere. Forbedringen af de fysiske arbejdsforhold ved museerne har i 2001 indskrænket sig til et udsagningsanlæg, der er blevet installeret i registreringsafdelingen på Flynderupgård Museet.

I samarbejde med Helsingør Brand- og Redningsberedskab er de tre museumsafdelinger blevet yderligere brandsikret. Blandt andet er alle relevante døre på Bymuseet blevet installeret med automatisk dørlukning i tilfælde af brand. Derudover er alle påbud og krav selvfølgelig blevet efterlevet fuldt og helt. Det vil klart nok også være tilfældet, når den gamle tøndehvælvede fyrekælder på Bymuseet, hvor der i forbindelse med installation af gasfyr er blevet plads til en tiltrængt udvidelse af kældermagasinet.

Den 1. oktober kunne Helsingør Kommunes Museer aflevere sin beredskabsplan, der tager sigte på »beskyttelse af personale og eventuelle gæster samt sikre museumsgenstande og arkivalier i den udstrækning, det i den givne situation er muligt«.

Helsingør Byhistoriske Arkiv

af Lars Bjørn Madsen

Den 27. december 2001 kunne Wiibroes bryggeri præsentere årets traditionelle store nyhed, nemlig årgangsøllet. Ved præsentationen, der blev holdt på Marienlyst Slot, kunne borgmesteren sædvanen tro holde en humorfyldt tale, hvor han søgte at tolke kunstneren Jens Birkemoses bidrag til årets etiket. For vor borgmester at se, var der ingen tvivl om, at kunstneren havde søgt at skildre tørstige sjæles forsøg på at forcere plankeværket til Wiibroes herligheder. Hvorom alting er, kunne de tilstedeværende helsingoranere ved præsentationen af årets øl glæde sig over, at byen stadig har sit Wiibroe, om end Carl Wiibroes bryggeri forlængst er fjernet og selve ølbrygningen henlagt til den gode, gamle konkurrent Carlsberg i Valby.

Jens Birkemoses kunstværk kan tolkes på mange måder, thi det er jo noget af kunsten ved moderne kunst. Hvad nu, hvis man tænkte sig kunstnerens værk som en intim skildring af Helsingør Byhistoriske Arkivs personale i arbejde? Det er jo en kendsgerning, at hverken Wiibroe eller andre private virksomheder er pligtige til at aflevere deres arkivalier til det stedlige lokalhistoriske arkiv, medens det derimod påhviler enhver offentlig myndighed at sikre sig, at arkivmæssige hensyn varetages. Således må det offentlige drage omsorg for at arkivalierne afleveres, fortrinsvis til et af Statens Arkiver, for at kunne stilles til rådighed for myndigheder og offentlighed og anvendes til forskningsformål. Tillige må det offentlige sikre en arkivmæssig fagligt forsvarlig kassation af ikke-bevaringsværdige arkivalier, så rub og stub ikke gemmes til ophobning i magasinerne og almindelig forvirring for brugerne. Således kunne Birkemose med sit kunstværk have skildret to arkivfolk i færd med at forcere Wiibroes plankeværk - ikke for at hente øl - men for at sikre sig bryggeriets store arkiv. Nu må det

skyndsomst og retfærdigvis siges, at Wiibroe så udmærket var - og stadig er - klar over sin betydelige rolle i Helsingørs historie og derfor i sin tid resolut hidkaldte både museum og arkiv for at sikre, at historien blev bevaret for tid og evighed.

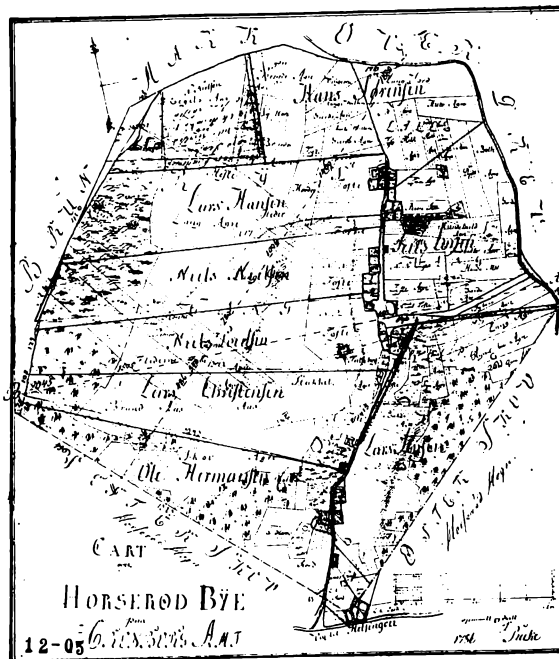
Arkivets folk er naturligvis hæderlige og ordentlige mennesker, så det kunne naturligvis aldrig komme på tale at forcere Wiibroes plankeværk, uanset hvad det hæderkronede bryggeri end agtede at gøre med sin kulturarv. Ikke destomindre ville Birkemoses værk vække til eftertanke, om det hang på Helsingør Byhistoriske Arkivs væg, thi vore folk gør vitterlig et stort arbejde på at forcere alle forhindringer for at sikre den del af vor arkivalske kulturarv, som ikke ved lov, og i respekt for den private ejendomsret, er sikret gennem det statslige arkivvæsen. Vi har således stadig brug for at gøre os gode venner med gamle formand Olsen fra byens billardklub for at sikre os foreningens forhandlingsprotokoller inden den ny formand træder til og kasserer alt det gamle skidt. Vi har også brug for at holde os gode venner med byens erhvervsliv og Kommunens mange borgere, så vi kan sikre os, at ingen dele af lokalhistorien bliver glemt. Og med denne aktive indsamlingspolitik ligger samtidig styrken i de lokalhistoriske arkiver. Vi prioriterer det udadvendte og opsøgende arbejde meget højt, uden det naturligvis må gå ud over den efterfølgende registrering og sikring af det indsamlede mate-

riale, der gør det tilgængeligt for vore brugere.

Jens Birkemoses kunstværk kunne også skildre stræbsomheden og forsøget på at komme helt derop, hvor man kan overskue situationen og måske en snert af fremtiden. I så fald kan kunstværket stadig få berettiget vægplads i arkivet, thi vi har vitterlig - efter mange forgæves forsøg og ubehagelige fald - set noget lys derude i horisonten. Stadig så langt ude, at vi roligt kan henvise til tidligere årsberetninger for arkivet, men dog ikke fjernere end at vi tør love vore brugere langt bedre forhold i det år, der står skrevet over Jens Birkemoses øletiket.

Ser vi allerførst tilbage på det forgangne år, kan vi med glæde konstatere at borgernes interesse for arkivet er usvækket. Der går næppe en dag uden en aflevering til arkivet og næppe en time uden henvendelser til arkivet, hvorfor der aldrig mangler arbejde til vort flittige personale. Vi kan også se tilbage på et år, hvor vi er nået endnu et væsentligt skridt videre i det omfattende retrospektive registreringsarbejde. Således mindskes stablerne af hjemkommet, indkomstjournaliseret, men uregistreret materiale takket være vore ihærdige volontører og medarbejdere i jobtræning. Af større arkiver er således Helsingør Brugsforenings arkiv, Gurrevej Skoles arkiv og arkitekterne Volmar og Mads Drosteds omfattende tegnings- og sagsarkiv registreret på database. Desuden fortsætter arbejdet med revidering af de eksisterende arkivalier og tilhørende registraturer i forbindelse med den elektroniske registrering. Også nye trykte registraturer og registre er under arbejde. Således vil arkivet i det kommende år kunne udgive det længe savnede register over borgerskaber i Helsingør dækkende hele perioden fra 1612-1933, og det er tanken, at registret skal gøre det muligt at søge på såvel navn som på stilling. Registret vil afløse det nu udsolgte register over borgerskaber i Helsingør 1612-1806, der ligesom det kommende er udarbejdet af Torben Bill-Jessen. Også registret over de publicerede uddrag af Helsingør Byråds forhandlinger 1838-1970, der udarbejdes af Jonna Gustafsson, er øget betydeligt i det forgangne år, men der venter stadig et par års arbejde

På Helsingør Byhistoriske Arkiv kan man finde en stor samling af kort og tegninger fra lokalområdet. De ældste kort findes primært i Kort- og Matrikelstyrelsens arkiv, men kan man nøjes med sort/hvide kopier i sand størrelse af originalerne, vil et besøg på vort arkiv ofte være tilstrækkeligt. Herover ses et udskiftningskort fra 1786 af Horsørød By med den karakteristiske fægyde ud til overdrevet.

førend dette register kan erklæres færdigt. Takket være økonomisk støtte fra Frederiksborg Amts Museumsråd blev der mulighed for at afslutte vort markbogsprojekt, der indledtes i 1997 med udgivelsen af markbøgerne for Tikøb Sogn med ledsagende kort, noter og navneregister. Den lange række af markbøger, der findes i Rigsarkivet, var forarbejdet til Christian den Femtes matrikel 1688 og indeholder grundige opmålinger og beskrivelser af landets markjorder, der for vort områdes vedkommende blev foretaget i 1681 og omfattede 3 bind for Tikøb sogn og et enkelt bind for Helsingørs markjorder. Det er det sidste bind, der nu endelig er afskrevet til brug for en kommende publicering, ligeledes forsynet med kort, noter og navneregister. Senere er det også vor plan at

udgive de såkaldte modelbøger, der er en anden væsentlig del af forarbejdet til nævnte matrikel. Modelbøgerne giver en særlig indsigt i landsbyernes dyrkningsforhold, og her samledes markbøgenes areal- og bonitetsoplysninger for den enkelte ejendom.

Helsingør Byhistoriske Arkiv råder stort set over arkivalier dækkende perioden 1880 og op til i dag, medens arkivalier før den tid beror på Landsarkivet for Sjælland m.m. Siden afleveringen til Landsarkivet i slutningen af 1800-årene har Helsingør Kommune som en del af den offentlige forvaltning haft afleveringspligt til Statens Arkiver (Landsarkivet), hvilket ikke alene medfører en udgift til Kommunen for aflevering og efterfølgende registrering, men også at op til 50% af materialet bliver kasseret, da Statens Arkiver af økonomiske og pladsmæssige årsager kun bevarer så meget »at det er typisk og repræsentativt for administrationsgangen og lokalområdet«. Det er problematisk for et lokalhistorisk arkiv som vort, der skal tilgode den del af lokalbefolkningen, der ønsker at vide mere om deres nærområde og derfor stiller arkivet mere specificerede spørgsmål, eksempelvis om en bestemt lokalitet eller person.

Det kunne derfor være hensigtsmæssigt, at vi genoptager forhandlingerne med Kommunen om etablering af et egentligt kommunearkiv. Som en indledende del af denne plan, har vi i 2001 påbegyndt udarbejdelsen af en registrant over den del af Helsingør Kommunes arkiv, der af forskellige grunde ikke er afleveret til Landsarkivet. Helsingør Byhistoriske Arkiv har nemlig i adskillige år modtaget arkivalier fra Kommunens forskellige forvaltninger i forbindelse med oprydninger, ombygninger, flytninger m.m., hvorfor der med tiden er opstået en meget uhomogen samling af kommunale arkivalier i Helsingør Byhistoriske Arkiv. Endvidere findes der stadig ældre arkivalier ved de forvaltningerne, hvis skæbne er uvis. Hele denne samling, der hovedsagelig omfatter arkivalier efter 1870, vil blive registreret efter samme kriterier som for de til Landsarkivet tidligere afleverede og registrerede Helsingør-arkivalier

med henblik på såvel almindelig tilgængelighed, som disses fremtidige placering. Arbejdet skal tillige danne grundlaget for en vurdering af Kommunens fremtidige procedure for håndtering af arkivalier.

For at slutte af ved Jens Birkemoses kunstværk, så har den kvindelige arkivmedarbejder i al sin nøgenhed set lyset for enden af tunnelen, thi det forgangne år har givet os et realistisk håb om etablering af et helt nyt Helsingør Byhistoriske Arkiv - ikke i arrestbygningen - men nogle hundrede meter længere mod nord i samme gade, nemlig i den kommunalt ejede tidligere brandstation i Sct. Annagade 45, der er fundet egnet til formålet. I første omgang vil der dog blive tale om anvendelse af bygningen som arkivmagasin, hvorfor vi har besluttet at indrette en læsesal med alle nødvendige hjælpemidler i museets tidligere særudstillingslokale i Karmeliterhuset, der af ældre helsingoranere huskes som Centralbibliotekets læsesal. Således sluttede år 2001 med lykkelige udsigter for det betrængte byhistoriske arkiv.

Marienlyst Slot

af Mona Faye

Ved et årsskifte synes det naturligt at lade tankerne gå ikke kun tilbage på året, der gik, men også gøre sig nogle tanker om det år, der ligger lige om hjørnet. Med hensyn til år 2001 på Marienlyst Slot kan man dele året op i næsten to lige store halvdele, nemlig den første del af året, som udelukkende stod i restaureringens tegn, og resten af året, hvor der blev præsenteret tre store udstillinger.

Marienlyst Slot blev opført i perioden 1759-63, og det siger sig selv, at en bygning med en så fremskreden alder engang imellem trænger til en større restaurering. Dette er uhyre kostbart, og da midlerne var til stede i foråret 2001 lukkede vi slottet for publikum, hvorefter to depotrum på førstesalen og mit kontor blev sat i

stand. I dag fremtræder kontoret med den enkle og fornemme elegance, der kendetegner resten af slottet. Men en langt mere kostbar og tidskrævende restaurering skete i forbindelse med de fugtproblemer, som ydermurene længe havde været plaget af. Marienlyst Slot er som bekendt bygget ind i den gamle kystbrink, og det siger næsten sig selv, at et sådant byggeri må døje med fugt. Vi håber med hjælp fra den moderne videnskab og teknik endelig at have fået bugt med disse gener. Da Slottet som nævnt havde været lukket for publikum, benyttede vi lejligheden til en større oprydning og registrering af inventaret. Ikke så snart var håndværkerne færdige, før personalet blev udstyret med »kost og spand«, og vi fik bugt med alt det murstøv, som synes at have en vis evne til at være alle vegne. Medio maj var både håndværkerne færdige og hovedrengøringen oversået.

Det var derfor med ekstra stor glæde, da vi slog dørene op for årets første udstilling med titlen »Papir/Ler - Ler/Papir«. Intensionen med denne udstilling var ønsket om et samlet fokus på materialerne papir og ler. Der var derfor indbudt 11 europæiske kunstnere. De deltagende kunstnere var Vito Capone, Italien, Margareta Mannervik, Sverige, Øyvind Suul, Norge, Rudi Benètik, Østrig, Géza Mészáros, Ungarn, Nina Hole, Danmark, Ulla Enevoldsen, Danmark, Charlotte Lauridsen, Danmark, Kika Møller, Danmark, Jytte Rasmussen, Danmark og Hanne Quirinus, Danmark. Alle eksperimenterede med disse klassiske materialer, papir og ler, idet de så det som en udfordring at undersøge mulighederne for brugen af det velkendte stof til nye udtryk og erkendelsesområder. I udstillingens skulpturer og installationer afprøvede kunstnerne grænseoverskridende blandings-teknikker, og dermed brød de tilvante forestillinger, således at både nye materialer og former så dagens lys. Udover at vise resultatet af kunstnernes eksperimenterende arbejder, var hensigten med udstillingen at skabe en dialog, der belyser forskelle og ligheder i det kunstneriske udtryk på tværs af landegrænser.

Christina Bardram: Komposition med roser.

På efterårsudstillingen »a flower is a flower« præsenterede Christina Bardram sine nyeste oliemalerier. Langt over halvdelen havde forskellige roser som motiv, og denne blomst er jo som bekendt helt fra oldtidens gyldne kulturer brugt som symbol på den ægte kærlighed, på den ungdommelige uskyld, på den blomstrende livskraft og frugtbarhed, på den reneste glæde og på den mest alvorfulde sorg. Derfor ses den ofte afbildet i malerier, ligesom rosen bruges i prosa og lyrik. Rosen hører til blandt de ældste blomster, vi kender, og den har fulgt menneskene til alle tider. Med sin mangfoldighed og sin farvepragt har den fascineret mennesker i årtusinder. Det er rosens fortryllende magt, Christina Bardram fanger på lærredet. Rosen er en blomst med en stor familie, og symbolismen kan måske til tider virke lidt slidt, men synes samtidig jomfruelig i sin knop, og er i al sin sanselighed stadig i stand til at fortrylle os og dermed give os nye indtryk. Chri-

stina Bardrams roser er en farvepalet af alle sorter. De forskellige roser er malt tæt sammen, der er ingen stive stængler, ingen blanke blade, ingen skarpe torne. Kun kronblade, som kommer til at fremstå som draperier i den fineste silke eller det blødeste fløjl. Forstørrede roser, så store, at det synes, som man har indtaget et insekts syn, og er i stand til at bore sig helt ind til støvdragerne. Du er så tæt, at en vidunderlig duft næsten beruser dig. Christinas fortolkning af rosen kan virke nærmest som en provokation af voldsomhed, og samtidig med en uundgåelig skønhed, som synes at bekræfte, at der stadig er kærlighed og sensualitet til. Hendes malerier er et urokkeligt vidnesbyrd om, at selv et kronblad kan give liv til et kunstværk, og man kan næppe tænke sig en finere skildring.

Kunstkritikeren Alex Steen skrev blandt andet om Christinas malerier: »Som maler er hun superrealist og næsten fotografisk i sine motiver. Men hun er også minimalisten, der stryger det overflødige og taler ærligt og lige ud.« I Berlingske Tidende skrev Ole Nørlyng: »Hun fordyber sig i rosens tæthed, kronbladenes spiralsnoninger og farvernes tyngde. Det er, som om hun vil male selve rosens duft. Og står man på afstand og ser et af hendes rosenmalerier gennem de sirlige stuer fra Frederik Vs tid, er det forførende flot.«

Årets juleudstilling havde vi valgt at kalde »Alle tiders jul«, og den blev til i tæt samarbejde med Odense Marzipan og konditor Carl-Bertil Widell fra Sverige. Firkløveren, Sverige, havde leveret porcelæn, glas og bestik. Julen er som bekendt forbundet med traditioner og skikke, og mon ikke, at mange voksne i dagens Danmark er enige om, at et af højdepunkterne er den gode julemad. I gamle dage var det nu ikke meget anderledes. Det forholdt sig nemlig således, at alt godt og fedt fra vinterslagtningen indgik som festmad i julen. Man tog det bedste af det bedste fra og gemte så resten til den lange vinter. Det siges, at festglæden går gennem maven, og årets juleudstilling på Slottet satte da også fokus på maden. Lillejuleaften stod menuen på risengrød. Juleaften blev der serveret

and, kartofler, brunede kartofler, sauce, rødkål og diverse tilbehør - alt modelleret i marzipan. Førstejuledag blev fejret i Kongens Værelse, hvor der var dækket op til ti personer. Her blev serveret kryddersild, røget ål med rørag, laks, rullepølse, ja, alt hvad der hører til et rigtigt, dejligt dansk julebord. Det var konditor Carl-Bertil Widell, der - iført sit blideste marzipansind - stod for maden. Han har udviklet sin konditorkunst til et højt niveau, og hans modellering af julemaden var da også et vidnesbyrd om hans konditorkunst. Nytårsaften blev fejret i Lillie-værelset. Her var dækket op med det fineste porcelæn, og menuen bestod blandt andet af hummer, laks og rejer. Hertil naturligvis champagne. Desserten var en rød, hjerteformet kage med Amors pil stukket igennem. Konfetti og knallerter manglede da heller ikke. Det var således et veldækket bord, som borgmester Per Tærsebøl kunne sætte sig til, da vores lokale TV-station, Kanal 56, optog borgmesterens nytårstale. Ganske vist skålede han ikke »Godt Nytår« i champagne, men foretrak Wiibroes årgangsøl, der netop samme dag blev præsenteret på Marienlyst Slot.

En lille èn skal man have på nytårsaften, hvis det går rigtigt til. Det skulle man også have fantasi til at forestille sig, hvis man så bordet, som var dækket til nytårsmorgen. Det bestod af en stærk kop kaffe, en Mårum og en hovedpinepille. Sidstnævnte naturligvis i marzipan.

I forbindelse med juleudstillingen var hele slottet julepyntet, og som noget helt nyt havde vi i år hængt en gren af misteltenen op. Denne charmerende tradition siger, at hvis en pige, ung som gammel, med vilje eller tilfældigt kommer til at stå under misteltenen bare et øjeblik, har enhver ung som gammel mand lov til at kysse pigen, ikke bare på kinden, men på munden. Behøver jeg at tilføje, at der ved dette fristed for kysseri blev »en voldsom trængsel og alarm«.

Hvert museum har som bekendt sin egen historie og har udviklet sig på sin særlige måde. Marienlyst Slot har gennem en årrække erhvervet kunst, der er blevet til i dansk guldalder. Når jeg har omvisninger på Marienlyst

Slot, præsenterer jeg naturligvis denne samling, og her er jeg blevet klar over, at der er mange, der ikke helt er sikker på, hvornår guldalderen egentlig er. Man må gøre sig klart, at når talen falder på dansk guldalder, refererer udtrykket først og fremmest til en bestemt periode i dansk kultur- og kunsthistorie. Det angiver ikke en bestemt stilart eller stilretning. Udtrykket guldalder er oprindeligt lånt fra den græske mytologi, hvor det betegner den første og ypperste periode i menneskeslægtens historie. Siden blev det brugt om tiden i den græske og romerske kultur, der blev anset for at have fostret den bedste og højeste kunst. Med brugen om ordet guldalder om dansk kunst i forrige århundredes første halvdel er tanken selvfølgelig, at det skal vise, at kunsten i denne periode fremstår som noget af det bedste, der er skabt i Danmark. Det var imidlertid ikke blot kunsten, der blomstrede med navne som Bertel Thorvaldsen, C.W. Eckersberg, C.A. Jensen,

Marstrand, Constantin Hansen, Martinus Rørbye, Christen Købke, Lundbye og mange andre, men også litteraturen med navne som Adam Oehlenschläger, N.F.S. Grundtvig, H.C. Andersen, Steen Steensen Blicher og Søren Kierkegaard, og musikken med Weyse og Gade var med til at gøre perioden til en guldalder.

Det beror på lidt af et skøn, hvilke år man i malerkunsten vil medregne til guldalderen. For eksempel henregner Vagn Poulsen tiden til Frederik VI's og Christian VIII's regeringsår, som strækker sig fra 1808 til 1848. En sådan afgrænsning passer med, at i 1848 dør tre af dansk guldalders mest betydningsfulde skikkelser, Rørbye, Købke og Lundbye. Men da Frederik VI i modsætning til Christian VIII overhovedet ikke var det mindste kunstinteressert, synes det lidt urimeligt at bruge de to sidste enevældige kongers data til at fastlægge perioden. Mere rimeligt synes det at være at henholde sig til 1810 og 1853, to markante årstal i kunsthisto-

rien, selv om det kun forrykker angivelsen med få år. I 1810 begiver Eckersberg sig nemlig ud på den udenlandsrejse, der helt ændrer hans kunst, og som bliver så skelsættende for dansk malerkunst. Treogfyrre år senere, i 1853, dør han, efter at han har været lærer på Akademiet for næsten hele den generation af malere, som vi henregner til den danske guldalderkunst.

Glæden var derfor stor, da museet i sommeren 2001 erhvervede et maleri (gengivet t.v.) af en af Eckersbergs elever, marinemaleren C.F. Sørensen. Maleriet er »Helsingørs gamle Havnemole. Storm«, og det er malt 1851. Maleriet blev erhvervet med støtte fra Augustinus Fonden, Lizzie og Ejler Ruges Kunstfond, Nellenmann-fonden og Helsingør Museumsforening. Hvorfor er det nu så vigtigt, at netop dette maleri kommer til Marienlyst Slot? Jo, tænk blot på den store betydning Øresundstolden har haft for Helsingør, og maleriet er malt 6 år inden Øresundstolden i 1857 blev ophævet. Helsingørs Havnemole dannede på det tidspunkt rammen om en hektisk aktivitet, når søfolkene fra sejskibene stod i land for at proviantere og betale told. De benyttede givet lejligheden til at udveksle de sidste nyheder, og mange meningsudvekslinger har utvivlsomt fundet sted her. Helsingørs Havnemole var datidens uofficielle børs, og mange handler er gennem tiden blevet afsluttet her. Tænk blot på, at henved 30.000 skippere årligt gik i land på Helsingørs Havnemole.

Museet erhvervede også et andet maleri af C.F. Sørensen, her med økonomisk støtte fra Ny Carlsbergfondet og Augustinus Fonden. Dets titel er »Stille dag i Sundet ud for Hornbæk«. Det er malt første gang, C. F. Sørensen besøger Hornbæk, nemlig efteråret 1852. Motivet viser en efterårsdag med nogle få sejskibe på Sundet. I forgrunden ses Hornbæk Strand, og Kullens karakteristiske profil anes i baggrunden. Horisonten ligger lavt, så lavt, at stranden og Sundet netop anes som en stribe i forgrunden. Det, der mest har optaget Sørensen i denne studie er de enorme skyformationer, der næsten fylder hele billedet. De voldsomme skyer får volumen ved hjælp af hans levende og pastose

palet. Maleriet er bygget over kontrasten mellem de mørke, truende regnskyer og de solbeskinnede skyer, og hermed fanger kunstneren det intense lys, som er så karakteristisk for Hornbæk.

Det, der fascinerede kunstnerne ved det lille fiskerleje var først og fremmest lyset. Som bekendt blev Hornbæk fulgt af tre andre lokaliteter, som hver på deres måde blev rammen om en betydelig kunstnerisk udfoldelse, nemlig Skagen, Sydfyn og Bornholm. Alle disse steder har det tilfælles, at de er omgivet af en masse hav, som reflekterer lyset og intensiverer farven. Hornbæk bød på tre ting, der gjorde fiskerbyen interessant i datidens kunstneres og naturelskeres øjne: vandet, lyset og måske det vigtigste, Kullen. For havde Hornbæk ikke ligget der, hvor urfjeldet dukker op af dybet, og danner et roligt bagtæppe til det urolige hav, så havde malerne næppe med samme forkærlighed opsøgt vandet og lyset netop i Hornbæk. Det skiftende hav og den vekslende atmosfære i kontrast til de evigt uforanderlige klipper udgjorde den rigtige kulisse for fiskernes stridsomme liv og de forbipasserende skibe. Samtidig gav Sundet og Kullens blånende bjerge mindelser om Napolibugtens maleriske stemning.

Marienlyst Slot dannede i år 2001 rammen om forskellige arrangementer. I foråret havde Helsingør Aftenskole en præsentation af Bjørn Nørgaards gobeliner. Der var udsolgt i løbet af få timer, og derfor blev succesen gentaget ikke mindre end tre gange. For at vise vidden i arbejdsgangen på Slottet, kan nævnes, at vi ofte får henvendelser fra forskellige ugeblade, som synes, at specielt Kongens Værelse og Lillie-værelset danner en perfekt ramme for deres fotooptagelser af modetøj. Og da de øverste lokaler er borgmesterens repræsentationslokaler siger det sig selv, at borgmesteren bruger disse ved helt specielle lejligheder - for eksempel når repræsentanter for udlandet har meldt deres ankomst.

Vi ved på museet, at også kursuspengene er få. Men i efteråret 2001 deltog undertegnede på merkonomstudiet »Ledelse og Samarbejde« på

Kursuscentret Hamlet. Den væsentligste del af kurset bestod af læren om tre »hovedpersoner«s egenskaber, adfærd og indbyrdes forhold, nemlig: lederen, medarbejderen og arbejdet. Men også samspillet mellem medarbejderne indbyrdes og påvirkningen fra omverdenen blev behandlet. Og jeg lærte, at viden om disse forhold er nødvendig for effektiv »styring af menneskelige resurser«, uanset hvilket niveau i virksomheden, der betragtes. Det var et både interessant og inspirerende kursus.

Personalet på Marienlyst Slot blev i 2001 udvidet til det dobbelte. Nu er vi to fastansatte. Museumsassistent Anne-Marie Glud blev ansat i servicejob. Hendes primære arbejdsområde er at være kustode, men hun har også fundet tid til at revidere biblioteket på Slottet, ligesom hun kritisk og med stor entusiasme gennemlæser mine tekster.

Nu til fremtiden. Forberedelserne til det nye års udstillinger er i fuld gang. Vi åbner i marts måned med udstillingen »Ragnarok - keramiske parafrafer fra den nordiske mytologi«. Sommerudstillingen byder på Monica Ritterbands glasmosaikker, men der vil også blive vist nogle af hendes større skulpturer. Efterårsudstillingen er en smykkeudstilling, som vi kalder »Historien om en perle«. Hertil er inviteret en række guldsmede fra Danmark og Sverige. Juleudstillingen 2002 vil inddrage hele slottet. Blomsterhandler Michael Find vil julepynte slottet med sine fantasifulde blomsterdekorationer, og desuden er en række kendte mennesker blevet bedt om at dække juleborde. Som det kan ses er udstillingerne uhyre forskellige, og vi håber dermed, at udstillingerne vil bidrage til at vise de besøgende kunstens fantastiske mangfoldighed. Vi håber, at udstillingerne vil være med til at berige de besøgendes sanser og tanker. Vi håber, at de besøgende vil lade sig inspirere, og endelig håber vi, at udstillingerne er med til at sætte deres liv i perspektiv. Selv om man i museumsverdenen taler om kvalitet, ikke kvantitet, er der blot tilbage at ønske, at disse udstillinger vil virke som en magnet på publikum.

Flynderupgård

af Anne Majken Snerup Rud

I Flynderupgård Museets gæstebog står der i juli måned:

»7/23-2001 Meget fint museum - det var hele turen fra USA værd. Inger Peterson«

Ord der varmede midt i arbejdet for, trods de meget beskedne budgetter, at holde den blandede landhandel Flynderupgård med museum, historisk landbrug, spisehus og foredragssal i gang.

Der skete ikke de store epokegørende nyskabelser i 2001. Tværtimod blev kræfterne koncentreret om det seje træk for at bibeholde det allerede opnåede og komme lidt videre mod målene:

Et vedkommende lokalmuseum med forskelligartede udstillinger, historisk korrekt landbrug og køkkenhave, formidling af madens kulturhistorie i spisehuset Folkestuen samt foredragsaktivitet i Nellemannstuen.

Ligesom Helsingør Kommunes Museers øvrige afdelinger har årets virksomhed været stærkt præget af de problemer, der fulgte i kølvandet på reparationen af centralmagasinet. Ca. 40.000 genstande måtte fjernes, medens reparationsarbejdet stod på.

Først når genstandene atter er anbragt på deres nummererede hylder og sektioner er det muligt at foretage en systematisk fremfindning til udstillinger.

Genindflytningen i magasinet er en arbejdsopgave, der anslås til ca. 4-5 årsværk. Museet har i året 2001 kun haft mulighed for at afse en halv person til dette arbejde, der kræver megen indsigt i håndtering af museumsgenstande og systemer.

Derfor har årets udstillinger primært bestået af indlånt materiale, kombineret med det af vort eget vi har kunnet komme til.

Udstillinger

Alligevel blev det til seks velbesøgte særudstillinger. I februar lagdes ud med den festlige »Med hilsen fra en ældre herre...« Collager og malerier af Gerhard Sieling.

I marts måned fulgte den store sommerudstilling »Tråde gør noget«. Her blev broderier af gruppen Broderi 99 sat op imod gamle broderier fra museets samling.

Som modstykke til det feminine broderiunivers kom udstillingen »Med fingersnilde«, Torben Bocks bittesmå modeller i 1:1000 udsåret i bøgetræ.

Efter efterårsferien var det tid for den efterhånden traditionelle plancheudstilling »Huse og mennesker på Strandvejen« fra Snekkersten havnefest udarbejdet af Ritta Vognsen Jensen, Christian Sørensen og Kjeld Damgaard.

I henholdsvis november og december åbnede »Hvad julekisten gemte« og »Nordsjælland på paletten«. Sidstnævnte var oprindelig planlagt til at være en mindre udstilling baseret på museernes egne malerier med topografiske motiver. Vi syntes imidlertid, at det kunne være interessant at supplere med nogle lokale malerier af lokale malere - amatører som professionelle -, der befinder sig i privateje.

En lille efterlysning i de lokale aviser gav imidlertid så stor respons, at der stort set ikke blev plads til museets egne værker.

Vi er utroligt glade for at så mange havde lyst til at vise deres - ofte kæreste - malerier for offentligheden.

Registrering, indsamling og dokumentation

Med den rivende udvikling, der i de senere år har været inden for brugen af IT, er drømmen om, at alle Danmarks museer via internettet kan få et fællesregister over samlingerne kommet inden for rækkevidde.

Forudsætningerne er selvfølgelig at det enkelte museum registrerer genstandene på edb. Da det længe var uafklaret hvilket registre-

ringssystem, der var bedst, er Helsingør Kommunes Museer først i løbet af 2001 kommet i gang med dette arbejde. Selve planlægningen af omlægningen af de flere forskellige manuelle systemer til edb-programmet har taget - og vil tage - en del tid. Det sker i samarbejde med næsten alle Frederiksborg Amts øvrige museer, idet Frederiksborg Amts Museumsråd har bevilget 40.000 til et fælles kursus og erfaringsudvikling, som Helsingør Kommunes Museer har taget initiativ til.

Indsamlings- og dokumentationsvirksomheden er p.g.a. magasinsituationen indskrænket til det absolut nødvendige.

I forbindelse med årets sidste udstilling er der dog foretaget en stor dokumentation af malerier med lokale motiver, der befinder sig i privat eje. Med tiden kan der forhåbentlig blive lejlighed til at udgive en publikation om dette spændende emne.

Der er ligeledes lagt et stort arbejde i yderlig indsamling af konkret viden om madens historie til brug for Frilandskulturcentrets historiske spisehus. Der er i løbet af året lavet forsøg med udvikling af arrangementer m. foredrag om og smagsprøver på Folkestuens mad anno 1920. Et koncept der forhåbentlig bliver mulighed for at finpudse, så det kan lanceres for offentligheden i løbet af 2002.

Frilandskulturcentret

Forudsætningen for, at det overhovedet kunne lade sig gøre at begynde at videreudvikle Folkestuens virksomhed, var, at vi takket være Helsingør-puljen for servicejob kunne ansætte Inge From som næstkommanderende i Folkestuen, således at der nu er to fastansatte til, sammen med skiftende medhjælpere, at varetage de syv åbningsdage om ugen.

En så varig løsning er der desværre ikke på det historiske landbrugs område. Her er landmand Leif Rasmussen stadig alene om ansvaret for bedriften, dog heldigvis hjulpet af gode folk fra Jobhuset og weekend-afløser Palle Øhlers. Det har indtil videre fungeret, men det er ikke i længden en holdbar løsning. På trods af

de noget trængte arbejdsvilkår er det, også med hjælp fra Venneforeningens medlemmer, lykkedes at få indrettet en svinestald. Så nu er besætningen blevet udvidet med en so af dansk landrace kaldet »Øffe« (herover). Hun vil forhåbentlig i begyndelsen af det nye år få selskab af et antal smågrise. Der er ligeledes blevet indrettet et midlertidigt værksted hvor Venneforeningens medlemmer kan arbejde med træ og lignende samt et maskinreparationsværksted.

Arrangementer

Den stadig stigende publikumstilstrømning til Flynderupgård koster megen arbejdstid. Alene i landbruget fik over 2000 personer omvisning i 2001. Dertil kommer de mange besøgende til årets store arrangementer.

Vinterferieaktiviteterne, hvor Venneforeningens medlemmer lavede fuglekasser med bør-

nene og sommerferiens onsdagsaktiviteter, hvor de samme medlemmer, sædvanen tro, bragte gæsterne viden om gamle håndværk og arbejdsteknikker, var som sædvanlig velbesøgt.

Også efterårsferien, som primært stod i kartoffeloptagningens tegn suppleret med æblemostfremstilling, tærskning og maling af korn, levede op til forventningerne.

Grundlovsarrangementet måtte i år foregå i laden, hvor de mange gæster kunne være i ly for regnvejret. Laden var også centrum for årets nye tiltag; en rigtig gammeldags høstfest. Folketuen serverede med hjælp fra Venneforeningen sild og kalvekød - af egen opdræt - og rødgrød. Bagefter fulgte kaffe, dans og gamle lege.

Ved høstfesten fik Hildur Nellemann, som bliver den kommende tovholder for arrangementer og andet arbejde på Frilandskulturcentret, sin ilddåb som nervecentret i de mange forberedelser et sådant arrangement indebærer. Hildur Nellemanns ansættelse, der sker på grundlag af Helsingør-puljen for servicejobs, vil i de kommende år give mulighed for en større vifte af arrangementer og aktiviteter for såvel Venneforeningen som vore gæster.

En anden stor satsning var Håndværksdagen, som Venneforeningen tog initiativ til. Der blev demonstreret tømmerhugning med den gamle tømmerøkse, fremstilling af gammeldags maling, knipling og meget andet. For første gang var Flynderupgård med i den landsdækkende kniplede dag den 4. august. I samarbejde med Snekkersten Husflidsforening arrangeredes knipleværksted i Nellemannstuen - hvortil mange interesserede fandt vej.

I slutningen af året fik vi en uventet glædelig meddelelse. En ansøgning om midler fra den centrale APV-pulje til arbejdsmiljøforanstaltninger var blevet bevilget. Med vanlig effektivitet og opfindsomhed stod Teknisk Forvaltnings Bygningstjeneste v. Bjarne Johansen for gennemførelse af arbejdet. På den måde blev nogle længe nærde ønsker, om at få arbejdsforholdene i spisehusets køkken forbedret, endelig opfyldt.

Det var også APV-puljen, der gjorde det muligt at få et stærkt tiltrængt udsagningsanlæg i museets registreringsrum.

Året sluttede traditionen tro med julearrangementer for skoler og institutioner. I tilknytning til udstillingen »Hvad julekisten gemte« og den permanente udstilling var der udarbejdet spørgeark for henholdsvis større og mindre børn. Og som sædvanlig var der mange af klasserne, der valgte at slutte julebesøget på Flynderupgård med julegrød i »Folkestuen«.

Disse sidste gruppebesøg bragte antallet af omvisninger på museum og i landbruget op på over 100. Sammenholdt med arrangementer, møder og andet er der sket noget ekstraordinært ca. hver anden dag året rundt. Så det kan i tilbageblikket undre, at det alligevel er lykkedes at få så meget af det almindelige hverdagsarbejde, som f.eks. genstands- og arkivregistrering, indsendelse til kalendere og hjemmesider, besvarelse af forespørgsler, ombygning af stalde, pasning af køkkenhave, måling af luftfugtighed osv. osv. fra hånden.

I sagens natur er der, med de givne ressourcer og det nuværende aktivitetsniveau, meget arbejde, vi har måttet skubbe foran os til bedre tider måtte komme, men valget har i 2001 som i tidligere år ligget mellem at få »bunkerne« ryddet eller at lave mere udadvendt arbejde.

Der var i 2001 sammenlagt på museum og på Frilandskulturcentret 12.606 registrerede gæster, hvortil kommer de mange, der blot gik rundt og nød haverne, markerne og dyrene, og som spiste i Folkestuen uden at købe billet til udstillingerne. Så der er stadig flere der, som gæsten fra USA, synes at Flynderupgård er værd at bruge tid på.

Dette flotte resultat kunne kun opnås fordi personalet på museum såvel som frilandskulturcenter - faste som midlertidige - i samarbejde med Frilandskulturcentret Flynderupgårds Venner og mange enkeltpersoner, har løftet i flok i et godt samarbejde.

Museernes formidling

af Lone Hvass

Undersøgelserne i Domkirken

I forbindelse med undersøgelsen af de borgerlige begravelser i Helsingør Domkirke i 2000 fik Bymuseet 137.000 kr. af Statens Museumsnævns rådighedssum til bearbejning af det indkomne materiale. Det foranledigede 3 måneders orlov til museets inspektør Lone Hvass til fremlæggelse af resultaterne. I første omgang blev det til redaktion af artiklerne i denne årbog, der som særtryk udkom allerede ved Skt. Olai kirkes genåbning første søndag i advent. De mange oplysninger, bearbejning af genstande, kistepynt, kisteplader, tekstilprøver, arkivalske samt antropologiske og botaniske undersøgelser, vil i sin helhed blive publiceret i en monografi med katalog over de enkelte begravelser. Fremlæggelse af dette materiale færdiggøres i løbet af det kommende år, i samarbejde med Nationalmuseets Naturvidenskabelige undersøgelser og Antropologisk laboratorium, Københavns Universitet samt volontør Torben Bill-Jessen. Sidstnævnte har i løbet af året holdt ikke mindre end 34 foredrag om museets arbejde i kirken, flest i Helsingør Kommune, men også flere steder i Nordsjælland. Museets formidler har holdt enkelte foredrag om samme emne bl.a. Blicher Egnens Museum og flere steder i Nordsjælland. Undersøgelserne er omtalt i Ugeskrift for læger 51.2001

Grafikudstilling i Brahesalen

I museumsinspektør Lone Hvass' orlovsperiode var cand. mag. Jette Wandel ansat til formidlingsarbejdet på Bymuseet. Sammen med arkivar Lars Bjørn Madsen udarbejdede hun bl.a. den grafiske udstilling, som åbnede i juli 2001 og kan ses i Brahesalen på Bymuseet indtil sommeren 2002, hvorefter særudstillingslokalet omdannes til læsesal for Helsingør Byhi-

storiske Arkiv. Museets samling af grafik omfatter godt 1600 arbejder, udført af en broget skare af kunstnere, lige fra de allerfineste guldaldermalere til den lokale købmand på hjørnet. Billederne hænger, som man kunne forvente det i 1800-årene, så tæt og kompakt som muligt, og her kan man virkelig gå på opdagelse. Mange af tegningerne og kobberstikkene er meget lidt kendte, nogle har endda aldrig været udstillet før. Motivmæssigt dækker billederne mange af kommunens afkroge, skønt kunstnerne sjældent begav sig ud i det uvejsomme skov- og overdrev, men mest holdt sig til kysten og købstaden med dens så berømte borg. Udstillingen åbnede to måneder efter at den store vandredstilling om stadsmusikanterne sluttede.

Nye undersøgelser omkring Gurre Slotsruin i maj-juni.

På baggrund af de spændende arkæologiske resultater, som var opnået i tilknytning til nedlægningen af fjernvarmeledningen fra Helsingør til Tikøb i 2000, blev der gennemført en ny undersøgelse i samarbejde mellem Nationalmuseet, Skov- og Naturstyrelsen samt Kronborg Statsskovdistrikt. Udgangspunktet for undersøgelsen var at finde ud af den oprindelige vandstand omkring borganlægget, desuden undersøgelse af den formodede staldbygning opmålt i 1839 nordøst for ruinen.

På udgravningens første dag dukkede betydelige bygningsrester op i de udlagte søgegrøfter. Et fint bevaret flisegulv med kvadratiske gulvfliser lå kun 50 cm under græstørven. Bygningens ydermure var ikke mindre end 120 cm tykke, opført af tegl på et fundament af kampesten, og bevaret i en højde af syv skifter. Det viste sig at være en rektangulær bygning med ydermål ca. 17 x 10,4 m, som uden tvivl har været to etager høj. Mod vest stødte bygningen op til en ca. 59 m lang bygning af en helt anden konstruktion, bestående af et stort midterrum omgivet af smalle passager. Denne »treskibede« bygning har været overdækket af et tag, båret af to rækker stolper på en fodrem,

Udgravningerne ved Gurre Slotsruin tiltrak mange interesserede, og godt 300 mennesker fik styret nysgerrigheden ved et »åbent hus«-arrangement en fredag eftermiddag. Skoler og børnehaver hørte nærmest til det daglige publikum.

understøttet af en teglstensmur stående på en række kampesten (syldsten) på langs af bygningen. De to bygninger, hvoraf den mindste må have været en finere bygning, har stået samtidig, og der har været passage mellem dem gennem to åbninger. Murværket viste, at den lange bygning var den ældste.

I den lange bygnings nordøstre hjørne fandtes bunden af en kakkellovn indmuret. Hundredvis af kakkelpotter lå endnu tilbage, i øvrigt den ældste type kakkellovnspotte i Danmark. Det tyder på, at bygningen har været beboet af borgens mandskab i 1300-årene og at den ikke har fungeret som stald. De mange husdyrknogler som fandtes i affaldslagene ovenover, stammer sandsynligvis fra borgens forfaldstid efter 1536. Det var hovedsageligt køer, grise, får, gæs og høns. Kun en enkelt kronhjortknogle lå imellem. Fiskeben har det endnu ikke været muligt at finde i affaldslagene.

I forlængelse af den lange bygning fandtes i søgegrøfterne en bygning, hvoraf anselige fundamenter var bevaret, mens en væltet teglmur ud fra bygningen mod øst viste, at det havde

været en bygning i mindst to etager og omkring 9- 10 m høj.

Vi har således måttet revurdere vores opfattelse af Gurre Slot som en mindre jagtborg og i stedet se den som en stor administrativ konge- og lensmandsborg, hvorfra vigtige politiske beslutninger har fundet sted. Her boede Kong Valdemar Atterdag, dronning Margrethe og Erik af Pommern jævnlige sammen med deres hof, og vigtige breve blev underskrevet her. Det var også det sted, hvor Kong Valdemar Atterdag døde den 29. oktober 1375.

Naturvidenskabelige undersøgelser i forbindelse med undersøgelsen i 2000 og den sidste i 2001 viste i kombination med en detaljeret koptopmåling, at der aldrig har været en voldgrav omkring borgen. Den tidligere opfattelse af, at folk steg op på borgen fra både i voldgraven, har ingen grund i virkeligheden. Borgen har ligget i det store vådområde og bygningerne er bortset fra hovedborgen opført på kunstige forhøjninger af sand og ler og piloteret med fyre- og bøgestolper der endnu stod velbevaret under bygningerne. Mellem de enkelte forhøj-

Det velbevarede gulv fra en af de bygninger, der har ligget lige udenfor slottet, kom atter frem i dagens lys kun 50 cm under græstørvn. Gulvet var belagt med kvadratiske fliser af brændt ler.

ninger og bygninger må der have været gangbroer.

Udgravningen har givet svar på mange spørgsmål, bl.a. nogle der sætter den fornemt brolagte vej og dæmning fundet i 2000, i et nyt lys. Til gengæld er der også rigtig mange spørgsmål som ikke blev besvaret.

Som afslutning på årets undersøgelser blev der i oktober foretaget magnetometrisk gennemgang af de vigtigste forhøjninger omkring slottet. De afslørede at der har ligget flere ikke kendte bygninger. Yderligere undersøgelser med magnetometer vil blive forsøgt i 2002. Samtidig vil resultaterne blive publiceret i en bog, sammen med det arkæologiske og det skriftlige kildemateriale. Her vises også de meget fine fund fra udgravningerne af Gurre gennem tiden, lige fra guldfingerringe, relikvie-kors og lysestager, til økser, våben, sko, støbeforme og keramik. Hovedparten af disse fund har aldrig tidligere været offentliggjort. En stor del af det har dog tidligere været udstillet på Flynderupgård i 1999 i en særudstilling om Gurre Slot.

Mens undersøgelserne stod på, blev der holdt mange omvisninger. Ved et »åbent hus« arrangement en fredag eftermiddag blev udgravningen besøgt af en skare på 300 interesserede fra Helsingør og omegn. En skole eller børnehave hørte med til det daglige besøg.

En mindre artikel om undersøgelserne er fremlagt i Nyt fra Nationalmuseet og det lokale skovblad Kronkævlén udgivet af Kronborg Statsskovdistrikt.

Omvisninger på Bymuseet for skoler

Omvisningerne har fortrinsvis været for folkeskoler, sprogskoler m.m., samt gymnasier, VUC og Den Internationale Højskole. De mest ihærdige brugere af museet i undervisningen er Helsingør Byskole, Tibberup Skole, Skolen ved Gurrevejen og Hellebæk Skole. Men også flere skoler fra Gilleleje og Fredensborg samt gymnasieklasser fra Allerød har besøgt Bymu-

seet. I alt har omviser Peter Lotz med ildhu taget sig af 45 omvisninger for ca. 740 elever. Omvisningerne omfatter Bymuseet, Karmeliterklosteret og rundtur i byen.

To omvisninger i samarbejde med Helsingør Aftenskole handlede om »De begravede i Skt.Olai«, samt »konge- og lensmandsborgeren Gurre«.

Ture i by og på land

Søndagsvandring i juli var et nyt tiltag, som viste sig at blive til en pæn lille succes. 10 omvisninger med 250 deltagere, der fik spændende historier om byens folk, kendte såvel som ukendte, og de huse de boede i fortalt af vores guide Peter Lotz. Helsingoranere og tilflyttere, børn og voksne var med på byvandringerne 5 søndage kl. 14 og 16. Det nye tiltag vil blive fulgt op til sommer.

Byvandring for institutioner og private finder sted hele året rundt. Museumschefen står selv for en stor del af dem, med og uden paraply. Også vor gode omviser Ingrid Dora Jarnbjer fortæller med stort engagement om sundtoldens og det florissante Helsingørs liv. Talrige grupper af interesserede er hentet »hinsidan«, fordi Ingrid bor i Helsingør og foruden sit modersmål taler svensk som en indfødt. Aftenskolen havde i samarbejde med Museet og Kronborg arrangeret byvandring og omvisning på Bymuseet, Marienlyst og Kronborg Slot. En omvisning handlede om Helsingørs middelalder, en anden om Helsingør 1801, en tredje om Marienlyst Slot ved Mona Faye og et fjerde ved John Zilmer, der foregik på Kronborg.

I kraft af et meget fint samarbejde med Helsingør Aftenskole blev der afholdt både foredrag, omvisninger, byvandring, cykelture og busture. Busturen den 19. maj havde sit udgangspunkt på Bymuseet, og 30-40 interesserede helsingoranere og tilflyttere kørte med undertegnede ud i kulturlandskabet omkring Helsingør. Deltagerne var gamle og unge, børn og voksne. Turen gik til en væsentlig del af de oprindelige landsbyer i det gamle Tikøb landsogn.

Vi besøgte fortidsminder, megalitbygder, »jernaldergårde«, Gurre slotsruin, Tikøb Frysehus mm.. Stednavnene er et guldgrube af kulturhistorisk viden. Tikøb landsogns 43 landsbyer er endnu synlige i landskabet, men nok lettest genkendelige som stednavne på kommunens vejskilte.

En cykeltur begunstiget af klart majvejr blev til glæde for en flok børn og voksne anført af den cyklende museumsinspektør og arkivar Lars Bjørn Madsen. Han førte flokken gennem skove, enge og markveje i en strækning med udgangspunkt i Hammermøllen og Hellebæk og afsluttende på Flynderupgaard. Mellem den gamle industriby Hellebæk og fiskerlejet Snekersten findes en af Helsingør Kommunes smukke grønne kiler. Deltagerne så på Teglstруп Vang, Nygaard og Øernes spredte bebyggelse, Frederik 2's gamle kongevej i Nyrup Hegn, Egebæksvangs gamle Kgl. Stutteri- og høvange m.m

Kulturnatten

Uanset hvilket emne arrangørerne af Kulturnatten vælger, er det aftenen hvor Helsingoranerne besøger deres bymuseum. Mellem 300 - 400 gæster især familier blev modtaget af museets guide Peter Lotz og volontør Viggo Rørbo iklædt højmiddelalderlige dragter. De hjalp folk tilrette med den gode gamle gætteleg, der lige som alle de andre år vandt stor tilslutning. Spørgsmål om byens historie, bygninger og museumsgenstande var vist ikke alle lige lette. Der var dog mange rigtige svar, der til sidst blev trukket lod imellem. Vigtigst ved denne aften er det, at museets mange gæster fordyber sig i udstillingerne. Forresten, så hed dette års kulturnat jo 2001 nats historier. Vi bidrager med lethed med en væsentlig del af alle historierne.

Museumsbutikken

Når man besøger Bymuseet, er det første der møder gæsten en lille hyggelig butik med alskens historiske herligheder. Her formidler vi historie ved hjælp af af kopismykker, Thors-

hamre, Dagmarkors, jernalderfibler, vikingetidens sølvarmbånd, og ravkæder i mange længder og farver. Men først og fremmest har vi et kæmpe udvalg af lokallitteratur om Helsingør og resten af vor kommune.

*Grøn bouteille ma-
ge til den, der blev
fundet i Sille Marie
Fensmarks kiste
nedsat i gravkælder
10 i 1743 Skt.Olai
(se side 125). Flas-
ken lå sammen med
spædbørnstøj og et
nyfødt spædbarn
ved hendes side.
Den grønne flaske
er en bred emballa-
geflaske som var al-
mindelig i 1700-å-
rene. Flasken er
sammen med mange
forskellige renaissance-
glas produceret
af svenske glas-
pustere i Täby, og de
kan også købes i bu-
tikken.*

Ravkæder i mange forskellige kædelængder stammer fra de baltiske kyster. Som smykke har ravet været anvendt siden bondestenalderen og efter pålandsvinde ligger det tit og ofte i tangen på kommunens mange strande, og tilgængeligt for den der har øjnene med sig.

Historien om den helsingoranske hue begyndte i 1795, hvor en buntmager i byen forvædlede danske lam og fåreskind, så de fik lighed med de russiske huer. 32 retssager skulle der til for at afgøre en strid mellem handskemagerlavet og bundtmagerlavet om, hvem der havde lov til at lave huen. Handskemagerne gik af med sejren, idet huen oftest blev båret med skindkanten fremme. Det var derfor ikke et for, men en pyntekant. Siden blev huen produceret frem til 1950'erne. Museet har genoptaget produktionen sammen med Skind- & Uldværksted v/Eva Langkjær i Slangerup. Huen kan købes i butikken.

Guider i 13 bind er blot nogle af de tilbud, museumsbutikkens store udvalg af bøger kan byde på. Guiderne fortæller om byens historie fra Erik af Pommern til Kong Peder Helsingør. Samlet i en pakke koster de 310 kr., dvs. at man får et bind gratis. Guiderne er beregnet som hjælp til en byvandring, indholdet læses hjemme men opleves ude, i byens gader, stræder og gårde.

Nyheder i år: Historien om Helsingørs Byvåben af Henning Henningsen og Lars Bjørn Madsen. Vi ser alle Helsingør Kommunes skjoldformede byvåben på kommunens skilte, kloakdæksler, brochurer og mange flere steder. Men hvad er forklaringen på

det kendte logo for Helsingør Kommune. Bogen giver et svar, der nok kommer bag på de fleste. Rigt illustreret 50 Kr.

»Uglen, Champagnegaloppen og Den skødesløse«, skrevet af Kenno Pedersen og Bent Jørgensen, er en bog om øgenavne - specielt på Helsingørs Skibsværft. Bogen har været efterspurgt i meget lang tid, ikke mindst fordi Kenno Pedersen har holdt et utal af foredrag om emnet i mange forskellige foreninger. Ved præsentationen af bogen stod 750 gæster i kø for at købe et signeret eksemplar af forfatterne. 79 sider illustreret 100 kr.

Det traditionsrige årshæfte ved juletid Folk & Minder fra Nordsjælland udkom atter. Bladet indeholder en række artikler fra Frederiksborg Amt som Chr. Molbechs tur i 1810 til Frederiksværk, Fattig-holm i Hillerød, skomagerkonen Anes hus, det at være skoleelev i Gilleleje skole i 1934 og Belvederen ved Marienlyst, for blot at nævne nogle af artiklerne.

53 sider; rigt illustreret 100 kr.

Skibsklarerergården

I Skibsklarerergården er der »Udsalg for fremmede Søfolk« og måske kan man få netop lige det man har brug for. For her i Strandgade 91 kan man nemlig købe gadespejle, hellig tre kongers lys, mandelsæbe, genever som den engang blev lavet i byen, skibssøl, sukkertoppe og meget, meget mere. Vigtigst af det hele, se og fornemme stemningen i en klarerergård fra 1800-årenes begyndelse, og få den historiske

forklaring på stedet. Se, det er med garanti en enestående historie i Danmark.

Vi mener ikke at vi har ligget på den lade side med hensyn til formidling af museets indsamlede viden og formidling af vores utrolig spændende by. Men desværre blev det ikke til nogen ny permanent byudstilling i 2001. En ny moderne udstilling som henvender sig både til byens borgere, børn, voksne og turister med tekstning både på dansk og engelsk, det må være et must for det kommende år.

Rettelser

Rettelse til side 81: 1600-årenes lågkiste (kiste 1-2), Begyndelsen af 1700-årenes tresidede ligkiste (kiste 3-4), »Den læderbetrukne rejsekuffert til det hinsides« (kiste 5-9)

Rettelse til side 95: Frederik Rostgaard ejede kælder 16, men han selv og hans frue blev begravet i koret i Holmens Kirke.